

О. В. Слоньовська, Н. В. Мафтин, Н. М. Вівчарик

Українська література

10

КЛАС

рівень стандарту

Права для безоплатного розміщення підручника в мережі інтернет має Міністерство освіти і науки України, www.mon.gov.ua та Інститут модернізації змісту освіти www.imzo.gov.ua

 **Видавництво
дітера**

О. В. Слоньовська
Н. В. Мафтин
Н. М. Вівчарик

Українська література

10

КЛАС

(рівень стандарту)

Підручник для 10 класу
закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Літера ЛТД
2018

УДК 812.161.2.09(075.3)
С 48

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(Наказ МОН України від 31.05.2018 № 551)

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено.

Слоньовська О. В.

С 48 Українська література (рівень стандарту) : підручник
для 10 класу закладів загальної середньої освіти /
О. В. Слоньовська, Н. В. Мафтин, Н. М. Вівчарик. – Київ :
Літера ЛТД, 2018. – 224 с.
ISBN 978-966-178-909-7

УДК 812.161.2.09(075.3)

ISBN 978-966-178-909-7

© Слоньовська О. В., Мафтин Н. В.,
Вівчарик Н. М., 2018
© «Літера ЛТД», 2018

ДОРОГІ ДЕСЯТИКЛАСНИКИ І ДЕСЯТИКЛАСНИЦІ!

Ось ви вже й виросли, стали юним поколінням Української держави, на яке наш народ сьогодні покладає особливі надії. Світ, який завтра-післязавтра вимогливо інспектуватиме вас на громадянську зрілість, моральну стійкість, духовну насагу, – це безжалюсний екзаменатор, від якого не сховаєш того, що недовчили, чим знехтували і що навіть просто не запам'ятали.

Старша школа – надзвичайно важливий етап у житті молодої людини, коли ще є можливість надолужити згаяне. Відкладання на завтра, самозаспокоєння – це саме ті підводні рифи, які можуть пошкодити дно корабля долі талановитої і навіть геніальної людини. Не йдіть шляхом невдач. Пам'ятайте, що для підкорення вершин потрібна сміливість, а фортуна йде опліч із наполегливістю і цілеспрямованістю.

Українська література, яку пропонує програма для вивчення в 10 класі, – своєрідна. З одного боку, вона ніби надто розкриває проблематику села тематично, і це може наштовхнути вас на хибну думку, що українське красне письменство цього періоду відставало від аналогічного західноєвропейського. Насправді рід занять і особливості місця проживання героїв у художніх творах завжди тільки увиразнюють менталітет народу й авторську позицію, але не можуть суттєво впливати на рівень художньої досконалості творів. З іншого боку, ключові художні тексти української літератури часто-густо якісніші від багатьох західноєвропейських творів подібної проблематики. Громадянська позиція, національна самоідентифікація, пристрасне бажання українських митців із пригноблених й аморфних народних мас сформувати свідому та активну націю в умовах постійного колонізаторського тиску, без жодних перебільшень, заслуговують на особливу увагу й повагу нащадків.

Художні твори, які ви читатимете й аналізуватимете на уроках української літератури в цьому навчальному році, потребують глибокого осмислення, навіть вашої умовної причетності, своєрідного співавторства з письменниками, адже те, про що вони вели мову понад століття тому, – животрепетне та актуальне й зараз.

Процес читання подібний до процесу спілкування: це особистісний діалог між вами й автором. Ви краще зрозумієте навчальний матеріал за допомогою рубрики **«Діалог із текстом»**.

Діалог із текстом

Так позначено завдання для самостійної роботи

- 1 Назвіть основні риси реалізму.
- 2 Чому українські письменники всупереч переслідуванням і заборонам натхненно творили для свого народу саме в руслі реалізму?
- 3 Об'єднайтеся в «малі» групи і підготуйте огляд розвитку одного з родів української літератури (прози, поезії чи драматургії) другої половини XIX ст.

Відповідаючи на запитання цієї рубрики, ви перевірите, чи належно засвоїли запропонований навчальною програмою матеріал, щоб реалізувати власні літературознавчі здібності на уроках.

Осягнути зв'язок між літературними творами допоможе рубрика **«Діалоги текстів»**. Крім того, вона спонукатиме пригадати вивчене з інших предметів, зокрема з історії, зарубіжної літератури.

Діалоги текстів

- Пригадайте з курсу зарубіжної літератури європейських прозаїків-реалістів і підготуйте стислий огляд творчості одного-двох із них (на вибір).

Щоб відповісти на запитання цього блоку, треба поміркувати, як різні письменники інтерпретують схожі теми, образи, чому звертаються до відповідних проблем і які шляхи їх розв'язання пропонують.

Також у нашій навчальній книзі для вашої роботи запропоновано таблиці. Уважно заповнюючи їх, ви зможете систематизувати свої знання, глибше засвоїти навчальний матеріал.

Рубрика **«Мистецькі діалоги»** вчитиме розуміти інші види мистецтва. Ви уважно, крок за кроком «читатимете» картини, порівнюватимете їх із вивченими літературними творами, збагнете, що саме між ними спільного і як вони впливають на людину.

Мистецькі діалоги

- 1 Розгляньте картину «Човен дурнів» нідерландського художника Ієроніма Босха. Які людські вади вона викриває? Які символічні образи їх уособлюють?

Ми очікуємо від вас працьовитості, сумлінності, бажання відкривати вашим дідусям-бабусям, батькам-матерям щось нове в художніх текстах, які давно відомі їм іще з їхнього шкільного віку. Тільки належне розуміння подій, учинків персонажів, особисте переймання їхніми долями здатні оживити й доповнити літературознавчі розвідки, які ви здебільшого сприйматимете як орієнтири, бо ж наука – завжди точна, холонокровна і безпристрасна, а література – надмистецтво, яке, крім розуму, потребує емоцій, духовних і душевних зусиль читача-реципієнта.

Який навчальний заклад ви оберете через два роки, залежить від вашої теперішньої наполегливості у здобутті знань, щоденного особистісного культурного зростання. Людина – це насамперед її вміння самостійно мислити й ухвалювати рішення, її обдарованість, усебічний розвиток, здатність обстоювати власну думку, вміти порівнювати творчі здобутки своєї нації з духовною спадщиною інших народів світу. Ви навчитеся всього цього під час шкільного курсу з української літератури! Це вам по-сильно й доступно! Ми віримо у ваші старання!

Автори вашого підручника

ЗМІСТ

Вступ.....	7

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ ст.

Повторення вивченого	12
ОСОБЛИВОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ ХІХ ст.	14
<i>Суспільно-історичний, культурний контекст в Україні другої половини ХІХ ст.</i> ...	14
<i>Реалізм в українській літературі другої половини ХІХ ст.</i>	15
<i>Реалізм в інших видах мистецтва</i>	17
<i>Особливості української прози другої половини ХІХ ст.</i>	20
<i>Українська поезія другої половини ХІХ ст.</i>	21
<i>Українська драматургія другої половини ХІХ ст.</i>	25
ІВАН НЕЧУЙ-ЛЕВИЦЬКИЙ	27
<i>Життєвий і творчий шлях</i>	27
<i>Повість «Кайдашева сім'я»</i>	32
ПАНАС МИРНИЙ	43
<i>Життєвий і творчий шлях</i>	43
<i>Соціально-психологічний роман Панаса Мирного та Івана Білика «Хіба ревуть воли, як ясла повні?»</i>	47
ТЕАТР КОРИФЕЇВ	59
ІВАН КАРПЕНКО-КАРИЙ	70
<i>Життєвий і творчий шлях</i>	70
<i>Трагікомедія «Мартин Боруля»</i>	76

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.

ІВАН ФРАНКО	80
<i>Життєвий і творчий шлях</i>	80
<i>Тематична і жанрова різноманітність лірики Івана Франка</i>	88
<i>Поетична збірка «Зів'яле листя»</i>	93
<i>Поетичний роздум «Легенда про вічне життя»</i>	98
<i>Поема «Мойсей»</i>	99
<i>Франко-перекладач</i>	104
<i>Повість-новела «Сойчине крило»</i>	108
<i>Соціально-психологічна драма «Украдене щастя»</i>	115
МОДЕРНА УКРАЇНСЬКА ПРОЗА	118
МИХАЙЛО КОЦЮБИНСЬКИЙ	126
<i>Життєвий і творчий шлях</i>	126
<i>Новела «Intermezzo»</i>	135
<i>Повість «Тіні забутих предків»</i>	139

ОЛЬГА КОБИЛЯНСЬКА	144
<i>Життєвий і творчий шлях</i>	144
<i>Неоромантичні твори Ольги Кобилянської-феміністки</i>	150
ВАСИЛЬ СТЕФАНИК	156
<i>Життєвий і творчий шлях</i>	156
<i>Творча спадщина Василя Стефаника</i>	160
ВОЛОДИМИР ВИННИЧЕНКО	164
<i>Життєвий і творчий шлях</i>	164
<i>Новела «Момент»</i>	170
ОБРАЗНЕ СЛОВО ПОЕТИЧНОГО МОДЕРНІЗМУ	174
ЛЕСЯ УКРАЇНКА	177
<i>Життєвий і творчий шлях</i>	177
<i>Основні мотиви поетичної творчості Лесі Українки</i>	183
<i>Драматична спадщина Лесі Українки: жанрове й тематичне новаторство</i>	187
МИКОЛА ВОРОНИЙ	196
<i>Життєвий і творчий шлях</i>	196
<i>Літературна творчість Миколи Вороного. Новаторство в ліриці</i>	201
ОЛЕКСАНДР ОЛЕСЬ	205
<i>Життєвий і творчий шлях</i>	205
<i>Поетична спадщина Олександра Олеся</i>	211
Узагальнення і систематизація вивченого за рік	218
Тестові завдання	220

ВСТУП

Серед особливо ефективних форм освоєння людьми дійсності найважливішими є наука і мистецтво, адже пізнання – багатогранний процес, який передбачає емоційне переживання, аналіз-осмислення і висновки-узагальнення. Людський досвід також базується на пізнанні й величезній інформаційній базі, яка кожні три з половиною роки збільшується вдвічі, отже, невинно зростає в геометричній прогресії. Не можна не погодитися з думкою сучасного англійського письменника-фантаста Ніла Геймана, що «за останні кілька років ми перейшли від інформаційно-дефіцитної економіки до економіки, для якої властиве інформаційне перенасичення». Проте художня література й наукова – дещо різні сфери людської культури і прогресу. Твори красного письменства читачі засвоюють не лише інтелектуально, а й емоційно, адже, крім пізнавальних аспектів, художня література завжди гарантує своїм реципієнтам естетичне задоволення.

У багатомісячній історії людства простежується взаємовплив мистецтв. На різних історичних етапах він мав свої особливості, як-от переважання одного виду мистецтва над іншим. У первісну епоху в культових обрядах узагалі спостерігалося поєднання елементів словесного, образотворчого, музичного, танцювального і навіть прикладного мистецтва. Антична література засвідчила нові можливості передачі сюжетно-тематичної інформації шляхом поєднання літератури та живопису. Розширення словесно-пізнавального досвіду людства дозволило відобразити широку гаму людських почуттів і ніби потіснило на другий план зображальне мистецтво. Найтісніше зближення спостерігається між малярством і поезією, що на певних історичних етапах навіть зумовлювало запеклі суперечки щодо верховенства одного з названих видів мистецтва. У епоху Відродження видатний учений, винахідник і художник Леонардо да Вінчі (1452–1519) спробував теоретично обґрунтувати цей взаємозв'язок, зазначивши: «Якщо ти назвеш живопис німою поезією, то і живописець може сказати, що поезія – сліпий живопис. Тож хто більший каліка: сліпий чи німий?» Розвиток літературних форм підштовхнув до нових мистецьких взаємозв'язків і взаємовпливів, унаслідок чого з'являються нові виражальні можливості для словесного мистецтва: театр, іконографія, книжкова ілюстрація, оперета, лібрето до опер, кіносценарії та кіно в цілому. Безперечно, що твори живопису, скульптури, архітектури, хореографії тощо

▲ Наукова бібліотека Львівського національного університету ім. Івана Франка, заснована 1608 р.

Бібліотека Триніті-коледжу.
Дублін, Ірландія ►

перелякався. Але ж саме зоровий спосіб засвоєння тексту найбільше сприяє прогресивній можливості осмислювати прочитане, не зосереджуючись на прослуховуванні! Емоційно-ціннісне ставлення людини до прочитаного літературного твору завжди було і залишається індивідуальним, залежить від рівня її культури, освіченості, світогляду, морально-естетичних ідеалів, виховання. Іван Франко вважав, що література має багато функцій, насамперед естетичну, пізнавальну й виховну, а тому, як вид мистецтва, повинна «охоплювати все, бути відбитком власного “я” і цілого світу, як його бачить і розуміє поет».

Художню літературу вважають людинознавством, адже основним предметом зображення в ній є людина в усій багатогранності життя та емоцій. Кожна епоха національного письменства відрізняється від попередніх лише її притаманними типовими образами, актуальною для конкретного часу проблематикою, жанровою специфікою, художніми засобами. Настрої та уподобання людей певної доби обов'язково віддзеркалені у творах красного письменства відповідного періоду, проте це не означає, що такі літературні тексти будуть нецікаві майбутнім поколінням читачів. Навпаки, часто письменник інтуїтивно передбачає «великий час» власного твору та його нове прочитання або розуміння нащадками.

Людська цивілізація завжди розуміла цінність книг як скарбниці надбань розуму й душі. Величезна бібліотека в місті Александрії у Єгипті, бібліотека Ярослава Мудрого, що й нині не дає спокою багатьом європейським шукачам і, цілком можливо, й досі зберігається в одному з монастирів на горі Афон, – це лише ті легендарні книгозбірні, про які є документальні згадки. А скільки унікальних бібліотек стародавніх греків, римлян, інших народів із високим рівнем культури безслідно зникли в часи воєн і природних катаклізмів!

Масово читати європейці, а отже, й українці, почали аж наприкінці XV ст., у так звану епоху Гутенберга, коли з'явилися друковані книги, адже до того часу в домашніх бібліотеках навіть заможних людей могло бути лише кілька рукописних. Великий потік друкованої продукції

«Книги – це спосіб спілкування з мертвими. Спосіб засвоювати уроки тих, хто вже не з нами, тих, хто створив людство, хто допоміг йому прогресувати, хто зробив знання чимось, що накопичується, а не тим, що треба засвоювати знову й знов. Є історії, які старші, ніж більшість країн, історії, які вже давно пережили культури та будівлі, у яких вони були вперше висвітлені».

Ніла Гейман

зумовив зростання загальної поінформованості, динамічний розвиток науки і як наслідок – чимало епохальних відкриттів. Книгодрукування дозволило підвищити рівень освіченості ширших соціальних верств і стало поштовхом до важливих суспільно-політичних змін. Ідеться про позитивні наслідки Американської революції (1775–1783), «Весни народів» у Європі (1848–1849), Паризької комуни (1871), хвилю національно-визвольних рухів, які зумовили розпад імперій та проголошення національних держав.

У ХХ ст. з'явилися книги коміксів, у яких за допомогою реплік персонажів у «мовній бульці» і карикатурних за стилем малюнків стисло передано послідовність подій. Найпоширенішими жанрами коміксів, закономірно, є пригоди та карикатури, отже, належне відтворення змісту літературних творів для коміксів недосяжне. Проте для публіки, яка не любить читати, саме комікси – найкраще «чтиво», адже існують комікси без слів. У вигляді коміксів запропоновані окремі епізоди Біблії; у США у видавництві «Kingstone» навіть видано Святе Письмо у вигляді коміксів (12 частин на понад двох тисячах сторінок), над якими працювали 45 ілюстраторів.

У видавництві «Грані-Т» (Київ) побачили світ книги коміксів за мотивами відомих творів українських письменників.

Ні для кого не секрет, що нині пересічні громадяни здебільшого читають із дисплеїв електронних пристроїв, ковзаючи поверхнею інформативних блоків і перестрибуючи з однієї новини на іншу. Автоматизація роботи людського мозку в процесі такого читання має свої недоліки, проте цифрові носії – не однозначне зло, добро чи пастка «всесвітньої павутини», як вважають їхні прихильники або противники. Наприклад, у V ст. до н. е. геніальний Сократ переймався тим, що нібито письмо несправедливо витісняє з ужитку усні дискусії, а це, на його думку, руйнує пам'ять і послаблює здатність ухвалювати рішення. Але ж згодом виявилось, що саме завдяки навичкам письма люди змогли розширити свої можливості спілкування на відстані, а цивілізація не втратила всього того безцінного, про що сьогодні ми й уявлення не мали б, якби не існувало писемності.

▲ Комікс про те, як юдеї переходять море по дну. Видавництво «Kingstone» (2016)

▲ Серія коміксів за мотивами творів українських письменників. Видавництво «Грані-Т» (2007–2009)

Е-книжки наразі здобули масову популярність; новини, листи, повідомлення ми навіть звикли вже читати саме з дисплеїв електронних пристроїв. Зрештою, нічого не вдієш, бо ми живемо в епоху цифрової культури! Проте паперова книжка аж ніяк не приречена на забуття. Саме друкована продукція найкраще надається для діалогічного прочитання художнього твору, продуктивних роздумів читача над важливими колізіями, причинами вчинків і помилок персонажів, аналізу їхнього оточення, випадковостей і закономірностей непростой долі героїв й особистісного вибору.

Сьогоднішні дискусії про те, що важливіше: паперова книжка чи її електронна версія, – нагадують дискусію середини ХХ ст. між «фізиками» й «ліриками», коли дехто з представників точних наук узявся доволі агресивно переконувати, що мистецтво й поезія – це вчорашній день, а майбутнє належить тільки науці. Максим Рильський у «Діалозі, нав'язаному дискусією про мистецтво» відповів таким псевдопрогресивним глашатаям квазі-істини¹ дуже влучно:

Як же так убого ви живете,
Чом так занепали ви, скажіть,
Щоб у дні космічної ракети
Солов'я не в силі зрозуміть?

«Книга сама по собі, якого б змісту і оформлення вона не була, не може виконати свою головну функцію доти, поки не буде спожитою, тобто прочитаною. Процес взаємодії між книгою і читачем, засвоєння її матеріалів із допомогою читачької діяльності, зараз є однією з основних проблем культури».

Володимир Піч

1 **Квазі-істина** – явно штучний, хибний, удаваний, неправдивий висновок, умовивід.

Діалог із текстом

- 1 Чому наука і мистецтво є найефективнішими формами освоєння дійсності людською цивілізацією?
- 2 Що цікавого ви довідалися про діалогічність художніх текстів у цілому й діалогічне читання зокрема?
- 3 Які види читання ви знаєте і як часто використовуєте їх на уроках української літератури?
- 4 Чому спочатку читали книги тільки вголос? Коли приблизно люди навчилися читати мовчки, не рушачи губами, і чим саме цей спосіб виявився набагато прогресивнішим від читання вголос?
- 5 Розкажіть, який вплив на людство мав прогрес у читанні книг у ХVІ ст. Чому саме у Європі він дав імпульс певним культурним і політичним подіям?
- 6 Як ви вважаєте, чи може електронна книга витіснити з обігу паперову книжку? У чому переваги оцифрованих літературних текстів, а в чому – звичайних книг?
- 7 Письмово викладіть власну думку щодо однієї із цитат «Вступу».
- 8 Доведіть, що художня література є одним із видів мистецтва, але водночас виявляє себе надмистецтвом.

Українська література другої половини XIX ст.

Повторення вивченого

Культурно-історичні епохи та літературні напрями

Історія людської цивілізації поділяється на культурно-історичні епохи, критерії їх виокремлення можуть бути різні.

В історії європейської цивілізації розрізняють такі важливі **культурно-історичні епохи**:

- ▶ Античність (VI–V ст. до н. е. – II ст. н. е.–I ст. до н. е.);
- ▶ Середньовіччя (IV–XV ст.);
- ▶ Відродження (XIII – поч. XVI ст.);
- ▶ Просвітництво (друга половина XVII – XVIII ст.);
- ▶ Епоха романтизму (XVIII – поч. XIX ст.);
- ▶ Епоха класичної культури реалізму в літературі й мистецтві і науково-технічної революції в промисловості й науці (друга половина XIX – поч. XX ст.);
- ▶ Епоха сучасної культури (XX–XXI ст.).

Періодизація української літератури. Літературні напрями і стилі української літератури IX – першої половини XIX ст.

В українському літературному процесі традиційно виокремлюють такі **періоди**:

- 1 Давня література (XI–XVIII ст.).
- 2 Нова література (XIX ст.).
- 3 Новітня література (XX – початок XXI ст.).

Водночас кожен із цих періодів поділяється на менші, адже навіть давня література неоднорідна, в ній диференціюють перекладну літературу Київської Русі, оригінальну літературу княжої доби, літературу доби Ренесансу й Бароко, творчість Григорія Сковороди.

Григорій Сковорода в нашому красному письменстві був останнім поетом Бароко. Для його часу характерна силабічна система віршування, проте певна частина поезій мандрівного філософа має ознаки силабо-тонічної системи. Отже, саме Григорій Савич став реформатором у віршуванні, зачинателем силабо-тонічної системи, якою українські поети в основному користуються й досі.

Початком нової української літератури вважають 1798 р., коли з'явилася перша публікація «Енеїди». Івана Котляревського визнано зачинателем нової української літератури, адже саме він почав писати художні твори живою, народною, а не книжною, як було досі, мовою, щедро використовуючи народні приказки, прислів'я та пісні. Автор безсмертних «Енеїди» й «Наталки Полтавки» достеменно знав звичаї, обряди й вірування українців, їхній побут і ментальність. Українці в цього автора не «плем'я», а повноцінний народ із великою багатовіковою історією і перспективою державності в майбутньому.

Сентименталізм як літературний напрям на українських теренах не заявив про себе окремими літературними творами, а втім, драма «Наталка Полтавка» Івана Котляревського і повість «Маруся» Григорія Квітки-Основ'яненка мають певні риси сентименталізму. Українське селянство ці письменники показували не затурканим і убогим, а працьовитим, розумним, наділеним гідністю, гумором, глибокою душею і добрим серцем.

Романтизм в українській літературі заявив про себе у 20–30-х роках ХІХ ст. Поети-романтики: Петро Гулак-Артемівський, Микола Костомаров, Євген Гребінка, Левко Боровиковський, Михайло Петренко, Віктор Забіла і молодий Тарас Шевченко – збагатили нашу літературу жанрами поеми і балади; чимало їхніх поезій, зокрема про нерозділені почуття, самотність, невлаштованість, стали народними піснями. У 1837 р. в альманасі «Русалка Дністровая» опублікували свої твори поети-романтики Західної України Іван Вагилевич, Яків Головацький, Маркіян Шашкевич.

Тарас Шевченко здійснив справжню революцію в українському красному письменстві. Саме Кобзар уперше повів мову про нашу націю як народ, що прагне відновити демократичні козацькі права й побудувати власну незалежну національну державу. Твори Тараса Григоровича забезпечили розвій української мови надалі. Пантелеймон Куліш доповнив українські визвольно-патріотичні пориви поняттям національної ідеї і створив перший український історичний роман «Чорна рада».

ОСОБЛИВОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ ХІХ СТ.

Суспільно-історичний, культурний контекст в Україні другої половини ХІХ ст.

Друга половина ХІХ ст. в історії української літератури і культури в цілому позначена епохальними здобутками – передусім відбувається утвердження української мови в статусі літературної. Активізується громадянська й культурно-просвітницька діяльність: свідомі українці, митці й передова інтелігенція об'єднувалися в «Громади» – культурно-мистецькі товариства.

У другій половині ХІХ ст. подібні процеси спостерігаються і на західноукраїнських землях. За підтримки Єлизавети Милорадович було створено Наукове товариство ім. Тараса Шевченка (1873), яке мало на меті сприяти розвитку науки та культури України, розшматованої між двома імперіями. Ця свідомо громадська діячка і щедра меценатка також відіграла особливу роль у заснуванні й розвитку товариства «Просвіта», Полтавського філантропічного товариства, журналу «Правда». На повну силу заявляють про себе такі самобутні письменники, як Іван Нечуй-Левицький, Панас Мирний, Іван Франко. Водночас у літературу приходять нове покоління письменників, які своїм талантом, щоправда, поступаються зазначеним вище, однак вражає їхня творча активність і громадянська позиція: Михайло Старицький, Олена Пчілка, Борис Грінченко та ін.

Творчість Івана Котляревського – «батька української літератури» та потужна стихія Шевченкового поетичного слова засвідчили значний потенціал української мови та гідне місце українського красного письменства серед літератур світу. Наприкінці 50-х рр. ХІХ ст. побачили світ «Народні оповідання» (1857) Марка Вовчка, «Повісті» (1857) Григорія Квітки-Основ'яненка, перший історичний роман українською мовою «Чорна рада» (1857) Пантелеймона Куліша та ін. Значний вплив на подальший розвиток української літератури справили видавничі проекти П. Куліша. Ідеться передусім про альманах «Хата» (1860), де було надруковано твори Тараса Шевченка, Якова Щоголева, Євгена Гребінки, Ганни Барвінок та ін., і журнал «Основа» (1861–1862), завдяки якому публікувалися твори Т. Шевченка, П. Куліша, Марка Вовчка, Олекси Стороженка і багатьох письменників-початківців.

Інтенсивність розвитку української літератури, на жаль, призупинив спочатку Валуєвський циркуляр (1863), який декларував, що української мови «не було, нет и быть не может», а тому й забороняв друкувати українською навчальні, популярно-просвітні й духовні книги. Черговий потужний дар по національній культурі – Емський указ (1876), який уводив додаткові заборони, а саме: на ввезення

українськомовних книг, опублікованих за кордоном, та їхнє перевидання на теренах Російської імперії, на театральні постановки та публікацію текстів до музичних нот українською мовою. Як зазначалося в цьому указі, книги і журнали, видрукувані в Західній Україні чи Європі, опинялися поза законом. Тож нелегка доля на території підросійської України судилася, наприклад, творам «Лихий попутав», «Лихі люди», «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» Панаса Мирного, що були видані у Львові та Женеві. Емський указ розривав культурну й видавничу співпрацю митців з Галичини та Наддніпрянської України, яка зародилася і продуктивно розвивалася в 60-х рр. XIX ст. Зусилля Російської імперії були спрямовані на денационалізацію українців, на заборону участі в будь-яких національних культурно-просвітницьких рухах, видавничих проектах. Тож літературна діяльність була надзвичайно небезпечною справою і вимагала не тільки особистої мужності, а й відданого служіння заявленій ідеї і формування національно свідомої інтелігенції. Українська література другої половини XIX ст. відіграла гуманістично-історичну роль у становленні національної самосвідомості.

«В історичній долі України це був складний час придушення царськими колонізаторами будь-яких виявів національного життя народу... Передчасна смерть забрала Шевченка, і здавалося, що над Україною вже навіки зависла п'їтьма політичної реакції».

Петро Хронко

Реалізм в українській літературі другої половини XIX ст.

Провідним художнім стилем української літератури другої половини XIX ст. виявився **реалізм**. Як головний ідейно-художній напрям у літературі й мистецтві XIX ст. він зародився у Франції в 1830-х рр. і швидко поширився в літературах Європи.

Реалізм – літературний напрям, що характеризується правдивим і всебічним відображенням дійсності завдяки типізації життєвих явищ. Цей стиль розвинувся в усіх видах мистецтва, розкриваючи взаємини людини зі світом, який її оточує, вплив соціально-історичних обставин на формування духовного світу особистості. На перший план у літературі висувається пізнавально-аналітичне начало, а типізація дійсності сприймається як універсальний спосіб художнього узагальнення.

Виокремились такі етапи його розвитку, як античний реалізм, реалізм доби Середньовіччя, реалізм епохи Відродження, просвітницький реалізм. Відомі також американський наївний («тендітний», «рожевий») реалізм без таврування суспільних вад, етнографічно-побутовий реалізм, революційний реалізм, класичний (або розвинений) реалізм.

Яскравими представниками реалізму були такі європейські письменники, як Гюстав Флобер, Оноре де Бальзак, Стендаль, а також українські – Тарас Шевченко, Марко Вовчок, Іван Нечуй-Левицький, Панас Мирний, Іван Франко, Борис Грінченко, Михайло Старицький та ін.

«Реалізм чи натуралізм в літературі потребує, щоб література була відбитком правдивої, реальної життя, похжим на відбиток берега в воді... Реальна література повинна бути дзеркалом, в котрому б одсвічувалась правдива життя, хоч і тонка, похжа на мрію, як сам одсвіт».

Іван Нечуй-Левицький

Основними критеріями мистецької вартості художніх творів письменники-реалісти визнавали об'єктивність і достовірність змалювання дійсності. На відміну від романтиків, вони досліджували не стільки почуття і переживання героїв, скільки всебічно осмислювали людину та її вчинки, звертаючи увагу на соціально-економічні чинники, умови щоденного буття і питання спадковості, які

впливають на формування характеру особистості. Свого часу Іван Франко зазначав: «Людина – це продукт свого оточення, продовження своїх предків, природи та суспільства».

Характерні ознаки реалізму:

- ▶ усебічне, конкретно-історичне, правдиве зображення типових подій і героїв у типових обставинах;
- ▶ раціоналізм;
- ▶ поєднання типового та індивідуального в характерах героїв;
- ▶ характер і вчинки героя пояснюються умовами його повсякденного життя та соціальним походженням;
- ▶ зазвичай відсутня ідеалізація характеру героя;
- ▶ конфліктність – сюжетно-композиційний спосіб формування художньої правди;
- ▶ головний конфлікт породжений соціальною несправедливістю;
- ▶ розв'язання проблем на основі загальнолюдських цінностей;
- ▶ ослаблення ліричного струменя мистецтва й надання переваги епічним жанрам;
- ▶ перевага розмовної мови в усій її стильовій розмаїтості.

У художніх творах образи-персонажі наділяють як типовими, так і індивідуальними рисами. Ті, у яких переважають індивідуальні риси, іменують **образами-характерами** (Ганна з поеми Тараса Шевченка «Наймичка», Петро Шраменко з роману Пантелеймона Куліша «Чорна рада»); ті ж, у яких переважають типові риси, – **образами-типами** (або **типовими образами**).

На початковому етапі свого становлення реалістичний напрям був тісно пов'язаний з етнографічним побутописанням і формувався в жанрі соціально-побутової прози. Зачинателем української реалістичної літератури вважають Т. Шевченка.

В українській реалістичній літературі другої половини XIX ст. спостерігалося поглиблення психологізму, що зумовлювало стильові відгалуження, як, наприклад, соціально-побутовий реалізм Івана Нечуя-Левицького, Михайла Старицького, Марка Кропивницького, Леоніда Глібова; специфічно народницький – у творах Олени Пчілки та Бориса Грінченка; соціально-психологічний – у Панаса Мирного та Івана Франка, у пізніших драмах М. Старицького, в поезії Павла Грабовського.

Для соціально-побутової течії українського реалізму характерні описовість, увага до побутових і етнографічних подробиць, комізм ситуацій та характерів. Соціально-психологічній течії притаманний поглиблений аналіз внутрішнього світу персонажа. На відміну від поетичної мови романтиків, письменники-реалісти звертаються до розмовної мови в усьому її стилізовому розмаїтті.

Реалізм в інших видах мистецтва

Реалізм як напрям мистецтва знайшов своє відображення не тільки в літературі. Так, для скульптури друга половина XIX ст. ознаменувалася виникненням національної реалістичної школи, яку започаткували Леонід Позен і Пармен Забіла. Яскравим взірцем реалістичної скульптури став пам'ятник Богдану Хмельницькому в Києві скульптора Михайла Мікешина (1888).

Реалістичні твори на народну тематику з'явилися у західноукраїнському малярстві в 1860-х рр. – Корнило Устиянович створив багато портретів, низку картин на історичні теми й пейзажі. Остаточно реалізм утвердився тут наприкінці століття у творчості Антона Манастирського, Осипа Куриласа, Олесе Новаківського та Івана Труша, адже саме ці художники змогли поєднати у своїх творах реалізм із досягненнями європейських імпресіоністів.

У мистецькій спадщині Івана Труша налічують понад 6000 полотен. Через усю творчість митця пройшов мотив самотньої сосни посеред степу, обшарпаної

▲ Пам'ятник Богдану Хмельницькому в Києві. Скульптор М. Мікешин (1888)

▲ Корнило Устиянович. Бойківська пара (1870–1880)

▲ Іван Труш. Самотня сосна (1919)

▲ Іван Труш. Гагілки (1921)

◀ *Сергій Васильківський.*
Весна в Україні (1895)

вітрами, обпаленої сонцем, зате вільної і прекрасної. Її вважають символом Труша-художника.

Івана Труша захоплювали і фольклорно-етнографічні мотиви. Тому з'явилися картини «Гайліки», «Гуцулка з дитиною», «Трембітарі», які відзначаються лаконізмом і простотою композиції.

Художники Наддніпрянської України принесли реалізм на свої землі значно раніше. У Петербурзькій академії мистецтв уже за кілька років після смерті Тараса Шевченка розпочався рух так званого ідейного реалізму. У 1870-х рр. було створено Товариство пересувних (передвижних) художніх виставок, яке ставило собі за мету поширення мистецтва серед загалу. Серед художників-передвижників і прихильників інших мистецьких течій було чимало українців, які у своїй творчості прагнули відтворити побут українського села, наповнити зображувані сюжети виразними деталями з життя звичайного українця. Ідеться передусім про Костянтина Трутовського, Миколу Пимоненка, Миколу Ярошенка, Архипа Куїнджі, Олександра Мурашка, Кириака Костанді, Сергія Васильківського.

▲ *Марія Раєвська-Іванова.* Автопортрет із моделлю (1882)

У другій половині XIX ст. осередками українського художнього реалізму стали Одеса, Київ та Харків. У 1869 р. у Харкові була відкрита приватна рисувальна школа Марії Раєвської-Іванової – першої в Україні та Росії жінки – професійної художниці, яка отримала диплом Імператорської академії мистецтв у Санкт-Петербурзі. Вихованцями її школи були маляри Петро Левченко, Сергій Васильківський, Генріх Семирадський, архітектор Олексій Бекетов, скульптор Володимир Беклемішев. Із 1875 р. в Києві діяла рисувальна школа, яку заснував Микола Мурашко. У її стінах згодом навчалися Микола Пимоненко, Сергій Костенко, Іван Їжакевич.

Інакше склалася ситуація в мистецтві українського зодчества. Важливою культурною подією стало спорудження в Києві Володимирського собору (1862–1896), для якого характерні прийоми візан-

талановитого композитора, диригента, музикознавця, педагога і громадського діяча. У 1870–1890-х рр. М. Лисенко створив найвідоміші свої опери «Наталка Полтавка», «Різдвяна ніч», «Утоплена», «Тарас Бульба».

На західноукраїнських землях у другій половині XIX ст. також відбувається піднесення музичної культури. Традиції перемишльської школи продовжували Сидір Воробкевич (1836–1903), Анатоль Вахнянин (1841–1908), який був засновником (1903) і директором Львівського музичного інституту у Львові, музично-хорових товариств «Торбан» (1870) та «Боян» (1891), автором першої галицької опери «Купало». Не можна не згадати імені Дениса Січинського (1865–1909) – професійного композитора Галичини, автора кількох хорів та опери «Роксолана».

Особливості української прози другої половини XIX ст.

Українська проза другої половини XIX ст. засвідчує тематичне багатство та розширення проблематики. Письменники-реалісти відображають складність і строкатість нових суспільних процесів. Закономірно, що в центрі художніх творів постають будні пореформеного села. Ідеться про соціальне розшарування сільського населення і його наслідки в долі людини: руйнування моральних засад у родині, поява безземельного селянства і нових сільських багатіїв, фінансове й моральне банкрутство вчорашніх поміщиків, початок пролетаризації селянства.

Проблему руйнування родинних зв'язків на ґрунті дрібних майнових інтересів Іван Нечуй-Левицький розгорнув у соціально-побутовій повісті «Кайдашева сім'я».

Починаючи із 70-х рр. XIX ст. у прозових творах спостерігається зміна принципів характеротворення. У творах Панаса Мирного, Івана Франка, Бориса Грінченка вже немає традиційної для, скажімо, Марка Вовчка опозиції: пани-кріпосники – аморальні визискувачі, селяни – безпомічні й безмовні жертви.

У прозі другої половини XIX ст. акцентовано морально-психологічну проблематику. Письменники-реалісти висвітлюють докори сумління героя за вчинені злочини. Так, Панас Мирний у романі «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» психологічно переконливо змалював процес душевної спокути як головного героя Чіпки

«Се вже не та поетична, подекуди аж переборщено поетична та квітчаста мова Марка Вовчка, не штучна, силувана, академічно неповертлива мова Куліша, – се переважно буденна мова українського простолюду, проста, без сліду афектації, але проте багата, колоритна і повна тої природної грації, якою вона визначається в устах людей з багатим життєвим змістом».

Іван Франко

Варениченка, так і другорядних персонажів: «А може ж, воно й гріх так робити?.. Може, за все те оддячиться, хоч не на сім, то на тім світі!» (Тимофій Лушня).

Проблема драматичного, а часом трагічного становища української жінки, яку в 1860-х рр. актуалізувала у своїх оповіданнях Марко Вовчок, поступово трансформується в проблему жіночої емансипації, про яку так виразно заявляє Павло Радюк («Хмари» Івана Нечуя-Левицького). Іще потужніше ця проблема

постала в прозі 80–90-х рр. XIX ст. у творах Олени Пчілки, Івана Франка та Михайла Павлика.

Українська проза другої половини XIX ст. прикметна й тим, що все частіше в епіцентр художнього зображення потрапляє проблема різночинної інтелігенції та з'являється національна інтелігенція: «Хмари» (1874), «Над Чорним морем» (1890) І. Нечуя-Левицького, «На дні», «Перехресні стежки» (1900) І. Франка. Письменники створюють галерею позитивних образів інтелігента-народника, «нового чоловіка», який ставить перед собою шляхетне завдання – підвищення освітньо-культурного рівня селянства.

Нові соціальні колізії та новий об'єкт зображення, відповідно, потребував і нових засобів художнього відтворення. Зазнає змін і характер оповіді: замість форми Я-оповідач (перша особа однини), письменники вдаються до форми третьої особи. Зменшується роль і значення повчальності, поглиблюється авторська присутність і психологізм.

У цей час спостерігається активний розвиток повістевих і романних форм, які давали можливість змалювати життя у всіх його проявах, актуалізувати соціально-політичні та філософські проблеми. Ідеться про соціально-побутові повісті «Причепа» (1869), «Микола Джеря» (1878), «Кайдашева сім'я» (1879), «Бурлачка» (1880) І. Нечуя-Левицького; соціально-психологічні повісті й роман «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» (1876) Панаса Мирного.

Жанрово-стильовими пошуками позначені 80–90 рр. XIX ст. У цей час високий потенціал художнього слова засвідчує українська історична проза. З'являються твори широкого хронологічного і тематично-змістового діапазону: повість «Захар Беркут» (1883) Івана Франка, повісті «Облога Буші» (1891), «Червоний диявол» (1896), «Заклятий скарб» (1900), «Разбойник Кармелюк» (1903), трилогія «Богдан Хмельницький» (1894–1897), дилогія «Молодощ Мазепи» (1893), «Руїна» (1899) Михайла Старицького, романи «Князь Єремія Вишневецький» (1897) та «Гетьман Іван Виговський» (1898) Івана Нечуя-Левицького тощо.

Мала форма жанрово урізноманітнюється: отже, йдеться як про звичні соціально-побутові, так і про соціально-психологічні, сатиричні та алегоричні оповідання.

Українська поезія другої половини XIX ст.

В українській літературі другої половини XIX ст. спостерігалось домінування прозових жанрів, що й позначилося на особливостях розвитку поезії та її місці в літературному процесі.

Для поезії зазначеного періоду характерне проблемно-тематичне, образне й верифікаційне оновлення, пошук відповідних форм для відтворення різноманітних проявів впливу дійсності на людину. За тематикою і стильовими особливостями лірику поділяють на такі типові різновиди: а) філософську;

«Поети єсть сіль землі, гордість і слава того народу, серед котрого з'явились; вони служать вищим ідеалам, вони піднімають народний культ».

Іван Карпенко-Карий

б) громадянську; в) інтимну; г) пейзажну. А в кожному з цих різновидів трапляються взірці інтелектуальної і сатиричної лірики.

У другій половині XIX ст. динамічно розвивалася **громадянська лірика**, в якій домінували мотиви підневільного національного життя українців. Поети творчо розробляли концепцію національної незалежності України, що засвідчують, наприклад, такі твори, як «Боже великий, єдиний», «Острожник», «Заповідь» Олександра Кониського, «Ще не вмерла Україна» Павла Чубинського тощо, у яких лунають заклики розірвати кайдани багатовікової неволі, відчутна віра в щасливе майбутнє України.

Як і в тогочасних ідеологічних повістях, так і в громадянській ліриці окреслюється коло однодумців ліричного героя, що в будь-яку хвилину прийдуть йому на допомогу, а у випадку трагічного фіналу гідно продовжать розпочату справу.

У центрі реалістичної лірики опиняються проблеми **інтимного** характеру, розробляються теми закоханості ліричного героя, емоційних сумнівів щодо права кохати, коли довкола убозтво народу, політичний гніт. У широку палітру нижніх почуттів ліричного героя закрадаються елементи драматизму: розлука через нерозділеність почуттів чи смерть.

Перші зразки **елегійної лірики** зустрічаються в поетичному доробку Леоніда Глібова («Як за лісом, за пралісом», «Вечір», «Журба»). Динаміку її розвитку засвідчує творчість Юрія Федьковича («Як я, браття, раз сконаю»), Сидора Воробкевича («Молодосте, відрадосте!...», «Старі пісні чую знов»), Олександра Кониського («Листя пожовкле опало», «Покинь мене, забудь мене»), Володимира Самійленка («Весняна елегія», «Непевність», «Дві планети»), Олени Пчілки («Минула молодість!...») та ін.

Елегія – один із жанрів лірики, ліричний вірш сумного характеру, в якому звучать мотиви жалю за минущистю життя.

Жанрового розмаїття українській поезії другої половини XIX ст. додає творчість **Степана Руданського** (1834–1873), який оригінально продовжив традицію гумористичної лірики Левка Боровиковського та Євгена Гребінки, розвинувши її у формі *співомовок* «Сповідь», «Піп на пущі», «Страшний суд», «Чого люди не скажуть», «Просьба», у яких висміюються лицемірство й удавана аскетичність духівництва.

Співомовки – це короткі гумористичні твори, часто написані у формі діалогу, мають викривальний характер, їм притаманна іронія та сарказм.

В алегоричній поезії «Гей, бики» поет звертається до української інтелігенції, яка має викоренити бадилля і бур'ян із національного життя і посіяти добротне зерно, яке «Обілле золотом поля, / І потече ізнову медом / І молоком свята земля. / І все мине, що гірко було, / Настануть дивнії роки».

Доволі значною кількістю зразків представлена **пейзажна лірика**, в якій розкривається особистість, її інтереси, ставлення до світу.

У зазначений період розвиваються такі ліро-епічні жанри, як байка, балада, легенда й притча. **Леонід Глібов** (1827–1893) своєрідно модифікував жанр байки:

Спадщина Ю. Федьковича – різножанрова поезія, проза та драматургія. Перші його поетичні твори були німецькомовні, згодом він почав писати українською.

Найтрагічнішим за змістом поетичним твором Ю. Федьковича вважається «Дезертир» (1862). Фабула проста: молоденький солдат отримує листа, в якомуленька скаржитья, що зима дуже холодна і вона замерзає в хаті, бо нікому нарубати дров. Люблячий син самовільно покидає казарму й поспішає до матері, не відаючи, що за такий вчинок як солдат буде строго покараний: «Бо він летить до матоньки / Старої домів, / Дрівець єї врубатоньки, / Би хатку нагрів».

«Він не декадент і не символіст, не модерніст і не консерватист, не революціонер і не реакціонер... він українець, свідомий українець, усею душею відданий своїй країні та своєму народові, – і се в Росії тип поки що свіжий, тип, можна сказати, будучини».

Іван Франко

Якщо говорити про поезію другої половини XIX ст., не можна обійти увагою поетичного доробку **Володимира Самійленка** (1864–1925), для якого характерна глибока змістовність і філігранність вислову. Значний вплив на розвиток його поетичного таленту мали І. Франко, Леся Українка, Л. Глібов, із якими у В. Самійленка були дружні стосунки. Поет друкував свої твори у львівських періодичних виданнях:

«Зоря», «Правда», «Дзвінок», «Літературно-науковий вісник» та ін. Серйозно захоплювався музикою, освоїв гру на багатьох інструментах. Його сатиричні твори досі не втратили своєї актуальності. У вірші «Ельдорадо»¹ (1886) поет розкриває гнітючу атмосферу суспільного життя в Російській імперії і називає її вбивцею всього прогресивного й духовного:

Там письменникам за працю
Сам уряд складає дяку
І з тріумфом їх провадить –
В Сибіряку, в Сибіряку.

¹Ельдорадо – країна казкових скарбів.

Павло Грабовський (1864–1902) – поет-мученик, довголітній в'язень царських тюрем і сибірського заслання. Загалом із 38 років свого життя П. Грабовський 20 літ провів у неволі. Авторкові вдалося створити новий для тогочасної поезії образ ліричного героя, для якого революційна боротьба – справа усього життя. Він сповнений оптимізму, фанатично вірить у світле майбутнє для свого народу: «Прийде день великої відроди: / Чоловіцтво, змучене украї, / Ворожду закине братства ради, / На землі побачать люди рай».

У віршах «До сіячів», «До України-Руси», «До українців», «До галичан» звучать роздуми над історичним минулим України, її сьогоденням та перспективою на майбутнє («Боже! Чи знайдеться край, так зрабований, / Як Україна, чи ні? / Люд наш цупкими кайданами скований, / Гине без світла на пні... Що й розмовлять та писати заказано / Рідною мовою нам?»), убоління за долю народу, державу та культуру. П. Грабовський пояснює ті причини, які підняли його на нерівну боротьбу з владою.

Українські поети, які ввійшли в літературу після Т. Шевченка й П. Куліша, своїми творчими набутками однозначно довели, що навіть у вкрай нестерпних і несприятливих умовах колоніального поневолення Російською чи Австро-Угорською імперією український літературний процес розвивався і готував благодатний ґрунт для появи нових національних геніїв.

Українська драматургія другої половини XIX ст.

У 70-ті рр. XIX ст. яскраво заявили про себе видатні митці української драматургії і театру: Марко Кропивницький, Михайло Старицький, Іван Карпенко-Карий, Микола Садовський, Панас Саксаганський, Марія Заньковецька та ін. Провідні українські митці XIX ст. усвідомлювали необхідність появи насамперед тематично нових драматичних творів, адже «Наталка Полтавка» Івана Котляревського, «Сватання на Гончарівці» Григорія Квітки-Основ'яненка і «Назар Стодоля» Тараса Шевченка, хоч і були затребувані, все ж не могли задовольнити естетичних потреб глядачів нової доби. Спробували себе в царині драматургії Іван Нечуй-Левицький (драми «Маруся Богуславка», «В диму та полум'ї», «На Кожум'яках»), Панас Мирний (драма «Лимерівна»). Для чернігівської аматорської театральної трупи Леонід Глібов написав художню одноактівку «Сусіди» («До мирового!») та фрагмент комедії «Хуторяночка». Володимир Самійленко створив, крім соціально-побутових («Драма без горілки», «Дядькова хвороба»), історичну п'єсу «Маруся Чураївна».

Завдяки переробкам Михайла Старицького з'явилися драма «Циганка Аза» (за повістю Юзефа Крашевського «Хата за селом»), комедія «За двома зайцями» (на основі п'єси «На Кожум'яках» Івана Нечуя-Левицького), драма «Лимерівна» на основі однойменної п'єси Панаса Мирного.

Про те, що переробки Михайло Старицького були надзвичайно вдалі, свідчить інтерес до цих творів кінорежисерів, а публіки – до ними створених фільмів, зокрема «За двома зайцями» Віктора Іванова, «Циганка Аза» Григорія Кохана, в яких провідні ролі чудово зіграли відомі українські артисти театру та кіно.

Михайло Старицький ознайомлював українських глядачів зі світовими шедеврами, переклавши українською мовою трагедію Вільяма Шекспіра «Гамлет, принц данський» (ноти для дев'яти пісень Офелії написав Микола Лисенко). Також М. Старицький

«У театрі грати повинні тільки справжню літературну драму, де страждання душі людської тривожить кам'яні серця!»

Іван Карпенко-Карий

▲ Марія Заньковецька в ролі циганки Ази (1893–1894)

▲ Кадр із фільму «За двома зайцями» (1961), режисер Віктор Іванов

написав лібрето до Лисенкових опер («Гаркуша», «Чорноморці», «Різдвяна ніч», «Тарас Бульба», «Утоплена»). Згодом від переробок і перекладів письменник перейшов до створення власних драматичних творів «Богдан Хмельницький», «Маруся Богуславка», «Оборона Буші». На матеріалі реальних подій ним же була написана драма «Не судилося», яка спочатку мала вдалішу назву – «Панське болото», але її відкинула цензура.

Низку драматичних творів написав І. Франко: «Три князі на один престол», «Славою і Хрудош», «Послідній крейцер», «Рябіна», «Украдене щастя», «Кам'яна душа» та ін.

Діалог із текстом

- 1 Назвіть основні риси реалізму.
- 2 Чому українські письменники, всупереч переслідуванням і заборонам, натхненно творили для свого народу саме в руслі реалізму?
- 3 Наведіть приклади літературних героїв, які є образами-характерами і образами-типами.
- 4 Доведіть, що в XIX ст. проза виявилася найбільш затребуваним родом літератури, а її різножанровість свідчить про зрілість української літератури в європейському контексті.
- 5 Об'єднайтеся в «малі» групи і підготуйте огляд розвитку одного з родів української літератури (прози, поезії чи драматургії) другої половини XIX ст.
- 6 Що саме ви можете сказати про когорту українських поетів, які увійшли в українську літературу після Т. Шевченка?
- 7 Як ви думаєте, розважальність театрального мистецтва – це позитивне віяння чи однозначне свідчення його недосконалості та орієнтації на невибагливого глядача?

Діалоги текстів

- Пригадайте з курсу зарубіжної літератури європейських прозаїків-реалістів і підготуйте стислий огляд творчості одного-двох із них (на вибір).

Мистецькі діалоги

- 1 У чому, на вашу думку, полягає реалістичність пам'ятника Богдану Хмельницькому на Софійській площі м. Києва?
- 2 Розгляньте репродукції картин, розміщені в цьому розділі підручника, і доведіть, що на цих полотнах домінує стиль реалізму. Аргументуйте свою відповідь на прикладі кількох ілюстрацій.
- 3 Якою була архітектура українських міст XIX ст.? Розгляньте відповідні фото і поясніть, чим були зумовлені європейські впливи.

ІВАН НЕЧУЙ-ЛЕВИЦЬКИЙ (1838–1918)

Життєвий і творчий шлях

Колосальне всеобіймаюче око України.

Іван Франко

Іван Семенович Левицький (літературні псевдоніми Іван Нечуй, Іван Семенович Нечуй-Левицький) народився 25 листопада 1838 р. в селищі Стеблів Канівського повіту Київської губернії в сім'ї сільського священика Семена Левицького. Батько був людиною освіченою і прогресивною, цікавився історією України, допомагав селянам, навіть організував школу для їхніх дітей. Та місцевий поміщик розігнав цю самодіяльну школу, вважаючи, що письменні селяни – потенційні бунтарі.

Мати майбутнього митця – Ганна Лук'янівна – походила із селянського роду Коркішок, виховувалася при Лебединському монастирі, була побожна і добра, мала гарний голос, прекрасно співала, говорила колоритною українською мовою, знала сотні народних прислів'їв, загадок, казок.

Дитинство І. Левицького минало в оточенні чудової природи Надросся, картини якої згодом так яскраво й органічно з'являтимуться в його творах.

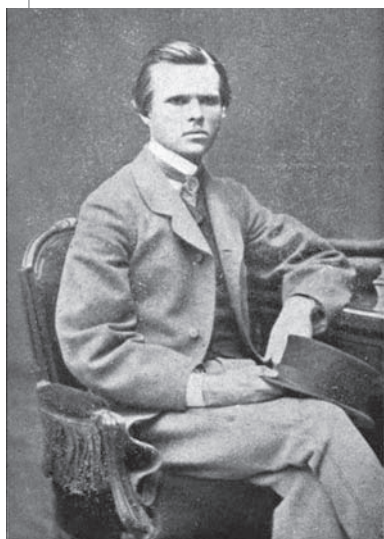
Цікаво знати!

Стеблів, батьківщина Івана Нечуя-Левицького, розташований за 25 км до Кирилівки – села дитинства Шевченка, і ще ближче – до Моринців, тож Івась Левицький бігав тими самими стежками, слухав ті самі народні перекази, зокрема про Коліївщину, Максима Залізняка, Івана Гонту, що й Тарас, та й батько Івана любив читати напам'ять вірші Кобзаря. Тому дитячі враження про геніального земляка із сусіднього села були такі ж яскраві й незабутні, як і враження від чарівної навколишньої природи, формували світогляд майбутнього автора неперевершеної «Кайдашевої сім'ї».

Іван був найстаршою дитиною в родині, зростав допитливим і розумним хлопчиком. Під впливом батька-священика захопився українською мінувшиною, жадібно перечитав чималу батьківську бібліотеку, зачитувався творами свого геніального земляка Тараса Шевченка.

«Сам батько вчив мене читати та писати разом із хлопцями, котрі приходили до нас учитись. Батько завів школу для селян, набрав хлопців і вчив їх літом на пасіці, а зимою в кухні».

Іван Нечуй-Левицький

▲ Іван Левицький під час навчання в Київській духовній академії (1861–1865)

1845 р., коли Іванові минув сьомий рік, його віддали до духовного училища при Богуславському монастирі. Добре підготовлений І. Левицький вступив не до підготовчого, а відразу до першого класу училища.

1853 р. І. Левицький почав учитися в Київській духовній семінарії. Самостійно вивчив французьку мову, студював твори майстрів світової літератури: Алена Рене Лесажа, Данте Аліг'єрі, Мігеля де Сервантеса, а також російської: Олександра Пушкіна, Михайла Салтикова-Щедріна та ін. Особливо захоплювався творчістю Миколи Гоголя, а його повість «Тарас Бульба» міг годинами переповідати напам'ять.

Після закінчення духовної семінарії 1859 р. І. Левицький захворів і рік працював учителем у Богуславській школі. Восени 1861 р. майбутній письменник вступив до Київської духовної академії. Саме в цей час він почав писати українською мовою, але через вроджену скромність таївся із цим заняттям навіть від батька.

У 1865 р. І. Левицький закінчив академію, отримавши звання магістра богослов'я й призначення вчителя російської словесності в Полтавську духовну семінарію. Та всупереч родинній традиції відмовився від духовної кар'єри і клопотав про місце вчителя у світському навчальному закладі. Незабаром отримав призначення вчителя російської мови, літератури, історії та географії в гімназіях Каліша (1866–1867) і Седльце (1867–1872) в Польщі.

У Полтаві І. Левицький написав свою першу повість «Дві московки» (1868), що надрукована у Львові під псевдонімом Іван Нечуй. Того ж року на сторінках львівської «Правди» побачили світ його оповідання «Рибалка Панас Круть» та об'ємна стаття «Світогляд українського народу», а через рік – повість «Причепа». До речі, вперше збірка «Повісті Івана Нечуя» (1872) вийшла також у Львові, бо російська цензура заборонила друкувати її у Наддніпрянській Україні.

Цікаво знати!

Не маючи змоги друкувати свої твори українською мовою на Наддніпрянщині, І. Нечуй-Левицький скористався допомогою П. Куліша й опублікував у львівському журналі «Правда» статтю «Сьогочасне літературне прямовання» (1878), у якій виступив за відчуження української літератури від російської. Цей письменник чудово усвідомлював, що Росія завжди заохочувала талановитих майстрів слова родом з України творити російською мовою, гарантуючи їм славу і небідне існування. Тим часом російські критики постійно дорікали питоми українському красному письменству вторинністю, другосортністю, нібито наслідуванням російської літератури. Іще задовго до літературної дискусії на початку ХХ ст. (1925–1928) і лозунгу Миколи Хвильового «Геть від Москви!» Іван Нечуй-Левицький гостро поставив питання про те, щоб українські митці насамперед орієнтувалися на Західну Європу та визначні твори тамтешніх літератур.

У цей час письменник-початківець підтримував товариські стосунки з Пантелеймоном Кулішем і колишнім редактором «Основи» Василем Білозерським. Улітку 1868 р. І. Левицький побував у Вільні, Ризі, Петербурзі, Москві, познайомився з Миколою Костомаровим.

Упродовж 1873–1885 рр. І. Левицький викладав старослов'янську та російську мови, логіку в Кишинівській гімназії. У Кишиневі письменникові вдалося згуртувати навколо себе українофілів. Коли директором гімназії призначили такого собі Соловйова, між цим вірогідним царським чиновником і викладачем-письменником виникла конфліктна ситуація, остаточну стадію якої І. Левицький змалював у романі «Над Чорним морем»: «Ви прочитали в однім класі уривок з української думи про Хмельницького, ви пишете в галицькі журнали, пронумеровуєтесь на них. Ви не на місці в нашій гімназії. Переходьте на північ, а як ні, то вас силою переведуть на Біле море... Ви чоловік талановитий, ваше слово має вплив, і цим ви небезпечні. Якби ви були тупий чоловік, ми б вас ще держали: тупиці нам не страшні». Можливо, активна культурно-просвітницька діяльність І. Левицького, на яку звернула увагу і жандармерія, стала причиною його відставки.

Зауважимо, що саме на 1870–1880-ті рр., тобто на «кишинівський період», припадає розквіт таланту письменника. У цей час з'являються такі знакові його твори, як гумористичні оповідання «Не можна бабі Парасці вдержатися на селі» (1874), «Благословіть бабу Палажку скоропостижно вмерти» (1875), повісті «Микола Джеря» (1878), «Кайдашева сім'я» (1879) та ін.

Цікаво знати!

За повістю Івана Нечуя-Левицького «Микола Джеря» було створено «німий» фільм (1926, режисер Йосип Рона), у якому головного героя зіграв Амвросій Бучма. Через рік на екрани вийшла картина за мотивами повісті письменника «Бурлачка» (фільм називався «Василина» (1927), режисер – Фавст Лопатинський). Роль головної героїні зіграла акторка Зінаїда Пігулевич.

1870 р. І. Нечуй-Левицький завершив роботу над **повістю «Хмари»**, яка стала першим великоформатним твором про життя української інтелігенції. Назва твору символічна: хмари – це задушлива атмосфера Російської імперії з її схоластичною системою навчання, що вихолощує людське в людині й прищеплює байдужість та конформізм¹; це настійливе нищення всього питомо українського. Проте зароджується сила, яка прагне розігнати ці хмари. Ця сила – молоде покоління української інтелігенції. Воно може помилятися, але не відступає і не хоче почуватися зрадником власного народу.

¹ **Конформізм** – буквально: пристосування, безумовне схиляння перед авторитетами.

Повість побудована за принципом контрастного порівняння, що був характерний для авторського стилю І. Нечуя-Левицького. У творі йдеться про два покоління української інтелігенції: старше, 30–40-ві рр. XIX ст., представлене професорами Дашковичем і Воздвиженським, і молодше – 60-ті рр. XIX ст., яке уособлює українофіл Павло Радюк.

Павло Радюк – це образ «нової людини» в українській літературі другої половини XIX ст., і хоч у його словах іще багато пафосу, проте він чітко усвідом-

▲ Обкладинка першого видання повісті «Хмари» Івана Нечуя-Левицького (1870)

лює необхідність змін: «Протестуємо проти деспотизму, який насів на нашу українську національність, на нашу мову, на нашу літературу, на наше життя».

Оселившись у Києві 1885 р., Іван Левицький поринає в літературну творчість, налагоджує тісні зв'язки з Михайлом Старицьким, Миколою Лисенком, Марком Кропивницьким, Іваном Франком та іншими громадськими й культурними діячами. Тут він написав низку історичних нарисів, понад 30 творів, серед яких оповідання «Невинна», «Афонський пройдисвіт», історичні романи «Князь Єремія Вишневецький» та «Гетьман Іван Виговський». Два останні, як і драматичні твори «Маруся Богуславка», «В диму та полум'ї», засвідчують новаторство І. Нечуя-Левицького в жанрах історичної тематики. Особливо серед них вирізняється **роман «Князь Єремія Вишневецький»**, у якому охоплено події козаччини, національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького 1648–1654 рр. Однак автор акцентує не на самій боротьбі, а намагається глибоко осмислити причини національної зради, «одступництва», моральної деградації пристосування та кар'єриста Єремії Вишневецького.

У **романі «Гетьман Іван Виговський»** письменник, із властивою для його творчої манери глибокою психологізацією, створив образ «опального» гетьмана, розум і талант якого на багато років випереджали тогочасну громадсько-політичну думку. Гетьман Виговський прагнув розбудувати державу Україну за європейським зразком, виховати національну еліту.

«Його серце боліло й нило. Тихий на вдачу й поміркований, звиклий таїти свої щирі думки й вчиняти Богданову волю, Виговський і тепер не виявляв і словом свого збудження проти Москви, свого гніву... Він вгадував, що Україні не сподіватись добра од Москви, що Москва не додержить Переяславської угоди і ніколи не держатиме», «щиро любив Україну, встоював за її політичні і національні права, дбав про науку і просвіту».

І. Нечуй-Левицький.
Роман «Гетьман Іван Виговський»

Перша світова війна не дала І. Левицькому дожити останні дні у спокої, на його плечі ліг тягар фінансових і побутових проблем. Дружина Бориса Грінченка, згадуючи про страждання самотнього митця, зауважила: «Іван Семенович сам собі зашивав одержу, пришивав гудзики, носив білизну до прачки, сам ходив купувати хліб, цукор, гас... Замінити його не було кому. І ходив він, і стояв у всяку годину: мочило його дощем, засипало снігом, обвівало холодним вітром, тисло морозом – терпів усе і вже не боявся застудитися...».

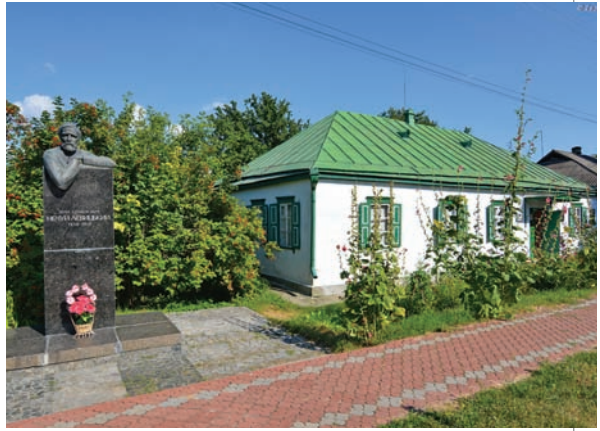
Цікаво знати!

Часто змальовуючи авантюрне, сповнене небезпек життя своїх героїв, сам І. Нечуй-Левицький був дуже пунктуальний, жив за чітким розкладом: у той самий час снідав, обідав, приступав до писання, читав, виходив прогулюватися по Хрещатику з парасолею в руці, лягав спати рівно о десятій. Легендарною вже стала історія, як він покинув святкування з нагоди 35-річчя своєї літературної діяльності в момент виголошення вітальних промов на його честь рівно о десятій, щоб не порушувати звичаєного режиму дня.

Іван Нечуй-Левицький до останніх своїх днів старався жити в праці. Разом з Іваном Пулюєм він узявся за перший переклад Біблії українською мовою. Упродовж 1899–1914 рр. здійснив видання восьми томів своїх творів, у 1913–1914 рр. уклав «Граматику українського язика» у двох частинах.

Помер письменник 2 квітня 1918 р. в будинку для одиноких людей на Дегтярівці в Києві. Похований на Байковому кладовищі.

Творчість І. Нечуя-Левицького – важливий етап розвитку української реалістичної прози другої половини ХІХ ст., яка позначена ідейно-естетичними, проблемно-тематичними й художньо-стильовими пошуками.

«Іван Нечуй Левицький... не був борцем ані полемістом, не був чоловіком партії, прихильником такої чи іншої політичної доктрини чи програми... Він був українцем і українським, виключно українським письменником тоді, коли многі його ровесники твердо вірили, що свобода і соціалізм знищать швидко всі національні різниці».

Іван Франко

Діалог із текстом

- 1 Із якої родини походив І. Нечуй-Левицький? Яким чином батько долучився до культурного та інтелектуального розвитку свого сина?
- 2 Як позначився духовний вплив матері на формуванні ціннісних орієнтацій і творчості І. Нечуя-Левицького?
- 3 Який був слід геніального земляка Т. Шевченка в житті й творчості І. Нечуя-Левицького?
- 4 Із якою метою І. Нечуй-Левицький працював над самоосвітою?
- 5 Які нові для свого часу теми розробляв цей прозаїк?
- 6 Назвіть твори І. Нечуя-Левицького, які ви вже вивчали. Чому більшість із них були надруковані у Львові?
- 7 Із яких причин кишинівський період життя і творчості письменника вважають етапом розквіту І. Нечуя-Левицького-прозаїка?
- 8 Які риси характеру проявив митець у найскладніших ситуаціях?
- 9 Доведіть, що І. Нечуй-Левицький був справжнім патріотом України і видатним письменником ХІХ ст.
- 10 Об'єднайтеся у творчу групу (3–5 учнів та учениць), створіть методом проєктів, у процесі виконання постійно консультуючись з учителем, вашу оригінальну роботу «Внесок Івана Нечуя-Левицького в українську дитячу літературу (на основі оповідання «Вітрогон»)». Зверніть увагу на тонке розкриття автором характеру хлопчика, його яскравої уяви. Доберіть відповідні ілюстрації до оповідання «Вітрогон». Продемонструйте своєму класові власну роботу за допомогою комп'ютерних технологій, вислухайте зауваження і схвальні оцінки своїх друзів, а також зробіть висновки.

Діалоги текстів

- Прокоментуйте таку думку про надзвичайну літературознавчу прозорливість І. Нечуя-Левицького. Сергій Єфремов, аналізуючи творчість Івана Нечуя-Левицького, звернув увагу на цікавий факт – він дає високу оцінку французькому письменникові Емілю Золя, відзначає надзвичайну народність його мови і творів, критикованих тогочасними французькими літературознавцями. Однак російські переклади творів Золя з'явилися дещо пізніше, та й власне французька і світова критика тільки згодом звернула увагу на високу художню вартість творчості цього письменника.

Мистецькі діалоги

- 1 Прослухайте твір «Appassionata» Людвіга ван Бетховена. Як ви думаєте, чому саме ця соната була улюбленим музичним твором І. Нечуя-Левицького?
- 2 Скориставшись додатковими джерелами інформації, знайдіть і розгляньте картину «Українська ніч» Архипа Куїнджі. Як ви думаєте, чому саме вона найбільше подобалася Івану Нечую-Левицькому?
- 3 Що вам відомо про інсценізації художніх творів І. Нечуя-Левицького в ХХ ст. та вихід на екрани фільмів за його творами?

Повість «Кайдашева сім'я»

Українське життя – то непочатий рудник,
що лежить десь під землею; хоч за його
бралися й такі високі таланти, як Шевченко,
то безконечний матеріал...

Іван Нечуй-Левицький

Творчість письменника – справді «непочатий рудник», своєрідна художня енциклопедія України, за якою можна вивчати її минуле і сучасне, багатющу культуру, мову, побут, етнопсихологію тощо.

У своїй резонансній статті «Сьогочасне літературне прямування» (1878) І. Нечуй-Левицький сформулював **три головні принципи українського письменства**:

- 1) **реальності** (реалістична література «повинна бути дзеркалом, у котрому б одсвічувалась правдива жизнь... обцищена й гарна в естетичному погляді, добре спорядкована й зґрунтована, освічена вищою ідеєю»);
- 2) **національності** («складається з двох прикмет: з надвірної, зверхньої – народного язика і осередкової – глибокого національно-психічного характеру народу»). За І. Нечуєм-Левицьким, літературний персонаж має виявляти національний дух і характер, щоб читач одразу впізнав у ньому українця. А український дух і характер – це широка гаряча фантазія, глибоке ніжне серце, тиха задумка, сміх крізь сльози, гумор;
- 3) **народності**, що включає кілька елементів: жива народна мова (для літератури «взірцем книжного язика повинна бути мова сільської баби, з її синтаксисом»); епічні та ліричні форми народної поезії («це ті блискучі, поетичні фарби, котрими обципана прозаїчна народна мова...»); дух народної поезії, її «глибоке чуття».

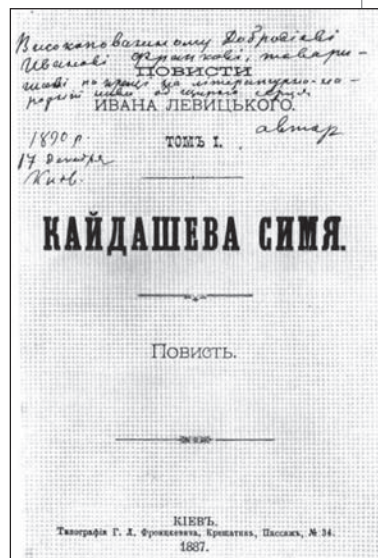
Ці принципи, проголошені Іваном Нечуєм-Левицьким у статті, послідовно втілювалися у його творчості, найяскравішим підтвердженням чого є передусім повість «Кайдашева сім'я».

Історія написання. Прототипи. Актуальність

Повість Івана Нечуя-Левицького «Кайдашева сім'я» написана 1878 р., а вже наступного року – надрукована у львівському журналі «Правда». У Наддніпрянській Україні вона побачила світ 1886 р., після майже десятирічних цензурних зволікань, у процесі чого було вилучено аж 25 уривків. Удруге автор видав цей твір 1887 р. в Києві, змінивши завершальний розділ у зв'язку з тим, що дехто з представників інтелігенції відверто дорікав письменникові, нібито він вивів українців дріб'язковими і сварливими. Насправді ж ішлося про яскраво виявлений індивідуалізм як домінуючу рису в менталітеті українців. Якби старі Кайдаші та сім'ї їхніх синів Лавріна і Карпа жили не по сусідству, а на значній відстані, кращих і дружніших родичів не було б у Семигорах. Якраз на це виразно натякає баба Палажка, наче підсумовуючи думку всього села, а отже, народу: «Якби хто взяв Лаврінову хату та одіпхнув її геть-геть на гору або й за гору, а Карпову хату одсунув ген-ген за ставок, аж у діброву, то вони б помирились». Також варто погодитися з думкою Володимира Панченка: «Річ не в прив'язках до певного історичного часу і до соціальних умов».

Іван Нечуй-Левицький блискуче розкрив деякі «небажані» риси нашої національної вдачі, української ментальності, присутні не тільки в середині ХІХ ст. У цьому сенсі «Кайдашеву сім'ю» можна розглядати як твір, у якому надзвичайно важливим є мотив національної самокритики. Читаючи другу редакцію «Кайдашевої сім'ї», прекрасно усвідомлюємо, що навіть груша, яка, за версією письменника, несподівано всохла, цим самим бодай тимчасово гарантуючи мир між близькими родичами, не причина, а наслідок сімейних чвар. І. Нечуй-Левицький як творець «живих типів» (Іван Франко) зумів крізь призму стосунків у одній-єдиній сім'ї показати отруйне коріння українського «самоїдства» (Ярослав Поліщук) як відсутність єдності і реальну загрозу розбрату в середовищі української нації.

Твір має точну вказівку на місце, де відбуваються події. Село Семигори, дуже майстерно змальоване митцем у повісті, було авторові майже рідне. Тут у дитинстві та юності Іван Семенович навіть деякий час жив у родичів, був знайомий із багатьма семигірськими ровесниками. Кайдаші мали своїх прототипів: сім'ю Мазурів із цього ж таки села, яка прославилася постійними бійками й колотнечею. Вуличне прізвище Мазурів – Кайдаші – письменник і подарував своїм літературним героям. Хата заможних Мазурів справді стояла на кутку Солоному, коло церкви, поруч справді був горб, на якому ламалися вози. Жили у Семигорах і свати Мазурів – багаті Довбиші.

▲ Титульна сторінка прижиттєвого видання «Кайдашевої сім'ї» з авторським побажанням Іванові Франку (1887)

Повість «Кайдашева сім'я» «з погляду на ...високоартистичне змалювання селянського життя і добру композицію належить до найкращих оздоб українського письменства».

Іван Франко

Жанр твору. Сюжетно-композиційні особливості

За жанром «Кайдашева сім'я» І. Нечуя-Левицького – соціально-побутова гумористична повість, якоюсь мірою – навіть сімейна хроніка «великої родинно-побутової війни» (В. Панченко). Події у творі відбуваються приблизно упродовж десятиліття переважно у селі Семигори і тільки дуже епізодично – у Бівцях та Києві.

Соціально-побутова повість – епічний прозовий твір з однією сюжетною лінією, але показом значного діапазону¹ побутових явищ у житті певної ланки соціуму – сім'ї чи колективу. За обсягом і кількістю персонажів повість більша від оповідання, але менша і композиційно значно простіша від роману.

¹ Діапазон – тут: ширина, панорамність.

Повість «Кайдашева сім'я» мала дві редакції, складається з дев'яти розділів, у яких розкрита одна повноцінна й головна сюжетна лінія – лінія сім'ї Кайдашів. Окрім цієї сюжетної лінії, простежується ще штрих-пунктирна лінія баби Палажки Солов'їхи, яка ворогує зі своїм «лютим ворогом» Параскою Гришихою, та дуже куценька сюжетна лінія новоявленого сільського кровопивці – корчмаря Берка, в якій показано, як за нікчемну плату (сорок карбованців нібито на потреби громади, а насправді – на волю, відро горілки й бочку оселедців) селяни добровільно впряглися в нове ярмо.

Експозиція (пролог) твору – високохудожній мальовничий опис села Семигори, річки Рось, багатого обійстя Кайдашів («Кайдашева хата була простора, з чималими ясними вікнами, з новими образами, з великими вишиваними рушниками на стінах та на образах). Із жартівливої розмови братів про одруження старшого з них і втручання в балачку батька, якому не подобається осуд і кепкування синів над кандидатурами ймовірної невістки, починається конфлікт між старшим і молодшим поколінням Кайдашів, але **зав'язка** в повісті дещо розтягнута, потрійна, адже поява у свекрушиній хаті і Мотрі, і Мелашки, і протистояння двох молодих сімей – також виразні елементи зав'язки. А далі цілком доречно вести мову і про **три лінії розвитку дії** повісті, які дослідниця літератури Ніла Зборовська називає трьома сімейними війнами.

«**Перша** “хатня війна”, яка відбувається за господарську владу, з одного боку, між Кайдашихою і Мотрею, а з іншого – між Кайдашем і Карпом, закінчується синівською “перемогою” (симптоматично, що в “жіночій війні” переможців немає: Кайдашиха, хоч і позбувається ока, але зятято продовжує воювати далі). Карпо

піднімає руку на батька, остаточно принижуючи його. **Друга** “хатня війна” розпочинається після одруження молодшого сина Лавріна. Вважаючи тепер себе повноправним господарем (за українським звичаєм, все батьківське добро переходить у спадок молодшому синові), він не зважає на батька, повністю ігнорує його колишнє право. Кайдашева непотрібність (а він іще здужає

«Жодна література світу не має такого правдивого, дотепного, людяного, сонячного, хоч дещо затьмареного тугою за кращим життям, твору. Тут усе виконує свою визначену автором роль, веде свою мистецьку партію, як інструмент у хорошому оркестрі чи хорі».

Максим Рильський

Сцена з вистави «Кайдашева сім'я». Національний академічний драматичний театр ім. Івана Франка. У ролі Кайдашихи – народна артистка України Наталя Сумська ▶

і хотів би також порякувати) призводить до гіркого зізнання: «Був я колись Кайдаш, а тепер перевівся на маленького Кайдашця». Третя «хатня війна» розпочинається по смерті батька – між двома молодими господарями».

У розвитку дії повісті «Кайдашева сім'я» простежується хронологічна послідовність найважливіших критичних ситуацій у родині Кайдашів. Три основні епізоди завязки вимагають *трьох кульмінаційних моментів* (головних битв «хатніх воєн»), а отже, і *трьох* закономірних фрагментів *розв'язки*: 1) смерть старого Кайдаша; 2) «розривання» Карпом хати на дві окремі будівлі; 3) найбільша битва між сім'ями братів і втрата ока Марусею Кайдашихою.

Проблематика твору

Хоча «Кайдашева сім'я» своїм змістом не виходить за межі родинного життя, у цьому творі порушено цілу низку важливих навіть для нашого часу проблем: любові й сімейного щастя; батьків і дітей; віри в Бога та нехтування духовністю; народної моралі та чистої совісті; реалізації природних здібностей і задатків. Закохані пари (Карпо і Мотря та Лаврін і Мелашка) суттєво відрізняються між собою способом вираження почуттів і життєвою позицією. Звичайно, не можна сказати, що між похмурим Карпом і гостроязкою дочкою багатіїв Мотрею не було жодних почуттів, проте навіть залицяння старшого Кайдашенка й реакція на них уподобаної парубком дівчини мають занадто велику дозу «солі й перцю». «Бриклива й кусюча, як муха у Спасівку», Довбишівна не змінює своєї агресивної поведінки і тоді, коли переходить жити до свекрухи. Мотря не шукає шляхів примирення з нею, а тільки зумисно загострює і так непрості стосунки. Любов у подружній парі Карпа й Мотрі в'яне, життя перетворюється на сіру буденність. Натомість високі взаємні почуття Лавріна й Мелашки дають силу юній невістці терпіти дорікання свекрухи. Навіть повернення з Києва Балашівна мотивує насамперед тим, що без Лавріна їй життя немає й не буде.

Проблема батьків і дітей у повісті виписана найвиразніше. Омелько Кайдаш ціле життя працював заради синів, молодій сім'ї збудував хату «через сини»,

Сцена з вистави «Кайдашева сім'я». Національний академічний драматичний театр ім. Івана Франка ▶

▲ Сцена з вистави «Кайдашева сім'я». Національний академічний драматичний театр ім. Івана Франка

навіть побитий Карпом, не відмовив синові в його частці майна. Від Лавріна ж Омелько аж ніяк не сподівався подібної до Карпової поведінки, тому почувався передчасно загнаним «на піч» саме через непокору молодшого сина. Пияцтво, яке довело Омелька до передчасної смерті, – це не страшна спадщина вже скасованої панщини, а руйнівний наслідок сімейних негараздів, розколу між поколіннями.

Незважаючи на те що Маруся Кайдашиха аж ніяк не надавалася до миротворчої місії, характерної для Омелька, і таки відіграла роль описаної в багатьох народних піснях «злої свекрухи», зла своїм дітям вона не бажала, не робила різниці між дітьми Карпа і Лавріна, за сприятливих умов могла багато чому навчити й Мотрю. Нещасна мати дуже тонко відчуває, що тріщить не її сім'я, а рвуться кровні зв'язки між найріднішими людьми. Безока стара Маруся Кайдашиха – результат трагічних сімейних воєн, занапащена і зневажена власними дітьми берегиня роду.

Проблема віри в Бога у повісті перебуває нібито на периферії, але окремі моменти засвідчують, що Карпо – в церкві нечастий гість (побитий ним Омелько на цьому наголошує: «Нема в тебе Бога в серці! Недурно ж ти до церкви не ходиш, – через силу вимовив Кайдаш та все стогнав»), а сини сміються з того, що батько постить щоп'ятниці. Мандрівка баби Палажки до Києва з уже вагітною Мелашкою не спонукає Марусю Кайдашиху піти на прощу разом заради безпеки невістки. Складається враження, що Кайдаші – і не дуже богомільні, й не зовсім віруючі. Та найстрашніше, що не тільки з вірою в Бога, а й з елементарною духовністю в цій родині кепські справи. У повісті реалізація власних умінь і талантів для молодшого покоління Кайдашів не має жодного значення. Невістки могли б повчитися в Марусі куховарства, а Карпо й Лаврін у Омелька – стельмахування, але ніхто з них не відчуває в цьому потреби. Закономірно, що сіре й рутинне життя веде до деградації, очерствіння, байдужості, нехтування народною мораллю і нормами родинного співжиття.

Система образів

«Українська патріархальна сім'я не має сильної чоловічої влади. Рівноправність, а часто верховодство жінки в сім'ї – червона нитка в прозі Нечуя-Левицького».

Ніла Зборовська

¹ Дифузний – розмитий, невиразний.

У повісті немає оповідача з народу, притаманного прозі Марка Вовчка. Розповідь ведеться від третьої особи, тобто автора. Групування персонажів – дифузне¹, тому роль автора-оповідача не можна вважати недоліком повісті. Важливо, що в «Кайдашевій сім'ї» немає жодного суто негативного чи суто позитивного персонажа, як це було характерно, наприклад, для «Чорної ради» П. Куліша (образи Якіма Сомка, Матвія

Гвинтівки, Іванця Брюховецького). Тільки умовно можна поділити дійових осіб «Кайдашевої сім'ї» на жіночий та чоловічий світи.

Колоритний жіночий світ представлений Марусею Кайдашихою, Мотрею, Мелашкою та бабами Палажкою Солов'їхою і Параскою Гришихою.

Маруся Кайдашиха – гравітаційний центр власної родини. Через штучне вищлення над іншими вона постійно потрапляє в комічні ситуації, а манери, які запозичила, коли «довго терлась коло панів і набралась од їх трохи панства», роблять Марусю смішною. Облесливість і водночас здатність обмовляти й пліткувати обертаються проти неї ж самої, а непокора невісток, особливо Мотрі, до речі руйнує Марусин авторитет на селі. Проте Кайдашиха не падає духом. Ця вже передчасно постаріла жінка витримує всі життєві випробування. Іде до Києва, щоб знайти і повернути додому Мелашку, обдаровує її красивим одягом, остаточно мириться з нею, а також постійно проявляє себе хорошою бабусяю у ставленні до всіх онуків навіть тоді, коли ворогує з їхніми батьками. Замах на побиття Карпом і спроба втопити рідну матір у ставку, а також втрата у «війні» з Мотрею ока змушують Марусю згадати Омелька, з рук якого виривали верховенство у сім'ї не тільки сини, а набагато раніше вона сама: «Зосталась я сиротою, і нема кому за мене оступитись».

Мотря Довбишівна, дружина старшого сина Кайдашів, – гідна супротивниця Марусі Кайдашихи. У чужій хаті вона поводить так, наче чоловікові батьки живуть у неї в приймах. Мотря не вміє і не хоче цінувати добре серце старого Омелька, їй болить кривда, що Маруся не відрізала тонкого полотна на сорочку, але пізніше Мотря через свою скупість вдягатиме ще гірший одяг, ніж їй пропонувала свекруха. Карпова жінка – хитра, зловтішна й недобра. Вона змушує Кайдашиху нянчити вночі дитину, але вдень невісткою вже маніпулює Марусю: «Кайдашиха тішилась онуком, колихала його, гойдала, а Мотря мусила робити всю важку роботу за себе й за свекруху».

Про яку любов Мотрі до Карпа можна вести мову, якщо вона здатна зневажати власного чоловіка, безпідставно називати його «ледащом»? Тільки Карпове вміння тримати себе в руках не призводить до бійки між ними: «– Піди посип перцем своїй мамі в носі та в роті, – верещала Мотря. – Одчепись, бо як пхну, то й перекинешся! – промовив спокійно Карпо, скося подивившись на Мотрю й насупив брови».

Карпова жінка не розуміє жартів і гумору. Вона мстива, злопам'ятна, груба в поводженні з іншими людьми. Мотря зневажає і жорстоко висміює Мелашку, бо та з бідної родини: «Та це ж ті підтикани, задрипані Балаші! Це ж ті бієвські лобурі, що старців по ярмарках водять! Он зав'язалась, як на Великдень, а батько ходить по селі з торбами». До своїх батьків Мотря ставить холодно, втім не дорікає їм, що нічим не допомагають. У повісті не показано бодай одного випадку гостювання батьків у хаті Мотрі і Карпа, як і немає

▲ Віталій Бараненко.
Дівчина з характером (2010)

Анатолій Базилевич. Ілюстрації до повісті
«Кайдашева сім'я» (1960)

жодної інформації, що Довбиші допомагали дочці й зятю, коли старий Кайдаш будував їм хату.

Мелашка – повна протилежність Мотрі. Вона виходить заміж зовсім юна, у свекрушиній заможній хаті не відчуває нестатків, але постійно потерпає і від старої Кайдашихи, і від Мотрі. Мелашка – справжня красуня, в неї навіть закохується київський чернець. Добрий Мелацин характер і лагідна вдача ведуть до повного примирення зі свекрухою. Проте міжсімейні «війни» накладають зловісний відбиток і на дружину Лавріна, яка все частіше бере активну участь у чварах. Закономірно, що до рівня вічно агресивної та невдоволеної Мотрі

Мелашка не опуститься ніколи, але втратить багато гарного й ліричного у своєму характері.

Баба Палажка й баба Параска – своєрідний письменницький шарж на галасливих і самовпевнених сільських пліткарок-цокотух. Знахарство баби Палажки викликає тільки регіт у читачів, а «правдолюбство» і «правдоборство» баби Параски межує з хворобливим станом. Наче в Стародавньому Римі, обидві постійно бажають «хліба і видовищ», навіть постійно створюють ці видовища.

Чоловічий світ у «Кайдашевій сім'ї» І. Нечуя-Левицького не менш емоційний, ніж жіночий. Замість того щоб навести лад у родині, й Омелько Кайдаш, і Карпо, і навіть Лаврін стають каталізаторами¹ сімейних негараздів. Н. Зборовська у статті «Український світ Нечуя-Левицького: гендерний² підхід» зауважила: «Анархія, яка існує в українській сім'ї, розпочинається з *неввторитетності* батька, загалом із

відсутності принципу підпорядкування, отожд і загалом чоловічого авторитету в українській сімейній «культурі». Основний сюжет «Кайдашевої сім'ї», навколо якого закручуються інші

¹ **Каталізатор** – тут: той, хто прискорює, активує.

² **Гендерний** – такий, що пов'язаний із чоловічою та жіночою статтями.

сюжети, – це *повалення дорослими синами батьківської влади*, перетворення повноправного господаря Кайдаша на безправного п'яничку Кайдашця».

Образ старого **Омелька Кайдаша** завжди викликає у читачів тільки співчуття. Прекрасний стельмах, люблячий батько, віруюча людина, носій справедливості, миротворець, він здатний жаліти навіть агресивну Мотрю («Годі тобі, дочко, гніватись, сідай та вечеряй, бо ти натомилась»). Кайдаш будує Карпові й Мотрі «хату через сїни», тобто доточує ще одну кімнату для молодої сім'ї, хоч міг би вигнати непокірне подружжя до старих Довбишів. Під тиском дорослих синів Омелько йде їм на поступки, хоч це завдає йому неабияких страждань. Своє незavidне становище не похилого літами й не безсилою, але вже «загнаного на піч» Кайдаш прекрасно розуміє і шукає розради в чарці, допивається до білої гарячки і тоне біля греблі.

Карпо й Лаврін характерами значно сильніші від батька. Ці молоді люди здатні відстоювати право на особистий вибір. Якщо заможна Мотря не викликала у старих Кайдашів, особливо Марусі, якихось заперечень стосовно Карпового одруження з нею, то зовсім юна Мелашка з бідної та багатодітної родини не була бажаною парою для молодшого Кайдаша. Живучи з батьками, Лаврін постійно виказує турботу про свою дружину, по-справжньому страждає, коли вона не повернулася з Києва. І Карпа, і Лавріна письменник наділяє важливими рисами розуміння багатьох ситуацій, передбачливості, вболівання за громаду. Ні Кайдаші, ні жоден господар Семигорів не береться розкопувати злощасний горб, та як тільки пан дозволяє Беркові відкрити шинок у селі, саме Лаврін і Карпо перші виступають проти цього. Кайдаші, на відміну від решти населення Біївців, не піддаються на підмову вдавано щедрого на споювання селян Берка. Карпо навіть виразно протиставляє себе односельцям, відважно каже їм правду у вічі: «Погана ваша рада: я не пристаю на це!» Передбачення Лавріна й Карпа дуже швидко збуваються: «Берко приймав за горілку не тільки пашню, але навіть крадене сіно й солому. Понесли люди мішками пашню в Беркову комору, а Берко тільки гладив бороду білою рукою, дивився, як п'яні мужики валялись під його тином, та зараз-таки підняв скажену ціну на горілку». Закономірно, що рішучий і непоступливий характер Карпа спонукає громаду обрати саме його десяцьким (господарем, який керував іншими власниками десяти обійсть, коли треба було виконувати якісь громадські роботи).

На жаль, до власного батька Карпо та Лаврін ставляться не найкраще. Причина тут зовсім не в тому, що старий Кайдаш – п'яничка, а в тому, що сини хочуть якнайшвидше почуватися повноцінними господарями. Карпо це прагнення озвучує дещо парадоксально: «Тату, не бийте Мотрі..., яке право ви маєте бити мою жінку?» Інакше кажучи, за сільськими мірками у рідкісних випадках піднімати руку на дружину міг лише її чоловік. А втім, заганняє старого Кайдаша «на піч» не Карпо, а саме Лаврін, який раптово виходить із-під батьківської влади. А що не хоче, як

▲ *Анатолій Базилевич*. Ілюстрація до повісті «Кайдашева сім'я» (1960)

старший брат, відокремлюватися, то цьому є цілком користюлюбне пояснення: «– Може, ти хочеш, щоб я й тобі виділив твою частку поля, як Карпові? – Нащо? Ваша частка – і моя частка: ви сьогодні господар, а я завтра, – сказав Лаврін». Врешті, Лаврін прекрасно розуміє, що відокремлення йому не вигідне, адже й Карпо бідкається: «Батько одрізав мені городу, неначе вкрав», тож після смерті старого й розпочинається новий переділ майна між Кайдашенками.

Лаврін жодного разу не піднімає руки на батька, тоді як Карпо нещадно лупцює старого, женеться з дрючком за матір'ю, заганяє її в ставок, але не настагає, бо: «Не так шкода матері, як шкода чобіт!» Для старшого Кайдашенка характерні такі риси, як гордість і почуття власної гідності. Почувши, що за знущання зі старої матері йому присуджено десять різок, Карпо вважає за краще заплатити п'ять карбованців і перепросити її, але уникнути публічного сорому. Натомість для Мотрі ліпше відсидіти в сільській тюрмі («холодній») два дні, аніж помиритися з Кайдашихою.

У сімейних ворогуваннях і бійках задіяні навіть Карпові й Лаврінові діти, і це вже трагічно, адже рід розпадається, руйнуються стосунки між найближчими родичами.

Засоби комічного

За жанром «Кайдашева сім'я» – **гумористична повість**, тож засоби комічного в цьому творі використані щедро, вони виразні й тісно пов'язані з народною сміховою культурою. Дотепи, іронія, жарти – важливі елементи характеротворення.

«Яка прекрасна мова! Читав – наче погожу воду у спеку пив. Яке знання народних звичаїв!»

Михайло Коцюбинський

Наприклад, відверто глумлива й навіть жорстока характеристика сільських дівчат з боку Карпа характеризує його як людину в'їдливу, недобру, черству. Натомість Лаврін у кожній дівчині знаходить щось хороше, а про недоліки поведінки чи зовнішності говорить жартома.

У «Кайдашеві сім'ї» гумор доброзичливий, лагідний сміх, що характеризує життєрадісність українців у цілому. Гумористично змальовуючи чвари Кайдашів, І. Нечуй-Левицький простежує справжню причину руйнування цієї родини і як

письменник-реаліст бачить її в соціальних обставинах. Іронія використовується, коли певне явище характеризує негативні риси характеру героїв (наприклад, «панська» поїздка Кайдашихи на надто високому возі до Балашів, вузький і дешевий одяг на дітях і Карпові як наслідок Мотриної скупості).

◀ Комікс за мотивами повісті Івана Нечуя-Левицького «Кайдашева сім'я». Видавництво «Грані-Т». Художниця Наталія Тарабарова (2007)

▲ Кадри з фільму «Кайдашева сім'я» (кінооб'єднання «Консорціум "Козак"», 1993)

Письменник часто використовує художній засіб паралелізму. У сцені непокори Мотрі страви, що википають, передають настрої обох жінок, які зі злості й через взаємні образи промовисто замовкли і, замість того щоб взятися за важливішу хатню роботу, сіли вишивати: «В хаті стало тихо, тільки борщ бризкав вряди-годи здоровими бульками, неначе старий дід гарчав, а густа каша ніби стогнала, підіймаючи затужавілий вершок угору».

Важливу роль у створенні комічного відіграє манера оповіді письменника – контрастне змішування пафосу «високого» стилю із жалюгідною картиною змальованого. Наприклад, для відтворення сцени чергової «сімейної війни» Кайдашів І. Нечуй-Левицький використав традиційний стиль народного героїчного епосу: «Не чорна хмара з синього моря наступала, то виступала Мотря з Карпом з-за своєї хати до тину. Не сиза хмара над дібровою вставала, то наближалась до тину стара відроока Кайдашиха, а за нею вибігла з хати Мелашка з Лавріном, а за ними повибігали всі діти».

Засобами комічного в «Кайдашевій сім'ї» передано й авторську позицію, і ставлення односельців до Марусі Кайдашихи, Мотрі й Карпа, і навіть вектори оптимального¹ сприймання твору потенційними читачами. Розбудовуючи повість «Кайдашева сім'я» за принципом частоті зміни комічних ситуацій, Іван Нечуй-Левицький створив сумну картину селянського життя. Свого часу Микола Гоголь так охарактеризував це явище: «Часто кризь видимий світу сміх ллються невидимі світу сльози».

У ХХ ст. Євген Гуцало називав «Кайдашеву сім'ю» «ареною людських пристрастей». Закономірно, що цей твір багато разів ставили актори районних та обласних театрів, а в 1993–1996 рр. на екрани вийшов двосерійний фільм (комедія) «Кайдашева сім'я» режисера Володимира Городька. У цій кінокартині роль старого Омелька зіграв незабутній Богдан Ступка.

¹ **Оптимальний** – тут: найкращий із можливих.

Цікаво знати!

У 1993 р. було засновано Літературно-мистецьку премію імені І. Нечуя-Левицького. Цією премією нагороджують за високохудожнє оригінальне втілення українського національного характеру в творах літератури та мистецтва.

Для часу написання і перших видань повість «Кайдашева сім'я» була дуже актуальна. Проте минуло понад 120 років, а інтерес до цього твору не згасає. Висока художність, яскравий гумор і гостро поставлені важливі для українців проблеми зробили цю повість улюбленою книгою мільйонів читачів.

Діалог із текстом

- 1 Чим відрізняється соціально-побутова повість від гумористичної соціально-побутової повісті? Свою відповідь проілюструйте літературними творами.
- 2 Про які «три війни» в сім'ї Кайдашів веде мову Н. Зборовська? Чому дослідниця вважає їх ключовими?
- 3 Як ви думаєте, український індивідуалізм, небажання дорослих одружених дітей жити під одним дахом із батьками або іншими близькими родичами – це добре чи погано?
- 4 Хто саме в сім'ї Кайдашів призводив до більшості сварок та бійок і чому?
- 5 Чи можна пробачити Кайдашисі, що вона всю роботу переклала на Мотря? Як ви думаєте, чи виконувала б цю роботу Мотря, живучи окремо від свекрухи?
- 6 Як ви ставитеся до того факту, що заможна Кайдашиха дозволила Лаврінові одружитися з убогою Мелашкою? Чи можемо ми сказати, що Маруся була хорошою матір'ю, хотіла синові добра і щастя?
- 7 Як сприйняла Кайдашиха зникнення Мелашки? Чи зреагувала б так Мотря, якби пропала її невістка? Чи пішла б на пошуки? Про що це свідчить?
- 8 Чия провина більша: Карпова, який вдарив батька, чи Лаврінова, який змусив старого зрозуміти, що той уже не господар власного майна?
- 9 На чому наголошує автор, описуючи похорон старого Кайдаша? Скільки днів після цього Кайдаші жили в мирі? Як ви особисто розцінюєте їхню поведінку?
- 10 Чому Кайдашиха називала себе «сиротою», розповідаючи, як її ображають діти?
- 11 Чи відчував Карпо муки совісті, коли вдарив батька або коли загнав матір у ставок? Як ви це розцінюєте?
- 12 Як саме Мотря налаштовувала власних дітей проти рідної бабусі? Подумайте, чи змогли б ці діти вирости порядними людьми.
- 13 Проінтерпретуйте одну з оцінок «Кайдашевої сім'ї» видатними літературознавцями (на ваш вибір).
- 14 Із огляду на події «Кайдашевої сім'ї» прокоментуйте такі слова Вольтера: «Що зробилося смішним, те вже не може бути небезпечним».
- 15 Заповніть таблицю: доберіть цитати з тексту повісті «Кайдашева сім'я», які б ілюстрували засоби комічного, використані в цьому творі, а також укажіть причину саме такого гумористичного змалювання і дайте власну оцінку відповідній події.

Засоби комічного	Цитата з «Кайдашевої сім'ї»	Причина осміювання і ваша оцінка відповідної події
Іронія		
Гумор		
Сатира		
Сарказм		
Пародія/парадокс		

Діалоги текстів

- Пригадайте з курсу зарубіжної літератури твори, у яких порушується проблема батьків і дітей. Чим вона подібна до висвітленої І. Нечуєм-Левицьким у повісті «Кайдашева сім'я»?

Мистецькі діалоги

- 1 Розгляньте картину В. Бараненка «Дівчина з характером». До якого з двох образів невісток старих Кайдашів можна використати цю ілюстрацію?
- 2 Розгляньте ілюстрації до «Кайдашевої сім'ї» А. Базилевича. Які епізоди повісті відтворив художник?

ПАНАС МИРНИЙ (1849–1920)

Життєвий і творчий шлях

Моє невеличке серце ще змалечку пестила
любов до тебе, обездолений краю.

Панас Мирний

Панас Якович Рудченко, знаний у літературі як письменник Панас Мирний, народився 13 травня 1849 р. в сім'ї дрібного чиновника Якова Григоровича Рудченка в Миргороді на Полтавщині. Батько з неабиякими труднощами пройшов усі нижчі щаблі чиновництва, щоб під кінець життя дослужитися до повітового казначея.

Родина Рудченків була чимала, а заробітна платня Я. Рудченка не покривала її насущних потреб. Якби не родючий шматок власної землі, як згадував пізніше письменник, доводилося б навіть голодувати. Цілеспрямований батько мріяв бачити синів освіченими людьми, а у майбутньому – чиновниками високих рангів. Висока мета потребувала жорсткої економії та дисципліни, тому до дітей він ставився строго. Брак батьківського тепла компенсувала дітям мати, Тетяна Іванівна, яка, незважаючи на дворянське походження з роду Гординських, з дітьми спілкувалася тільки українською мовою. Але найбільше діти Рудченків любили слухати свою няньку, бабу Оришку, яка розповідала бувальщини й «страшні» історії про «нечисту силу». Баба Оришка – Ірина Костянтинівна Батієнко – пізніше стала прототипом багатьох героїнь Панаса Мирного. Старші сини Рудченків – Іван і Панас – із раннього дитинства знали напам'ять увесь Шевченків «Кобзар», а Іван ще у шкільні роки опублікував у газеті «Полтавские губернские ведомости» українські народні пісні про Семена Палія та Івана Мазепу. У 1869–1870-х рр. він друкувався під псевдонімом Іван Білик, видав два збірники українських казок, студіював найдавніші українські міфи, був літературним критиком.

Навчаючись у Миргородському парафіяльному, а потім у Гадацькому повітовому училищах (1858–1862), за особливу старанність Панас Мирний отримував похвальні листи, педагоги радили

«Панас Мирний належить до найвизначніших наших повістарів і визначається особливо влучною характеристикою дійових осіб та поглибленням їх психології».

Іван Франко

Кабінет і вітальня в будинку Панаса Мирного.
Літературно-меморіальний музей Панаса Мирного.
м. Полтава

«Непривітне воно само по собі, те сидіння з дня у день над столом, те брязкання на щотах, те составлення усяких сведеній та відомств, а коли ж нема хіті того робить, а коли робиш ради шматка хліба, – о, яке невеселе і тяжке таке життя!»

Панас Мирний

Панас Рудченко пройшов шлях від канцеляриста, помічника бухгалтера аж до статського радника губернського казначейства, що в Російській імперії прирівнювалося до військового чину генерала й посади губернатора. Юнак мріяв про літературну творчість, проте обставини життя, а згодом – потреби власної сім'ї виявилися сильнішими від поривів письменника.

Панас Мирний 1871 р. переїжджає до Полтави. Літературні твори писав переважно вночі, у листах ділився планами зі старшим братом Іваном, який чи не єдиний з усіх родичів підтримував його мрію. А здобутки в красному письменстві цього митця виявилися вагомими!

Хоча Панас Якович почав писати ще у 1860-х рр., тільки у 1872 р. на сторінках львівського журналу «Правда» з'явилися вірш «Україні» та оповідання «Лихий попутив» досі нікому не відомого автора – Панаса Мирного. Микола Лисенко так пояснював львівським друзям причину появи псевдоніма: «Певно, не хоче, щоб його прізвище було відоме... В нас на Україні доволі одного погуку, щоб чоловіка з місця скасувати і пустити без шматка хліба. Вважайте на це».

Цікаво знати!

Панас Мирний співпрацював із членами київської «Громади»: Михайлом Старицьким, Павлом Житецьким, Миколою Лисенком, Павлом Чубинським, Марією Заньковецькою, – брав безпосередню участь у підготовці святкування столітнього ювілею з часу першої публікації «Енеїди» Івана Котляревського (1898) і відкриття в 1903 р. пам'ятника авторові безсмертної «Наталки Полтавки». Панас Мирний був людиною прогресивних поглядів, наприклад, він гаряче підтримав створення товариства жіночої емансипації «Союз рівноправних жінок».

Знаковими художніми полотнами у творчій спадщині Панаса Мирного вважають насамперед його панорамні соціально-психологічні романи «Хіба ревуть

воли, як ясла повні?» та «Повія». Літературознавці називають його **зачинателем соціально-психологічного роману**. Доба, в якій судилося жити й творити Панасові Мирному, аж ніяк не була сприятлива для творчості українських митців, тим більше – для вільнодумства як проявів національної самосвідомості.

Як уже згадували, Панас Мирний дебютував у львівській «Правді», згодом там були опубліковані й інші його твори, а роман «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» (1880) видрукуваний у Женеві. Причиною цього стали імперські заборони на українську книгу. Тільки у 1885 р. Панас Мирний наважився видати у Наддніпрянській Україні власні твори у двох книгах із поетичною назвою «Збираниця з рідного поля», а в 1903–1907 рр. побачило світ тритомне видання.

▲ Панас Мирний (праворуч) та Іван Білик (1881)

Цікаво знати!

Тільки один-єдиний раз Панас Мирний зважився вийти на публіку: коли у 1890 р. трупа Миколи Садовського привезла до Полтави його драму «Лимерівна» (1883), під оплески глядачів Марія Заньковецька вивела письменника на сцену й власноруч увінчала лавровим вінком.

На початку ХХ ст. митець відверто обстоював права українського народу, був організатором і керівником журналу «Рідний край», що виходив українською мовою.

Та найважчі випробування принесла Перша світова війна, адже поліція переслідувала патріотично налаштованих українців. По всій Полтавщині вона розшукувала якогось Рудгана, який листується з представниками ворожої держави й нібито може виявитися шпигуном. Тим часом збройне протистояння між Росією та Австро-Угорщиною обернулося для сім'ї письменника великою трагедією: у вересні 1915 р. загинув син Віктор, а згодом – Леонід. У той час на фронті перебував ще один син Панаса Мирного – Михайло, тож зрозуміло, чому так різко фізично ослаб письменник.

Більшовицька війна в Україні призвела до нових бід. Денікінський терор, а саме на його розгул випало святкування 150-річчя з дня народження Івана Котляревського в 1919 р., грозив смертю кожному свідомому українцю. Щоб не наражати на небезпеку інших, Панас Мирний сам підготував театралізоване «Батькове свято», а також виступив із промовою про значення творчості І. Котляревського для українського народу. Перемогу більшовицької влади Панас Мирний зустрів песимістично, але погодився працювати завідувачем II відділу податків Полтавського губернського фінансового відділу й на власні очі бачив, як більшовики обдирали й

«Була мета, висока й благородна, яка спонукала його працювати ночами, вслухаючись у голоси, що долинали з мороку вируючої дійсності. Цілеспрямована, зігріта глибокою любов'ю до народу, творчість письменника найвірогідніше від усього засвідчує, чим жила ця людина – суворий літописець епохи».

Олесь Гончар

▲ Пам'ятник-бюст біля меморіального музею письменника в м. Полтаві

У 1939 р. в полтавському будиночку, де жив Панас Мирний, відкрито літературно-меморіальний музей його імені, а в 1951 р. – пам'ятник письменникові в Полтаві. В Україні започатковано літературну премію ім. Панаса Мирного.

Діалог із текстом

- 1 Коли, де і в якій сім'ї народився Панас Мирний? Який вплив на молодше покоління Рудченків мала няня баба Оришка?
- 2 Як вплинув батько на долю Панаса-підлітка? Що ви довідалися про його матір?
- 3 Чому Панас Якович «тягнув чиновницьку лямку» до останніх днів свого життя?
- 4 Із якої причини брати-співавтори були змушені видавати свій роман за кордоном?
- 5 Де і коли письменник уперше використав псевдонім Панас Мирний? Як М. Лисенко пояснював його появу львівським приятелям?
- 6 Які надзвичайно тяжкі випробування випали на долю митця на схилі життя?
- 7 Чому саме Панаса Мирного літературознавці називають зачинателем соціально-психологічного роману?

«Спадщина письменника належить до тих здобутків гуманістичної літератури, які підносяться над своїм часом, виходять за межі однієї мови, стають невичерпним джерелом, з якого п'ють люди всієї землі».

Петро Хропко

пролетаризували українське село. Найбільше письменникові боліло те, що культурні надбання багатьох віків нова влада називала «буржуазними пережитками», тому бездумно нищила.

Помер письменник 28 січня 1920 р. Незважаючи на люті морози, тисячі жителів Полтави й навколишніх сіл, а також сотні прибулих проводжали в останню путь видатного українського митця і громадянина.

Роль і місце Панаса Мирного в українському письменстві – особливі. Це митець великого таланту, яскравий взірець людини національної гідності й свідомості.

Соціально-психологічний роман Панаса Мирного та Івана Білика «Хіба ревуть воли, як ясла повні?»

Роман «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» – монументальна панорама народного життя

Роман «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» став першою українською монументальною селянською епопеєю. За визначенням Івана Франка, це широкоформатний і яскравий твір «з народного життя», у якому «змальовано майже столітню історію українського села». Остаточна назва роману спочатку була задумана як епіграф, за який співавтори взяли рядок із біблійної «Книги Йова». Воли в українському фольклорі уособлюють працьовитість і доброту. Наприклад, вірш Степана Руданського «Гей, бики! Чого ж ви стали?» саме через таке розуміння образу волів мав широке визнання і серед читачів асоціювався зі спонуканням до активних дій і праці на благо народу. Одночасно назва роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» ставала ключем до розуміння авторської позиції, що трактувала народну непокору і стихійні бунти як вимушені й захисні дії.

Восени 1872 р. митець завершив повість «Чіпка» – першу редакцію майбутнього роману. Панас Мирний спробував простежити вчинки головного героя, прототипом якого став реальний полтавський розбійник Василь Гнидка, крізь призму його дитячих страждань, кривд і, як наслідок, помсти всім у дорослому віці. Іван Білик прочитав рукопис і категорично не погодився з братом, адже, на його переконання, добрі стосунки між людьми гарантовані «людською сутністю людини, а не звірчюю», а злочини можуть виявитися хіба що «протестом проти мерзенного устрою людської сутності». Проте літературний задум Панаса Мирного настільки зацікавив брата, що той долучився до роботи над новою редакцією твору. Колишня повість вилилася в широкоформатний соціально-психологічний роман (усі соціальні процеси і колізії подані через світосприймання, прагнення і переживання, психологічні стани персонажів), час дії у якому починався ще від катерининських часів, тобто з моменту масового закріпачення вільних українців-хліборобів, до скасування кріпосного права, створення нібито для блага простого народу земств – і важкої хвилі нових кривд і визискувань. Судячи з тексту, в образі Чіпки Варениченка вже мало що залишилося від реального Василя Гнидки.

Співавторство з Іваном Біликом спричинилося до наповнення багатьох сторінок роману виразним історичним змістом, який мав допомагати читачам національно самоідентифікуватися, а також до появи ще однієї головної сюжетної лінії та ще однієї головної дійової особи – Максима Гудзя. Олександр Білецький влучно

▲ Обкладинка до повісті Панаса Мирного «Чіпка» (1979)

схарактеризував роман, як «будинок з багатьма прибудовами і надбудовами, зробленими неодноразово і не за строгим планом».

Цікаво знати!

Задум роману виник у Панаса Мирного навесні 1872 р. під час мандрівки до Полтави, враження від якої він описав у нарисі «Подоріжжя од Полтави до Гадячого» (1874). В основу лягла розповідь візника-підлітка про полтавського розбійника Василя Гнидку, який вирізав родину заможного козака. Як показало слідство, цей грабіжник організував банду й кілька років тримав у страху чотири найближчі до Полтави повіти. Проте односельці знали Гнидку й з іншого боку: «На все вдатний, до всього здався, чи до ремесла, чи до роботи якої – його пошли, йому дай. Чоботи шив, у млині знав діло, і стрілець з його запалений був!» Від свого оповідача митець також довідався, що багато людей жаліють цього чоловіка, засудженого на довічну сибірську каторгу. Сам письменник дещо пізніше писав, що в його уяві Василь Гнидка залишився, «як здоровенний іржавий цвях, забитий в білу стіну споминів». Зі співчуття і розуміння причин, які підштовхнули селянина до злочину, Панас Мирний називав Гнидку «нещасним дитям свого віку».

У 1875 р. брати Рудченки подали роман до цензурного комітету, сподіваючись отримати дозвіл на публікацію. Цензор викреслив окремі місця, в цілому не заперечуючи його видання. У Петербурзі вже навіть почали набирати текст роману для друку, але вийшов горезвісний Емський указ – і книга побачила світ аж через чотири роки у Женеві в друкарні Михайла Драгоманова. Уперше легально роман опубліковано 1903 р. в журналі «Киевская старина» під назвою «Пропаща сила». Зміна назви також була пов'язана з вимогою цензури, яка усвідомлювала, що назва – ключ до твору, запорука правильного сприймання читачами художнього тексту. Але пізніше роман усе-таки виходив під назвою «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» і став одним із найвидатніших досягнень української прози XIX ст.

Жанр, композиція, сюжетні лінії, основні позасюжетні елементи

Роман як літературний жанр у XIX ст. виявився найбільш затребуваним у західноєвропейській та американській літературах, у яких такого жанру, як повість, не існувало взагалі; тобто всі літературні тексти, які мали ознаки великого за обсягом прозового твору, називали романом.

«Історія літератури довела, що саме на долю роману найчастіше випадає відповідальна місія служити орієнтиром духовного прогресу народу й людства. Романові належить неабияка роль у формуванні ідеалів, збагаченні духовного світу людини, в облагородженні її душі».

Микола Жулинський

Цей жанр має велику кількість різновидів: історичний, автобіографічний, біографічний, пригодницький, детективний (кримінальний), соціально-побутовий та ін. Існують романи-дилогії, трилогії, тетралогії і навіть цикли романів. Наприклад, протягом життя Оноре де Бальзак створив потужний цикл романів «Людська комедія», завершивши 97 зі 143 задуманих творів.

Характерні ознаки роману як жанру:

- ▶ панорамність зображених подій;
- ▶ події відбуваються не в одному місці, а в різних, доволі віддалених одне від одного місцях;
- ▶ великий проміжок часу, впродовж якого розкриваються людські долі (від тривалості людського життя – до кількох століть);
- ▶ велика кількість дійових осіб (героїв і персонажів): від двадцяти – й до кількох сотень;
- ▶ дві і більше сюжетних ліній, що переплетені між собою;
- ▶ складна композиція;
- ▶ наявність значної кількості позасюжетних елементів (пейзажів, портретів, філософських і авторських відступів, екскурсів у минуле, вставних розділів);
- ▶ важливі й актуальні проблеми історичної доби, шляхи їх розв'язання.

На жаль, царська цензура стала на заваді розвитку роману в українській літературі, тому в Україні цей жанр з'явився значно пізніше, ніж у Європі та Росії. «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» – роман соціально-психологічний із певними елементами кримінального, а тому має низку важливих ознак і як зразок «великої» прози, і як твір певної специфіки показу життя й художньої композиції.

Місце дії в романі «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» – переважно село Піски, колишня вільна козацька степова слобода, але Чіпка Варениченко в пошуках справедливості відвідує місто, а як отаман банди, грабує багатого хуторянина. Максим Гудзь у складі царської армії мандрує просторами Росії, бере участь у воєнних подіях за межами Російської імперії. Час дії – загалом понад 150 років найтрагічнішої для української нації історичної доби: від зруйнування Запорозької Січі, запровадження кріпацтва і скасування панщини до реальних подій, пов'язаних із грабіжницькою діяльністю прототипа Чіпки Варениченка – Василя Гнидки.

У романі порушено найважливіші проблеми покріпаченого, а згодом пореформеного українського села, тому за характером цей твір – соціальний. Проте всі суспільні процеси подані через яскраво виражене сприйняття персонажів, їхні думки, почуття, прагнення і переживання, а тому роман «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» Панаса Мирного та Івана Білика не тільки соціальний, а й психологічний.

«Широта поодиноких картин і всього життя, докупи зведеного, глибина начерку, майстерна рука в деталях, ціла галерея живих, художньо схоплених і яскраво інтерпретованих типів, яких іншому кому стало б на декілька романів, нарешті, строгий стиль і прекрасна мова – все це винесло роман на височінь нескороминущого літературного явища».

Сергій Єфремов

Соціально-психологічний роман – великий за обсягом твір романного жанру, в якому через психологію, світогляд, вчинки й помисли героїв передано зміни в суспільстві й найближчому до персонажів твору соціальному середовищі.

«У тому, що Панас Мирний започаткував романний жанр (до речі, це теж було культурно-соціальним замовленням часу), – величезна його заслуга перед історією й культурою України».

Віталій Черкаський

«Творчих вершин своїх Панас Мирний досяг у жанрі соціально-психологічного роману; для нас він передовсім творець масштабних, сильних своєю правдивістю монументальних полотен».

Олесь Гончар

Художній метод (тип творчості) роману – **класичний реалізм**. Для класичного реалізму притаманно виносити вирок суспільному злу, давати негативну оцінку соціальним негараздам, несправедливості, корупції, хабарництву – в авторській позиції, філософських відступах, учинках чи помислах персонажів літературного твору, безпосередньо чи опосередковано, у самому тексті чи підтексті. У романі «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» простежується саме таке ставлення до «виразок» суспільства, порушення прав, нехтування законами і засуджено за це можновладців дуже гостро.

Сюжет цього твору – надзвичайно розгалужений. Роман має дві головні сюжетні лінії: лінію Ничипора Варениченка та лінію Максима Гудзя, а також кілька другорядних, які є життєписом інших персонажів.

О. Білецький назвав «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» Панаса Мирного та Івана Білика соціальним романом-хронікою, адже саме цей роман став першою в нашому письменстві монументальною селянською епопеєю, що вирізняється глибоким і всебічним відтворенням життя українського села. Автори змальовали цікаві образи-характери й образи-типи вихідців із народу.

Соціальні психотипи головних і другорядних дійових осіб твору в контексті доби й народу

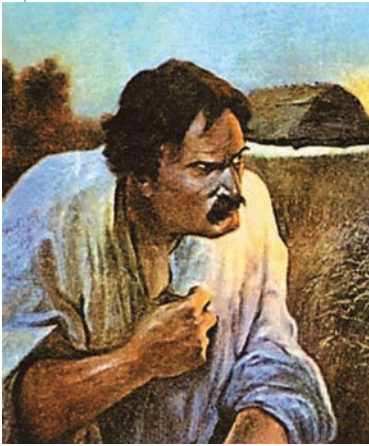
Соціальна картина роману в основному тримається на «трьох китах» історичної епохи: *образах «сильних світу цього» – тогочасних панів і чиновників; образах представників селянства; образах нащадків козаків.*

Кріпосники й пореформені гнобителі. Найжорстокіші «п'явки людські» у часи кріпацтва – це насамперед аморальне й розпусне сімейство панів Польських, у пореформений період – ціла ненаситна зграя «чиновницької братії», яка продовжує гнобити та обдирати простий люд.

Образи генерала Польського, як і його молодшого сина, – епізодичні. Вільних селян і величезний земельний маєток глава цього сімейства отримав за вірну службу цариці Катерині. Як новий власник Пісків він приховує від селян, що вони тепер його кріпаки, зате демонструє свою безроздільну владу над ними: «Зацідив по уху переднього, аж той стовбура став; закричав на звозчика; вскочив сам – і тільки курява встала». Замість себе пан Польський залишає корчмаря Лейбу, обклавши піщан спочатку невеликими податками: «Платіть чинш¹ за землю, а там – живіть собі, як самі знаєте... Мое місце в столиці». Ліберальна² поведінка пана приспала пильність селян, тому лише десять душ зірвалися з насаджених місць і втекли у вільні степи.

¹ Чинш – податок.

² Ліберальний – тут: м'який, не особливо обтяжливий.

▲ Ярослав Пстрак. Месник.
Поштова листівка (поч. ХХ ст.)

ла...»), а й охоплює нічим не вмотивована злість: «Поглянув він на ворота, на хвіртку – мовби поглядом зніс їх». Довідавшись, що Галя просватана за Сидора, Чіпка готовий убити свого суперника: «Собаки! – гримнув Чіпка на всю хату... – Уб'ю... заріжу... задавлю!». Така запальність вдачі робить Варениченка некерованим, а отже, непередбачуваним. На жаль, навіть його велике кохання до Галі Гудзівни швидко гасне. Перед п'яними бандитами їхній ватажок чи не щовечора ображатиме не тільки матір, а й молоду дружину: «Ходім, пани-браття, в світлицю, бо тут з бабами ніякого пива не звариш...». Проте це вже одна з останніх стадій Варениченкової деградації.

Молодий Чіпка Варениченко інтуїтивно розуміє, що треба виборювати соціальну справедливість. Як член земства Варениченко не йде на жодні компроміси. Така позиція Чіпки свідчить, що в народному уявленні ще зберігалися згадки про козацьке самоврядування, а український менталітет залишався виразно демократичним.

1 Катарсис – тут: очищення, прозоріння.

▲ Григорій М'ясоєдов. Земство обідає (1872)

постійно ставлять парубка, а згодом і одруженого чоловіка перед моральним вибором. Чіпці мало ситого життя, в якому остаточно загруз його товариш Грицько, не влаштовує роль скупника полотна, не тішить повага місцевих чиновників, а згодом перестає навіть гріти любов Галі. Ничипір Варениченко – своєрідна «біла ворона» у селянському середовищі. Навіть портрет Чіпки-парубка засвідчує, що це наділений неабияким розумом і силою духу молодий селянин: «Одно тільки в нього неабияке – дуже палкий погляд, бистрий, як блискавка. Ним світилася якась незвичайна сміливість і духовна міць, разом із якоюсь хижою тугою».

«Хижа туга» переслідує Чіпку й у коханні. Коли він йде виборювати право на землю в суді, його не просто драгує поведінка Галі («Не подождала... не побалакала...»), а й охоплює нічим не вмотивована злість: «Поглянув він на ворота, на хвіртку – мовби поглядом зніс їх».

Щоб належно зрозуміти Чіпку, збагнути крайнощі його вибору і метань (від клятви «бути добрим», у ранньому дитинстві даної бабусі, до знущань над рідною матір'ю; від катарсису¹ в гарячці після побоїв, коли Галя вказала йому на негідні вчинки, до створення банди; від бажання служити громаді в земстві до страшного вбивства родини Хоменків), варто проаналізувати характери й долю його найближчих родичів. Від матері Чіпка успадкував духовне ледарство, невимогливість до себе; від батька – палку вдачу й непримиренність; від діда, пана

Василя Польського – байдужість, невміння співчувати й жаліти, панську всюдозволеність, небажання відповідати за свої вчинки. Якщо врахувати, що байстрюки пана Польського у романі ще й Матня і Пацюк, то і в їхніх вчинках неодноразово простежуються риси черствості, аморальності, хижої хитрості, які епізодично притаманні й Чіпці.

Із земства Варениченка виганяють, але він не тільки не визнає, що злочинець не має права бути при владі, аргументуючи далеким від юридичної дії контраргументом («Хто скаже, що я чоловіка вбив? Може, вони на своїм віку десятки, сотні на той світ позагнали»), а й свій нестримний гнів спрямовує не проти винуватців народного бідування. Убивство сім'ї заможного козака Хоменка суперечить Варениченковим ідеалам. Зойк розчарованої Галі: «Так оце та правда? Оце вона!!!» – і самогубство молодої дружини стають важливим показником амплітуди¹ страшних Чіпчиних злодіянь. Останні сторінки роману лише акцентують звиродніння Чіпки, який не розуміє Грицькової доброти, обіцяє повернутися з каторги, щоб поквитатися з матір'ю: «Хай мене дожидає в гості, коли не сконає до того часу...».

На протигагу трагічній долі Чіпки та його переродженню в «пропащу силу», Панас Мирний відтворює життєпис ровесника й товариша дитинства Варениченка – сироти **Грицька**. Відбувши кількарічні заробітки, Чупруненко повертається у село не тільки з грішми, а й з амбіціями – сватається до дочки багатія. А втім, одружується з наймичкою-сиротою Христею. Він чи не єдиний з усього села таки підійшов до Чіпка-каторжника, озвався до нього «з самого глибу серця» і у його запитанні-співчутті «не було ні докору, ні помсти, а вчувався тяжкий жаль – шкода пропащого брата». Як і Чіпка, Грицько – образ-тип, адже саме так, як Грицько, в основному проявляли себе заможні пореформені селяни.

Мотря Жуківна, Чіпчина мати, постає перед читачами вільною селянкою, але вкрай убогою, затурканою. Одруження з Остапом Хрущем покращило її матеріальне становище, та народження сина стало ганьбою для Мотрі. Чіпка зростав без належної материнської ласки й турботи: до краю перевтомленій важкою працею і злиднями Мотрі було ані до себе, ні до свого сина. Якби не баба Оришка, Мотрина дитина навряд чи й

▲ Іван Філонов. Ілюстрація до роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» (1954)

¹ Амплітуда – висота коливань.

▲ Василь Тропінін. Старенька з куркою (портрет дружини художника) (1856)

▲ Дональд Золан. Дитя

вижила б і не померла ще в ранньому дитинстві. Правда, в окремі моменти Мотря ніби спам'ятовувалася, старалася стати кращою. Наприклад, коли Чіпка хворів, у матері прокидався страх втратити свою єдину дитину, і вона цілими ночами не спала. Водночас материнські прокльони, які Мотря на адресу Чіпки посилала з найменшого приводу, збулися страшно й невідворотно.

Мотря не здатна збагнути страждання дорослого сина через втрачену землю. Їй як наймичці чужа радість хліборобської праці на влас-

ній ниві: «Плюнь ти на ту землю!.. Жили ж он без землі кілька літ, та хліб їли... й тепер не сидітимемо без його...». Мотря нібито бореться за Чіпку, але ця боротьба не дає доброго результату, адже зводиться то до того, що рідна мати звертається у волость, аби Чіпку покарали (прилюдно побили) й посадили в «чорну», а тоді через власні муки совісті бродить навколо місця синового ув'язнення, то переселяється до баби-пупорізки, якій за допомогу в пологах селянки віддають харчами, а Мотря, крім дармового хліба, отримує ще й співчуття і має кому розповісти про невдячного сина, то – це вже значно пізніше – мало не щоденно гризеться з Явдохою, тещею Чіпки, і цим робить синове життя у рідній хаті нестерпним.

Мати не сліпа і не глуха, прекрасно розуміє, куди її Чіпка з «товаришами» щоночі вибирається, але тільки легенько йому дорікає: «Що це ти, сину, робиш?.. Згадай: у яких ми злиднях жили, в якій нужді гиніли, та ніхто про нас не скаже слова лихого». Те, що Чіпчина мати самій собі бажає смерті, – теж не вихід зі становища. Мотря із Галею, ці дві найближчі серцю Чіпки жінки, все-таки могли б на нього вплинути якось ефективніше. Натомість і мати, й Галя сподіваються, що все лихе мине само собою, без їхніх зусиль. Те, що Мотря видає Чіпку-вбивцю, особисто доносить на рідного сина у волость після того, як під її вікно з хутора прибігає єдина вціліла дівчинка з великої сім'ї Хоменків, засвідчує наявність у Мотрі притомності духу, характеру, сили волі, совісті й сміливості. Найрідніша людина з такими рисами не повинна була допустити Чіпку до злочину! На жаль, автор навіть натяками не показує Мотриних вагань і страху за долю Чіпкаторжника, хоч вони мусили бути! Для цієї жінки рідний син тепер усього лише «у своїй хаті...волоцюга... розбишака». Проте Мотрю все-таки невимовно шкода. Її доля надто жорстока й підла, щоб звичайна жінка могла вистояти перед такими немилосердними ударами.

Батько Чіпки Варениченка – **Остап Хруц** – Іван Притика – Іван Вареник, колишній кріпак і позашлюбний син пана Василя Польського і вродливої кріпачки Уляни. Народившись через три місяці після весілля Уляни з Петром Вареником, Івась у ранньому дитинстві жив, наче в пеклі. Опинився у панському дворі і змалку відчував немилосердність долі й світу до себе. Панас Мирний детально змалював чинники, які вплинули на формування його характеру. Цікаво, що згодом подібні випробування випадають і на долю Чіпки, але добра й розумна бабуся докладала чимало зусиль, аби не зачерствіла дитяча душа.

▲ Микола Пимоненко. Проводи запасних (1910)

свого рятівника-прапороносця «хохла Хрущова» присвоює Гудзь, за що і стає фельдфебелем. Бажання служити у війську в Максима розвіюється, хоча він іще бере участь у російсько-турецькій війні, та вже боїться смерті («Не кидався так, як замолоду, у саме, мовляв, пекло»). За хабар йому вдається отримати звільнення від військової служби.

Народження Галі, повернення у Піски, швидке переселення на хутір, де «в його все було на запорі – позапиране, позамикане», – закономірні етапи життя гульця і ватажка банди. Смерть Максима в романі подана натуралістично. Чіпка порівнює

цю смерть із бабусиною, але належних висновків не робить. «Мозковим центром» банди виявляється стара Явдоха, яка боїться ватаги й переїжджає з хутора до зятя і дочки, але водночас підбиває Чіпку зайняти Максимове місце.

Образ Галі у романі дуже ідеалізований. Трагізм юної Гудзівни й у її наївній вірі, що Чіпка здатний перетворитися з отамана банди в законослужняного хлібороба, й у спробі все перетерпіти. Тим часом Галине життя до одруження – аж ніяк не тепличні умови. Принаймні, дівчина була свідомою, чим займається її батько, яких страшних гостей частує мати. Вона ж бачила спалахи лютої ненависті свого коханого, коли той погрожував убити Сидора. Галин характер – нонсенс¹. У питомо² розбійницькій сім'ї навряд чи могла вирости така делікатна, чуйна і вразлива особистість. Загалом Галя, на відміну від Грицькової Христі, – безпорадна й слабовольна, дарма що навіть дівчиною, відмовляючи коханого від розбишацтва, каже Чіпці у вічі: «О, всі ви любі та жалісливі!.. А людей, як курей, ріжете!.. Чуже добро грабувати... лізеш у чужу хату, та хочеш, щоб хазяїн не ловив тебе? Злодюго!»

▲ Микола Рачков. Дівчина-українка (II пол. XIX ст.)

1 Нонсенс – тут: щось неймовірне.

2 Питомо – тут: типово, характерно.

Самогубство Галі – повна життєва капітуляція, страшне фіаско й водночас неспокутний смертний гріх.

Особливості характеротворення. Мова як індикатор національної самоідентифікації. У характеротворенні кожного героя роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» особливу роль відіграє психологічно-динамічний портрет, зокрема очі, міміка, жести, одяг персонажа. Суттєве значення мають інтер'єр, родинне середовище, вік, оточення, мова, самохарактеристика персонажів та їхня словесна оцінка іншими дійовими особами. Пейзажі є не тільки тлом дії чи засобом її увиразнення, а й способом індивідуалізації героїв. Вони передають їхні настрої і почуття. Роман пройнятий духом народної мудрості. Мова персонажів пересипана дотепними фразеологізмами, прислів'ями та приказками. Натомість характеристика панєу Польською українців на рівні її мовлення промовисто-негативна: «Мазепи! обливанці... а не люди!» Цей засіб увиразнення національно-суспільних явищ яскраво ілюструє, що нащадки козаків у Російській імперії – притлумлені агресивною колонізаторською політикою.

Діалог із текстом

- 1 Яка саме подія спричинилася до написання Панасом Мирним нариса «Подоріжжя од Полтави до Гадячого»?
- 2 Чому земляки Василя Гнидки ставилися до нього зі співчуттям?
- 3 Через які негативні умови життя панські байстрята з ранніх літ обирали слизьку стежку? Кого з них вам найбільше шкода і чому саме?
- 4 Громада зі співчуття дала Мотрі й Чіпці землю селянина, в якого не було прямих спадкоємців. Чи було справедливе таке рішення? А законне? Чим воно обернулося надалі?
- 5 Доведіть, що праця на землі позитивно впливала на Чіпку. Чи міг він, втративши колись безплатно отриманий ґрунт, тяжкою працею заробити грошей, щоб купити омріяний земельний наділ, як це зробив Грицько Чупруненко?
- 6 Яку роль у житті Чіпки відіграв його нестримний потяг до чарки в юності? Коли саме шинок став рідним домом Варениченка? Чи можна назвати його вольовою людиною? Чому ви так вважаєте?
- 7 Пригадайте, коли і в якій ситуації Чіпка став злочинцем? Чому ж тоді своє усунення із земства він вважав несправедливим?
- 8 Охарактеризуйте портрет сімнадцятирічного Чіпки. Порівняйте його із зовнішнім виглядом Варениченка, якого після суду женуть у Сибір. Чим відрізнялася поведінка Чіпки від членів його банди, яких етапом гнали через рідне село і яким односельці зі співчуття винесли їжу?
- 9 У чому саме виявляється «роздвоєність» характеру Чіпки? Чому характер Варениченка змінювався переважно в гірший бік?
- 10 Як ви вважаєте, Чіпка – це насамперед чесний хлібороб, скоробогатко-скупник полотна чи жорстокий і цинічний отаман банди? Доведіть, що ваша версія слухна.
- 11 Із якою метою у творі подано образ Грицька і детально проаналізовано етапи його становлення як зразкового господаря?
- 12 Як ви розцінюєте той факт, що під час воєнних подій Максим Гудзь присвоїв подвиг Чіпчиного батька-прапрононця?
- 13 Чому проблема батьків і дітей у романі багаторазово розглядається у різних аспектах?
- 14 Перелічіть жіночі образи в романі. Які з них викликають у вас повагу й замилювання, які – осуд, а які – жаль? Чому саме?
- 15 Порівняйте образи Мотрі і Явдошки або Галі й Христі (на ваш вибір). Дайте оцінку впливу цих жінок на власних чоловіків або дітей. Як ви розумієте українське народне прислів'я: «Чоловік – голова, зате жінка – шия, тож куди захоче, туди голову й поверне»?

- 16 Які почуття у вас викликають образи панів Польських? Хто з представників цього роду виявився найбільш аморальним і розпусним?
- 17 Чому в романі навіть влада й багатство панів Польських із часом занепадають, а їм на зміну приходять інші «господарі життя»? Хто саме й чому? Чи кращі ці наступники за своїх попередників?
- 18 На прикладі тексту роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» доведіть істинність одного з наведених у цьому розділі висловлювань літературознавців (на вибір).
- 19 Прокоментуйте думку Панаса Мирного про вдосконалення ним уже написаного: «Я 10 000 разів перероблю, щоб тільки вимовить як слід, як у житті воно є... Я язик собі вирву, коли він, стільки літ даремно лежачи за зубами, не заговорить так, щоб і каміння завило...». Про що свідчить висока вимогливість Панаса Мирного до своїх творів?
- 20 Об'єднайтеся у дві-три «малі» творчі групи і створіть ремейки на матеріалі найбільш сценічних епізодів роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» (наприклад, розмова бабусі з Чіпкою, розмова Чіпки й Грицька, коли каральні загони «присмиряли» бунт учорашніх кріпаків, зокрема побили діда Уласа; розмова Чіпки й Галі, коли дівчина виявила своє ставлення до награваного батьком майна.
- 21 Зусиллями «малої» творчої групи на матеріалі найважливіших епізодів (на ваш вибір) роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» створіть невеличкий сценарій радіовистави. Заздалегідь домовтеся між собою, хто читатиме текст (слова автора), а хто – репліки персонажів. Проведіть кілька репетицій. Найвдаліше виконання запишіть на магнітофон і продемонструйте радіовиставу в класі.
- 22 Об'єднавшись у «малу» творчу групу (3–5 осіб), підготуйте лаконічний проект «Громадянська позиція і світогляд Панаса Мирного» (на основі авторської позиції у романі «Хіба ревуть воли, як ясла повні?»).

Діалоги текстів

- 1 Чому не Івана Нечуя-Левицького за «Кайдашеву сім'ю», а Панаса Мирного за роман «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» Олесь Гончар назвав «суворим літописцем епохи», а сучасний літературознавець Михайло Наєнко назвав цей же твір «не просто пісню про наше гірке безталання, а величною симфонією»? Свою відповідь належно аргументуйте.
- 2 Як ви думаєте, чому Владислав Реймонт, польський письменник, лауреат Нобелівської премії, свій епохальний твір назвав «Селяни»?

Мистецькі діалоги

- 1 Уважно розгляньте картину В. Тропініна «Старенька з куркою» й опишіть її. До яких жіночих образів – баби Оришки чи Мотрі Луківни, матері Чіпки, ця картина може бути використана як ілюстрація?
- 2 Якою мірою картина «Дитя» американського художника Д. Золана, якого називають «найдобрішим художником ХХ ст.», надається для ілюстрації образу Чіпки в дитинстві?
- 3 Розгляньте картину В. Тропініна «Старий солдат». Як ви думаєте, нею доречніше ілюструвати образ Чіпчиного батька чи Максима Гудзя? Чому?
- 4 Розгляньте картину М. Пимоненка «Проводи запасних», знайдіть у тексті роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» уривок, суголосний змістові цього художнього полотна.
- 5 Порівняйте словесний портрет Галі Гудзівни з дівчиною на картині М. Рачкова. Що спільного, а що відмінного між цими образами?
- 6 Розкрийте зміст картини Г. М'ясоєдова «Земство обідає». Як ви думаєте, подібним строкатим складом відзначалося й те земство, до якого був обраний Чіпка?
- 7 Який епізод роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» суголосний ілюстрації українського графіка І. Філонова. Належно аргументуйте свою відповідь.

ТЕАТР КОРИФЕЇВ

О, я вірю в божественну силу людської душі! Прийде час – і все чесне, добре, сповнене високих поривань, стане на чолі і, осяяне яскравим денним світлом, піде до перемоги любові, свободи і правди!

Михайло Старицький

Найдавнішим вважається давньогрецький театр, де були задіяні лише актори-чоловіки, які під час дійства ходили на «котурнах» (взутті на високій дерев'яній платформі), щоб здаватися вищими. Хор пояснював зміст того, про що йшлося в п'єсі.

Цікаво знати!

Театр в Епідаврї зберігся найкраще серед інших давньогрецьких театрів і є зразком еллінської архітектури. Його називають пам'яткою краси та симетрії. Нині театр діє, до того ж у ньому – унікальна акустика.

Театральне мистецтво України бере свій початок іще від фольклору, адже веснянки, купальські, обжинкові пісні, обряди весілля, похорону містять виразні драматичні елементи, які поєднують у собі діалоги, мелодію, танець, пантоміму. Сміхова культура українців породила фольклорно-літературні варіанти комедії. Процес переростання комічних елементів із найпростіших форм народної драми та народних пісень-ігор у самостійний жанр розпочався з обрядових дійств зимового циклу («Коза» та «Маланка»), театральних вистав комедійного жанру («Млин», «Піп і смерть»), ігор («Явтух», «Северин», «Війт і жебрак»). Жартівливими були діалоги або монологи, сміх викликали і зовнішні ефекти (перевдягання, безглузді бійки, нібито випадкові падіння).

Західноєвропейська релігійна драма сягнула меж України лише під кінець XVI ст. Авторами українських інтермедій найчастіше ставали студенти (спудеї), які писали тексти розмовною мовою, об'єктом їхньої уваги виявлялося життя людей низького походження, традиційно вони містили повчальну настанову.

Нову українську драму започаткував Іван Котляревський творами «Наталка Полтавка» (1818) та «Москаль-чарівник» (1819). У драматичних творах І. Котляревського

◀ Оригінальна давньогрецька маска

Театр в Епідаврї (сучасний вигляд). Греція ▶

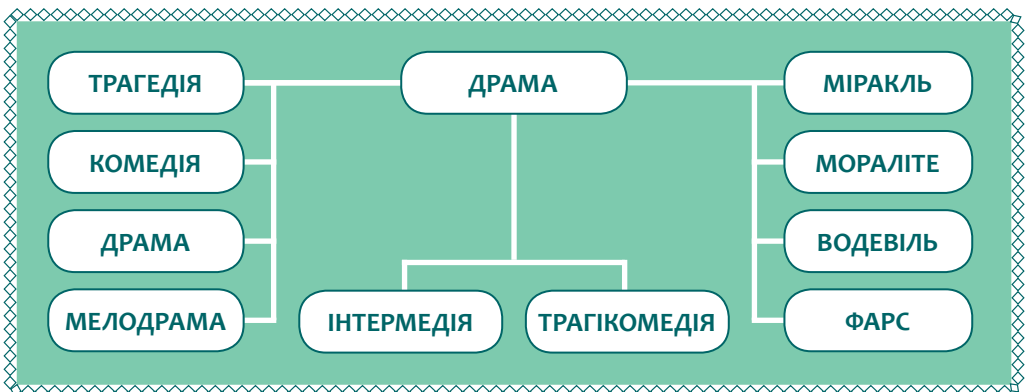
Стилізовані театральні маски як емблема сучасних театрів

представлені елементи традиції українського народного театру (вертепу), інтермедій та комічної опери XVIII ст.

Цікавим жанровим комедійним різновидом, який сформував певний літературний та естетичний досвід XIX ст., виявився водевіль – легка, сентиментальна комедія зі співами. В основі водевілю лежить інтрига, анекдотичний сюжет із несподіваною розв'язкою, музикою й танцями. Крім загальновідомого «Москаля-чарівника» та «Бой-жінки» Григорія Квітки-Основ'яненка, згодом з'явилися такі водевілі, як «Муж старий, жінка молода» Степана Петрушевича, «Простак» Василя Гоголя.

Виникнення професійного національного театру засвідчує високий культурний розвиток народу, тож німецький драматург і поет Йоганн-Фрідріх Шиллер не без підстав наголошував: «Якби ми дожили до національного театру, то ми би стали нацією». Західноєвропейські народи спромоглися на свої національні театри. Іспанський професійний театр на повний голос заявив про себе на межі XVI–XVII ст. У Франції національний театр яскраво проявився в середині XVII ст., у чому заслуга насамперед комедій геніального Мольєра; у Німеччині – наприкінці XVII ст., у Російській імперії – на початку XVIII ст., коли за наказом царя Петра I було створено Публічний театр, розрахований на широке коло глядачів.

Царські укази про заборону української мови й національного театру сповільнювали розвиток української драматургії в цілому, але завдяки наполегливості й жертвовності українських митців вона розвивалася. У 60-х рр. XIX ст. із київським аматорським театральним гуртком пов'язана діяльність Миколи Лисенка, Михайла Старицького, Павла Чубинського, Олександра Русова, а елісаветградський

▲ Схема за підручником «Теорія літератури» за редакцією Олександра Галича

гурток дав поштовх для розвитку творчих сил Марка Кропивницького, Івана Карпенка-Карого, М. Старицького і виникнення театру корифеїв¹, який вважається першим українським професійним театром.

Якщо вести мову про розвиток драматургії і театрального мистецтва на західноукраїнських землях, то необхідно згадати про українську театральну виставу, яка 1841 р. відбулася в стінах Львівської духовної семінарії. 1848 р. великий успіх у Коломиї мали постановки за творами Івана Котляревського, Григорія Квітки-Основ'яненка. 1849 р. у Львові шанувальники театрального мистецтва побачили сценічну реалізацію оригінального твору «Терпен – спасен» Рудольфа Моха.

1864 р. у Львові відбулося відкриття першого українського професійного театру, який утримувало товариство «Руська бесіда». Галицький театр у виборі репертуару орієнтувався на найкращі твори драматургів із Наддніпрянської України: «Наталка Полтавка» Івана Котляревського, «Сватання на Гончарівці» Григорія Квітки-Основ'яненка, «Назар Стодоля» Тараса Шевченка із вставною музичною картиною «Вечорниці» Петра Ніщинського.

До складу «Руської бесіди» у 1875 р. входив і актор із Наддніпрянщини – Марко Кропивницький. У галицькій трупі він працював не тільки як актор, а і як режисер, поставив цей театр на реалістичну основу. Коли працівник часопису «Діло» запитав, якою мовою розмовляє Кропивницький поза сценою, він щиро-сердно відповів: «Мовою Шевченка». Після повернення на Наддніпрянщину саме М. Кропивницький відіграв визначну роль у становленні театру корифеїв.

Марко Кропивницький сам шукав артистів, розвивав їхні творчі здібності, майстерність, яскраво проявив себе як актор і режисер. До його театральної трупи входили Марія Заньковецька, Панас Саксаганський, Микола Садовський, якими й досі пишається українська сцена.

Тривалий час український професійний театр розвивався як синкретичне² мистецьке явище, у якому акторська гра перепліталася з вокально-музичними

¹ **Корифей** – давньогрецьке слово, яке означає «заспівувач» або керівник хору. Сьогодні в переносному значенні «корифей» – це провідний, визначний діяч мистецтва, науки тощо. Театр корифеїв – перший український професійний театр, що своєю появою засвідчив зрілість української культури.

«Зложилася трупа, якої Україна не бачила ані перед тим, ані потому, трупа, котра робила фурор не тільки по українських містах, а й також у Москві та Петербурзі, де публіка мала нагоду бачити найкращих артистів світової слави. Гра українських артистів – то не була дилетантська¹ імпровізація..., а здобуток сумлінних студій, глибокого знання українського народу, освітленого інтуїцією великих талантів».

Іван Франко

¹ **Дилетантський** – непрофесійний, аматорський, поверховий, без жодних професійних знань та умінь.

² **Синкретичний** – комплексно оприявлений, нерозчленований, єдиний в усіх проявах.

Будівля Народного дому (Львів), де колись розміщувалася культурно-просвітницька організація «Руська бесіда» (сучасне фото) ►

▲ Марко Кропивницький (у центрі) з акторами своєї трупи

сценами, танцями. Проте в другій половині XIX ст. принцип театральності все частіше почав підпорядковуватися принципів реальності, правдоподібності. До репертуару залучали драматичні твори з історичними сюжетами. Вузьке розуміння функції театру тільки як розважальної зрештою вдалося подолати. Головний герой п'єс дедалі частіше не гинув із розпуки, а боровся бодай за власне щастя.

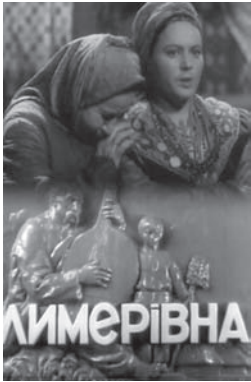
1881 р. після років боротьби режисери отримали можливість ста-

вити вистави українською мовою, але за умови, що їм передуватимуть російськомовні. Доходило до комічних ситуацій: часто єдиним глядачем постановки російською мовою був сторож театру, українська публіка зазвичай збиралася на другу частину театрального вечора.

Попри значні творчі досягнення та визнання, український театр постійно перебував у матеріальній скруті, вистави доводилося влаштовувати у непристосованих приміщеннях (переважно у стодолах і клунях), не вистачало костюмів, декорацій, музичних інструментів.

Іван Франко, віддаючи належне заслугам **Михайла Старицького** як мецената й режисера, називав його «батьком українського театру». Адже корифей продав свою спадщину, щоб придбати для театру найнеобхідніше, матеріально підтримував акторів. Щоб поповнити репертуар, М. Кропивницький та М. Старицький пристосовували до сцени насамперед твори М. Гоголя зі збірки «Вечори на хуторі поблизу Диканьки» і повість «Тарас Бульба». Завдяки їм, окрім «Назара Стодоли», сценічним життям зажили поеми «Катерина», «Тополя», «Гайдамаки», «Титарівна» Т. Шевченка. Їхні інсценізації поряд із п'єсами «Наталка Полтавка», «Москаль-чарівник» І. Котляревського, «Сватання на Гончарівці», «Шельменко-денщик» Г. Квітки-Основ'яненка стали якісною основою тогочасного театрального репертуару.

Наприкінці 1880-х рр. спробував свої сили у драматургії і **Панас Мирний**. Найвизначніша п'єса цього автора – «Лимерівна». Вона єдина з доробку Панаса Мирного-драматурга була поставлена на сцені й увійшла до репертуару театру корифеїв. Основний конфлікт драми «Лимерівна» пов'язаний із любовною колізією: сільська красуня Наталка змушена одружитися з багатим нелюбом Шкандибенком. Доведена до божевілля, вона закінчує життя самогубством. Її коханий Василь – сирота і наймит заможного козака – виявився неспроможним боротися за своє кохання. Головну героїню блискуче зіграла геніальна акторка Марія Заньковецька: «Вираз почуття у Заньковецької був настільки яскравим, що вплив його підкоряв не тільки глядача, а й партнерів. Згадується четверта дія п'єси "Лимерівна". Наталя співає пісню "Ой пила, пила та Лимериха на меду, пропила свою дочку молоду". Потім у гніві і сльозах вона звертається до свого хрещеного: "А батенько хрещений до-по-ма-гав..." При цих словах Наталя-Заньковецька дивилась на нього

Афіша і кадри з кінофільму «Лимерівна» (1955)

з таким полум'ям гніву в очах, що ні один з акторів, які грали хрещеного батька, буквально не витримував її погляду і опускав очі...».

Кінорежисер Василь Лапокниш за п'єсою «Лимерівна» у 1955 р. зняв одноименний фільм.

Цікаво, що навіть у наш час драма «Лимерівна» не сходить із підмостків багатьох українських театрів.

Творцем української реалістичної соціальної драми став **Іван Карпенко-Карий**. Його ж називають «батьком» українських комедій («Сто тисяч», «Хазяїн») і трагедій («Сава Чалий»). Цей драматург – автор 18 оригінальних п'єс, в основі яких – гострі соціальні суперечності. Саме він уперше порушив проблему відповідальності митця й величезного тягаря таланту («Суєта»), розробляв складні психологічні конфлікти («Бурлака», «Безталанна», «Сто тисяч», «Хазяїн»). Режисер відмовився від святкового національного вбрання на сцені на користь повсякденного; події відбувалися в наближених до реального життя умовах; поменшало другорядних персонажів і сцен зі співами.

У 1885 р. **Марко Кропивницький** із групою акторів відокремився від трупи М. Старицького. Обидва колективи почали самостійне театральне життя. У трупі М. Кропивницького грали Марія Заньковецька, Михайло Садовський, Панас Саксаганський, Марія Садовська-Барілотті, Ганна Затиркевич-Карпинська, Андрій Максимович, Іван Загорський, А. Переверзева, Олена Маркова, Д. Мова, П. Карпенко, Лідія Квітка. Керівник трупи запровадив колегіальні рішення: десять провідних акторів вирішували питання репертуару, вибір маршруту для гастролей, питання найму працівників і їх звільнення. Актори зуміли відновити вистави попередніх років, інсценізували нові п'єси, зокрема І. Карпенка-Карого «Бондарівна», «Розумний і дурень», «Наймичка», «Безталанна», «Мартин Боруля». Упродовж 1885–1888 рр. колектив відвідав понад двадцять міст України, а також Петербург і Москву, де виступав із величезним успіхом. Видатний діяч російського театру Микола Синельников визнавав: «До цього часу, до зустрічі з “Малоросійським театром”, я, незважаючи на серйозне знайомство з постановниками, найкращими на той час, Малого московського театру, не знав і навіть не запідозрював

▲ Марія Заньковецька

про головне – про ансамбль». І хоча сьогодні вважається, що саме таку поведінку на сцені, коли кожен актор грає не осібно, а в колективі, власне, в ансамблі, запровадив значно пізніше російський режисер Костянтин Станіславський, та насправді пальма першості належить українцеві Маркові Кропивницькому. Він також написав 40 драматичних творів, більшість із яких – комедійного змісту. Марко Кропивницький мав хист композитора і став автором пісень «За сонцем хмаронька пливе», «Соловейко», «Ревуть-стогнуть гори-хвилі», «Де ти бродиш, моя доле».

Як актор Марко Кропивницький не втратив таланту перевтілення і на схилі життя. Значно молодший від нього актор Іван Мар'яненко згадував: «Залишившись один, Бичок-Кропивницький міняється, мов хамелеон, показуючи своє хижацьке нутро. Марко Лукич підіймався до трагедійних вершин, наближаючись до бальзаківського Фелікса Гранде або пушкінського Скупого з їх несамовитою, потворною жадобою до золота».

На знак поваги і вдячності художник Ілля Репін подарував Маркові Кропивницькому картину, на якій керівник трупи в козацькому вбранні кермує човном, що пливе серед морських хвиль.

Цікаво знати!

Величезний успіх мала провідна акторка цієї трупи – Марія Заньковецька. Коли в 1912 р. в Москві їй запропонували блискучу кар'єру в складі акторів найкращих російських столичних театрів, Марія відповіла, що Україна надто бідна, щоб її покидали найталановитіші митці. Під час московських гастролей театру корифеїв Лев Толстой, побачивши Марію Заньковецьку в драмі Марка Кропивницького «Глитай, або ж Павук», зі сльозами на очах попросив українську акторку подарувати йому червону хустку зі своїх плечей, у якій Марія грала роль Олени.

Трупа Михайла Старицького (Євдокія Боярська, Олександра Вірина, М. Маньківська, Василь Грицай, Ю. Косиненко, Леонід Манько, Любов Ліницька, Юлія Шостаківська) зберігала ідейні та художні принципи, впроваджені Марком Кропивницьким і М. Старицьким іще під час їхньої спільної роботи. Упродовж 1885–1891 рр. цей колектив відновив показ вистав «Наталка Полтавка», «Назар Стодоля», «Сватання на Гончарівці», «Глитай, або ж Павук», «Дай серцю волю, заведе в неволю», «Доки сонце зійде, роса очі виїсть», «За двома зайцями», «Запорожець за Дунаєм», «Чорноморці», «Утоплена», «Гаркуша».

Цікаво знати!

У другій половині XIX ст. розвивається і музичне мистецтво: племінник відомого поета-байкаря Петра Гулака-Артемівського – Семен Гулак-Артемівський (1813–1873) – написав першу українську лірично-комічну оперу «Запорожець за Дунаєм» (1863). Митець створив музичний твір про козаків, які опинилися за Дунаєм після зруйнування у 1775 р. російськими військами Січі. Опера відтворювала велику любов запорожців до рідної землі та їхнє прагнення повернутися в Україну. «Запорожця за Дунаєм» із величезним успіхом ставили у театрі корифеїв.

Справжня скарбниця вокальної музики – цикл творів Миколи Лисенка «Музика до “Кобзаря” Тараса Шевченка». За творами українських письменників композитор створив такі різновиди опери, як монументальна історико-героїчна народна драма («Тарас

Національний академічний драматичний театр ім. Івана Франка в м. Києві. Початок ХХ ст. (у той час – Театр «Соловцов») і сучасна будівля

Бульба»), лірично-побутова опера («Різдвяна ніч»), лірично-фантастична опера («Утоплена»), сатирична опера («Енеїда»). М. Лисенко написав музику до театральних вистав за творами М. Старицького («Остання ніч»), М. Кропивницького («Глитай, або ж Павук») та ін. Костянтин Станіславський писав Агатангелові Кримському, що «Лисенка – цього чудового і чаруючого красою своєї музики композитора – ми сміливо можемо назвати сонцем української музики».

Трупа М. Старицького гастролювала в Криму, на Кубані, Поволжі, в Польщі, Білорусії, на Кавказі, відвідала Москву та Петербург. Постійні гастролі театральних колективів були справою непростою. Кочовий спосіб життя немилосердно підривав здоров'я акторів: «Яка лиха хуртовина жене людей на далеку північ, до кам'яних фортів Кронштадта, серед льодових скель і крижаних гір... серед холоду і північної завірюхи?.. То артисти українського театру» (Іван Карпенко-Карий).

Найкращі традиції перших українських професійних колективів продовжили трупи Миколи Садовського, Панаса Саксаганського та Івана Карпенка-Карого. Український старовинний шляхетний рід литовсько-білоруського та польського походження Тобілевичів особливо прислужився театрові. Четверо із шести дітей Карпа Тобілевича стали видатними діячами українського театру, зокрема Марія Садовська-Барілотті (псевдонім походить від дівочого прізвища матері та прізвища чоловіка), Іван Карпенко-Карий (псевдонім поєднує у собі ім'я батька та улюбленого літературного персонажа Гната Карого – героя п'єси Тараса Шевченка «Назар Стодоля»), Микола Садовський (псевдонім утворений від дівочого прізвища матері), Панас Саксаганський (псевдонім від назви місцевої річки Саксагань).

Родину Тобілевичів справедливо називають осередком українського театру: Іван Карпенко-Карий був драматургом і актором, його брати (Микола Садовський,

▲ Національний академічний український драматичний театр ім. Марії Заньковецької у м. Львові

Іван Карпенко-Карий «був одним із батьків новочасного українського театру, визначним артистом і при тому великим драматургом, якому рівного не має наша література та якому не дорівнює ані один із сучасних драматургів не тільки Росії, але й інших слов'янських народів».

Іван Франко

Панас Саксаганський) – режисерами та акторами, сестра (Марія Садовська-Барілотті) – театральною актрисою й солісткою. До родини Тобілевичів долучилися також акторки Марія Заньковецька (стала дружиною Миколи Садовського) та Софія Дітковська (дружина Івана Карпенка-Карого після смерті Надії Тарковської).

Іван Карпенко-Карий навіть у епізодичних ролях умів проявити себе унікальним актором, блискуче зіграв головних героїв у власних п'єсах: Герасима Калитку («Сто тисяч»), Пузиря («Хазяїн»), старшину Ми-

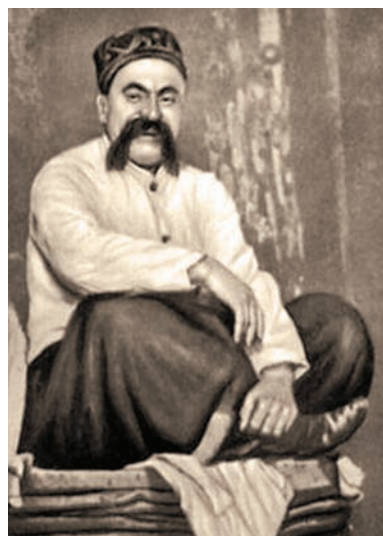
хайла Михайловича («Бурлака»), Терешка («Суєта»).

Микола Садовський був незрівнянний у героїчних ролях. Прекрасні зовнішні дані, голос сприяли його величезному успіхові на сцені.

Він зіграв ролі Богдана Хмельницького й Тараса Бульби з однойменних драм М. Старицького, Сави Чалого з однойменної п'єси Івана Карпенка-Карого, Назара з драми «Назар Стодоля» Т. Шевченка. Найулюбленіший образ Миколи Садовського – Сава Чалий. Актор феноменально входив у роль, віртуозно вмів перевтілюватися на сцені, тож суперечливий характер освіченого козака, спочатку – ватажка повстанських мас, а потім – ревного служителя польській шляхті, особливо вдавався Миколі Садовському. «Сава-Садовський, пробуючи зіграти на козацькій честі, просив дати йому можливість вмерти в чесному поєдинку. Йому відмовляли в праві на поєдинок. "За те, що кіш у Чорнім лісі наш спалив, – виголошував вирок Гнат Голий, – за те, що ловив товаришів своїх і в руки панські віддавав, за те, що церкву ти спалив, тебе громада наша смерті присудила". Першу фразу Сава-Садовський слухав із гордо піднятою головою, навіть з усмішкою, на другій – схилив голову, а коли чув про церкву, закривав лице руками і повертався спиною до козаків, які й мали виконати вирок. Технічно це робили так: шабля Медведя,

◀ Іван Карпенко-Карий у ролі Івана Виговського (історична драма Михайла Старицького «Богдан Хмельницький»)

Микола Садовський у ролі Запорожця ▶

що стояв праворуч, проходила поза спиною і виходила ліворуч між пахвою і рукою Сави. Кравчина робив той самий рух зліва направо, а Гнат усаджував шаблю прямо у спину Чалого. Було враження, що дійсно Садовського-Саву прокололи шаблями...» (Іван Мар'яненко).

Свій шлях професійного актора **Панас Саксаганський** розпочав на сцені першого українського професійного театру під керівництвом Михайла Старицького та Марка Кропивницького. У зрілі роки він дбав про засоби емоційного впливу на глядача, надавав особливого значення музичному оформленню вистав, тому створив при театральній групі хор.

Панас Саксаганський блискуче зіграв ролі Возного з «Наталки Полтавки» Іван Котляревського, Гната Голого, Івана Барильченка з п'єси Івана Карпенка-Карого. Вершинною була його гра в ролі Івана Барильченка («Суєта» Івана Карпенка-Карого).

Сценічну долю сестри братів Тобілевичів – **Марії Садовській-Барілотті** – напророкував український композитор і поет-перекладач Петро Ніщинський. Почувши, як вона співає, він вигукнув: «Ваша доля – то сцена. Таким голосом рідко кого наділяє природа!» Із 1883 р. Марія Садовська-Барілотті збагачувала театр професійним виконанням народних пісень. Її співацька та акторська майстерність стала окрасою театральних труп Панаса Саксаганського, Михайла Старицького, Миколи Садовського. Майже після кожної вистави саме невгамовну на сцені Марію глядачі по кілька разів викликали на біс.

Марія Заньковецька – найталановитіша акторка театру корифеїв, хоча, крім неї, жіночі ролі успішно грали Любов Лінницька, Марія Садовська-Барілотті. Саме жіноцтво у театральних трупах виявилось найбільш охочим до відповідної освіти й професійно підготовленим (Л. Лінницька закінчила харківську гімназію і брала приватні уроки акторської майстерності; сестра Тобілевичів опанувала італійську школу вокалу співака Барілотті, тому й співала майже в усіх жіночих партіях опер; Марія Заньковецька брала уроки у професора Гельсінського відділення Петербурзької консерваторії Яна Гржималі).

1882 р. Заньковецька дебютувала в ролі Наталки в п'єсі «Наталка Полтавка» І. Котляревського на аматорській сцені в Ніжині. Сценічний псевдонім Заньковецька утворений від назви рідного с. Заньки, щоб рідні не дорікали їй за зганьблене акторською «легковажною професією» прізвище. Кохання Галі й Назара, якого грав Микола Садовський, а Галю – Марія Заньковецька (драма «Назар Стодоля» Т. Шевченка), критики порівнювали з палким коханням Ромео та Джульєтти.

▲ Панас Саксаганський у ролі гайдамаки

▲ Марія Садовська-Барілотті

За роль Ярини в «Невольнику» (за поемою Т. Шевченка) акторка отримала від Марка Кропивницького бірюзовий перстень зі словами: «Заручаю тебе, Марусю, зі сценою, тепер мені є для кого писати драми».

Цікаво знати!

Як дружина військового, Марія Адасовська (справжнє порізвище майбутньої акторки) жила в молдавському місті Бендери. Якось у гостях вона заспівала: «Коло млина, коло броду, / Два голуби пили воду...» – і несподівано почула, що до її співу приєднався чоловічий голос: «Вони пили, вуркотіли, / Та й знялись, полетіли». Оглянувшись, Марія побачила красеня-офіцера, який відрекомендувався Тобілевичем із Херсонщини. Так відбулося знайомство двох провідних діячів театру – Марії Заньковецької та Миколи Садовського. Марія погодилася на пропозицію Садовського зіграти ролі у виставах трупи Кропивницького. Так 27 жовтня 1882 р. вона дебютувала в ролі Наталки (п'єса «Наталка Полтавка» І. Котляревського).

Акторська кар'єра Марії Заньковецької виявилася блискучою. Маючи чудовий голос – драматичне сопрано, Марія Заньковецька неперевершено виконувала українські народні пісні. Акторка любила складні ролі, проникнуті справжнім драматизмом або запальною комедійністю. Вона відтворювала на сцені життя та емоції простих людей, розкриваючи красу їхніх душ.

Ще за життя великий талант Марії високо оцінили не тільки українські глядачі. Сталося так, що одночасно із Заньковецькою у Петербурзі гастролювала італійська актриса Елеонора Дузе, неперевершена в ролі Нори (однойменна п'єса Генріка Ібсена). Одного й того ж театрального вечора на сценах Малого і Панаєвського театрів італійська й українська актриси грали свої коронні ролі. Однак петербурзька знатна публіка масово «пішла на Заньковецьку». Кожна вистава, у якій грала ця акторка, відзначалася аншлагом¹.

¹ Аншлаг – переповнений зал, відсутність вільних місць.

▲ Марія Заньковецька

Петро Чайковський, перебуваючи в Одесі, виступив як диригент у постановці власної опери «Пікова дама». Після вистави Марія Заньковецька з групою українських акторів вирішили привітала геніального композитора й подарували йому вінок із живих квітів з написом на стрічці: «Смертні – безсмертному». Коли ж П. Чайковський дивився виставу «Безталанна» Івана Карпенка-Карого, в якій роль Софії виконувала Марія Костянтинівна, то після вистави вийшов на сцену й урочисто підніс актрисі вінок із написом на стрічці: «М. К. Заньковецькій – безсмертній від смертного».

1906 р. Марія Заньковецька та Микола Садовський організували в Києві перший стаціонарний український професійний театр, а також акторка була серед ініціаторів заснування театру Миколи Садовського в Полтаві, майже сама домогалася відкриття Ніжинського стаціонарного державного театру. Буремного 1918 р. провідна актриса колишнього театру корифеїв організувала народний театр «Українська трупа під

орудою М. К. Заньковецької», який поставив спектаклі «Наталка Полтавка», «Гетьман Дорошенко», «Циганка Аза». Гетьман Павло Скоропадський, визнаючи великі сценічні заслуги мисткині, у червні 1918 р. затвердив постанову про призначення їй довічної державної пенсії.

Сімейне життя Марії Заньковецької з Миколою Садовським не було щасливим. Двом яскравим особистостям ужитися виявилось дуже складно. Але на Байковому кладовищі їхні могили поруч.

Драма – один із трьох основних родів літератури. Слово «драма» може вживатися у значенні тексту, написаного для постановки на сцені у вигляді дій, картин, актів, яв, коли явища життя розкриваються через самовиявлення дійових осіб, їхні вчинки та розмови, а може означати складну і небезпечну для життя героїв подію із яскраво вираженим конфліктом. Наприклад, І. Франко мелодрамою назвав збірку «Зів'яле листя», в якій ліричний герой через нерозділене кохання закінчує життя самогубством.

Античний філософ Аристотель вважав, що драма – відтворення дії дією, а не розповідь, як це властиво для лірики і прози. Театральна драма виникла значно пізніше, ніж трагедія та комедія. Цей жанр з'явився лише у XVIII ст. Різновиди драми: історична, героїчна, соціально-побутова, психологічна, мелодрама.

❓ Діалог із текстом

- 1 У яких умовах виник театр корифеїв?
- 2 Чому, на вашу думку, розвиток драматургії і театру – нерозривні явища?
- 3 Що ви довідалися про львівський театр «Руська бесіда»?
- 4 У чому виявилася особлива місія М. Старицького у створенні театру корифеїв?
- 5 Що ви можете сказати про акторську творчість М. Кропивницького? Як саме він реалізував свої режисерські здібності?
- 6 Розкажіть про акторську гру Миколи Садовського.
- 7 Пригадайте, у яких двох основних значеннях вживається слово «драма» в українській мові.

👉 Діалоги текстів

- 1 Порівняйте час виникнення українського професійного театру з часом появи національних театрів у Європі. Про що це свідчить?
- 2 Чому поети і прозаїки намагалися писати драми? Чи завжди ці твори відзначалися сценічністю? Чому М. Старицькому доводилося переробляти їх?

🎭 Мистецькі діалоги

- 1 Розгляньте будову давньогрецького амфітеатру. Чим вона вражає?
- 2 Чому давньогрецькі трагедійна і комедійна маски стали емблемою сучасного театрального мистецтва?
- 3 Розгляньте фото актора в театральній ролі (на ваш вибір) або кадр із фільму за мотивами драми і дайте оцінку зображеному.

ІВАН КАРПЕНКО-КАРИЙ (1845–1907)

Життєвий і творчий шлях

Драматична творчість Карпенка-Карого – це найвище досягнення нашого класичного театру корифеїв, що стало школою для українських драматургів нового часу.

Ростислав Пилипчук

Іван Карпович Тобілевич народився 29 вересня 1845 р. в селі Арсенівка Херсонської губернії (тепер – Кіровоградська обл.). Рід Тобілевичів у минулому був багатий і знатний, належав до польської шляхти, але зубожів. Карпо Тобілевич служив управителем поміщицького будинку, свою дружину Євдокію Садовську викупив із кріпацтва. Зовсім неписьменна, вона знала драму «Наталка Полтавка» Івана Котляревського напам'ять, прекрасно співала.

Із шести дітей Тобілевичів четверо стали видатними діячами театру. Іван, знаний під псевдонімом Карпенко-Карий, був найстаршим із них. Навчався у Бобринецькому повітовому училищі, а побут і життя на приватній квартирі були настільки нестерпними, що хлопчик важко захворів і ледь не помер.

1859 р. І. Тобілевич закінчив училище і почав працювати писарем у канцелярії Малої Виски, потім у Бобринецькому повітовому суді, а згодом отримав посаду столоначальника по кримінальній частині.

Із юних літ І. Тобілевич захоплювався театром. Якимось він із рідного Бобринця прийшов до Єлисаветграда, щоб побачити гру англійського трагіка Айри Олдріджа у трагедії «Отелло» Вільяма Шекспіра.

1865 р. родина Тобілевичів переїхала до Єлисаветграда (нині – Кропивницький). У вільний від роботи час юнак із задоволенням брав участь у драматичному гуртку. У п'єсі «Назар Стодоля» Тараса Шевченка він виконав роль Гната, а дочка поміщика Надія Тарковська – роль Галі. Молоді люди закохалися, а згодом одружилися. На згадку про свій дебют І. Тобілевич до першої частини псевдоніма,

але Іван Тобілевич не втрачав віри: учився ремесла в коваля, став палітурником. Серйозно взявся за драматургію, суттєво переробив створені протягом 1883–1886 рр. драми «Безталанна», «Бондарівна», «Наймичка», «Мартин Боруля». Завдяки допомозі друзів І. Тобілевич потрапив до числа тих, кому дозволялося жити в Україні. Він повернувся на рідний хутір Надія до своєї родини.

1889 р. було знято негласний нагляд поліції. Микола Садовський запросив брата до трупи, але вона невдовзі розпалася. Іван Карпенко-Карий увійшов до новоствореної, якою керував Панас Саксаганський, де була і його сестра Марія з чоловіком. Трупа успішно виступала в Києві, Москві, Харкові, Одесі, Катеринославі.

Цікаво знати!

На честь Тараса Шевченка Іван Тобілевич назвав своїх дітей іменами героїв п'єси Кобзаря «Назар Стодоля» – Назар і Галя, а другу дочку назвав Ориною – іменем героїні з поеми «Невольник».

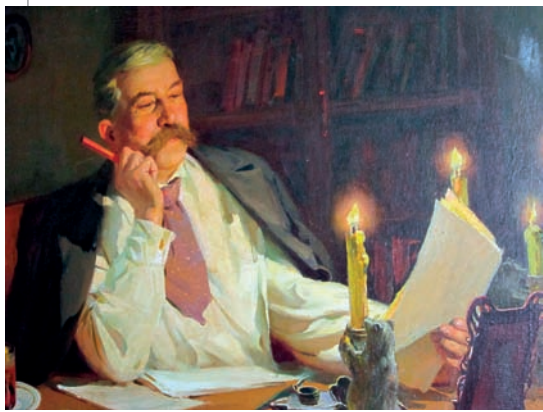
Український театр того часу розвивався як музично-драматичний. Так, Петро Ніщинський написав до драми Тараса Шевченка «Назар Стодоля» музичну картину «Вечорниці». В її основу поклав мотиви й образи з народних побутових, історичних пісень, дум, невірницьких плачів. «Вечорниці» поєднали в собі оркестрові, сольні та хорові пісенні номери.

У міжгастрольний сезон Іван Карпенко-Карий навідувався до дітей на хутір Надія. Удень виконував хліборобську працю, а вночі писав. Саме тут він створив шедеври української драматургії: «Сто тисяч», «Гріх і покарання», «Паливода XVIII століття», «Сава Чалий», «Гандзя», «Хазяїн», «Суета», «Житейське море».

Нові часи вимагали розкриття на сцені нових тем, показу нових героїв, а отже, зумовлювали появу нових жанрів. У «Записці до з'їзду сценічних діячів» митець із болем писав: «Слухач стомився дивитися на плясове мистецтво й починає справедливо обурюватися перекручуванням життя, кажучи: у малоросійських писарчуків народ співає, танцює ціле життя, немає в них ні печалі, ні горя, ні громадських інтересів», адже «легковажний, шаблонний, жартівливий репертуар без будь-яких інтересів, що охоплюють суспільне життя даного часу, не задовольняє слухача, який очікує від театру вражень вищого порядку».

У житті й творчості талановитий драматург проявив себе людиною діла й патріотом. У листі до Панаса Саксаганського він писав: «Ради України, нам дорогої, ради скривдженого народу ми зробимо, що в наших силах».

Іван Карпенко-Карий розвинув в українській літературі такі жанрові різновиди драми, як **трагікомедія** («Мартин Боруля»), **сатирична комедія** («Хазяїн»), **історична трагедія** («Сава Чалий»). Проте найбільшу славу драматургові принесли

▲ Невідомий художник. Іван Карпенко-Карий (картина з фондів музею «Хутір Надія»)

його комедії «Сто тисяч» («Гроші») та «Хазяїн». Можемо стверджувати, що І. Тобілевич став батьком української комедії: «Кумедію нам дай-те, кумедію, що бичує сатирою всіх, і сміхом через сльози сміється над пороками, і заставля людей, мимо їх волі, соромитись своїх лихих учинків!...» («Суєта»).

Комедія «Хазяїн» (1900) – особливий твір у творчій спадщині митця. Корінням українська комедія сягає глибокої давнини, насамперед нижнього ярусу вертепної скриньки, де за допомогою відповідних ляльок ставили гумористичні сценки з життя народу. Інтермедії та інтерлюдії в часи давньої української літератури також мали комічний характер.

Тема дурисвіта й злочинця-грошолюбця ще в 40-х рр. ХІХ ст. обігрувалася у водевілях, де зустрічалися комедійні образи шахраїв, фальшивомонетників, конокрадів. Але якщо такі твори подавали відповідні образи представників соціального дна як винятки, а не як типові суспільні явища, то комедії «Сто тисяч» і «Хазяїн» Івана Карпенка-Карого розкривали вихід на суспільну арену «чумазого» – вчорашнього селянина, який зумів стати скоробогатком і навіть землевласником-мільйонером, але залишився некультурним, обмеженим і примітивним. У Єлисаветградському повіті, де жив письменник, понад третина земельних угідь належала кільком «новим господарям».

Драматург висміяв безглузду гонитву за наживою через героїв, яким гроші засліпили очі, змусили забути про сім'ю, мораль і Бога. Наприклад, **Герасим Калитка** з п'єси «**Сто тисяч**» готовий витратити на фальшиві купюри чималу суму – п'ять тисяч. Водночас він настільки скупий і підступний, що в останній момент, думаючи, що зумів ошукати єврея-фальшивомонетника, віддає тільки три. Зазнавши невдачі, герой намагається покінчити життя самогубством, що суперечить здоровому глузду і християнським нормам.

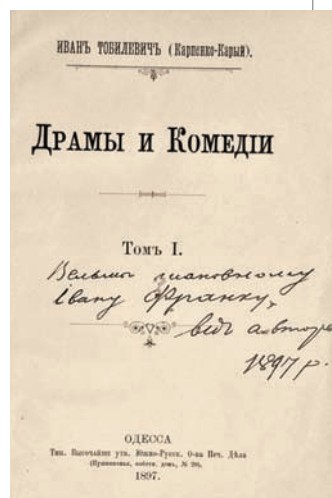
Так само вчорашній невтомний трудівник, який «всю молодість провів у степу», а не на веселих бенкетах і полюваннях, Терентій Гаврилович Пузир із комедії «Хазяїн» у гонитві за прибутками забуває не тільки про закон, а й про морально-етичні норми. Урешті він сам зізнається: «...Йшов за барищами наосліп, штурмом кришив направо й наліво, плював на все і знать не хотів людського поговору...».

Дуже схожими на свого хазяїна є його слуги: «права рука» **Феноген** та економ **Ліхтаренко**. Хоча у їхній власності ще не так багато, як у Пузиря, але все не зароблене, а підло награване. Економи Пузиря живуть за єдиним законом: «З усього... треба користь витягати, хоч би й зубами прийшлося тягнути – тягни!».

Письменник змальовує невідповідність поведінки Пузиря народним уявленням про сенс життя, а слово «хазяїн», яке послужило назвою твору, поєднує у собі різні семантичні

«Він був одним із батьків новочасного українського театру, визначним артистом та при тім великим драматургом, якому рівного не має наша література».

Іван Франко

▲ Титульний аркуш збірки «Драми та комедії» Івана Карпенка-Карого з дарчим написом автора. Одеса (1897) (з особистої бібліотеки Івана Франка)

▲ Кадр із фільму «Хазяїн» (у ролі Феногена – Володимир Максименко, у ролі Ліхтаренка – Федір Стригун). Режисер Юрій Некрасов (1979)

відтінки: від поважного, вжитого Феногеном, до зневажливого висловлювання Золотницького. На жаль, справжнім Пузиревим паном-хазяїном стали гроші.

Прем'єра «Хазяїна» за постановкою Панаса Саксаганського відбулася в Києві у січні 1901 р. Пузиря зіграв сам автор твору, ролі Феногена й Ліхтаренка виконали відповідно Панас Саксаганський і Микола Садовський, Золотницького – Марко Кропивницький. У листі до сина Іван Карпенко-Карий написав: «“Хазяїн” пройшов з великим успіхом. Я сам бачу, що це найкраща моя комедія і, мабуть, ...вже й такої не напишу».

На матеріалах поставленої на сцені Львівського академічного українського драматичного театру ім. Марії Заньковецької комедії «Хазяїн» у 1979 р. було знято фільм (режисер – Юрій Некрасов, режисер-постановник Олексій Ріпко).

Письменник започаткував також **соціально-психологічну драму** («Безталанна»), яка передбачає складний за своєю суттю конфлікт, протистояння дійових осіб і внутрішній неспокій у душах.

Соціально-психологічна драма «**Безталанна**» (1886) спочатку мала назву «Хто винен?». Драматург передає не тільки зовнішній, а й внутрішній конфлікт, намагається з'ясувати, хто ж винен у нещасті двох молодих жінок, які кохають Гната. Головні дійові особи не можуть знайти виходу: роздвоєння Гната між коханням і обов'язком; Варка нещаслива, бо «ні молодиця, ні вдова»; свекруха з жалю до сина постійно дорікає Софії та її старому батькові. Іван Франко наголошував, що Іван Карпенко-Карий у тогочасній «моральній атмосфері» сільського побуту «хотів дошукатись головного джерела вини і трагічного конфлікту».

Запитання «Хто винен?», але вже з проекцією на історичні події, лягло також в основу історичної трагедії Івана Карпенка-Карого «**Сава Чалий**».

Трагедія (грец. *tragoedia* – буквально: козлиня пісня) – драматичний твір із гострим конфліктом, який неможливо розв'язати, тому суперечності ведуть до неодмінної загибелі героя.

Історія зради Сави Чалого лягла в основу народної пісні «Ой, був в Січі старий козак»: гайдамацький ватажок Гнат Голий покарав за відступництво колишнього свого побратима, який «відклонився до ляхеньків».

У п'єсі трагічність образу Сави Чалого зображено через внутрішнє роздвоєння героя, який прагне компромісу. Потоцький підступно використовує добрі наміри Сави. Чалий – це не просто зрадник, який продався, а людина, яка заплуталася і не знайшла правильного рішення.

Трагедія Чалого полягає в тому, що він у глибині душі прагнув добра, але через кохання і намагання зупинити кровопролиття опинився у ворожому таборі.

Драматургу вдалося передати як історичну, так і особисту трагедію Сави Чалого.

Образи трагедії «Сава Чалий» вирізняються високим рівнем узагальнення, символічністю. Автор першим відійшов від шаблону етнографічної п'єси, давши імпульс розвитку трагікомедії, створив яскраві зразки соціально-психологічної та історичної драми.

Письменник жив драматургією і театром: «Сцена – мій кумир, театр – священний храм для мене». Щоденна творча праця, тяжкі гастролі, нічна праця над рукописами виснажили драматурга. Хвороба підкралася несподівано й виявилася невиліковною.

Іван Тобілевич помер 2 вересня 1907 р. Поховали його на хуторі Надія поряд із могилою батька. Назар Тобілевич, син Івана Карпенка-Карого, писав: «І коли над труною брати проспівали “Поховали отама на в сиру землю”, то це була цілковита правда. Так! Він справді був отаманом в мистецтві того часу».

«Драматична творчість Карпенка-Карого – це найвище досягнення нашого класичного театру корифеїв, що стало школою для українських драматургів нового часу».

Ростислав Пилипчук

«Чим він був для України, для розвою її громадського та духовного життя, се відчуває кожний, хто чи то бачив на сцені, чи хоч би лише читав його твори; се зрозуміє кожен, хто знає, що він був одним із батьків новочасного українського театру...».

Іван Франко

Діалог із текстом

- 1 Визначте роль і місце Івана Карпенка-Карого у розвитку драматургії другої половини XIX ст.
- 2 Які драматичні жанри розвинув Іван Карпенко-Карий?
- 3 Прокоментуйте висловлювання Івана Франка про Івана Карпенка-Карого. Чому Іван Франко так високо оцінив заслуги митця?
- 4 Чому Івана Карпенка-Карого називають «батьком української комедії»? Поясніть це на прикладі п'єс «Сто тисяч» і «Хазяїн».

Діалоги текстів

- Пригадайте твори з курсу зарубіжної літератури, у яких викривалася скнарність, скупість, схильність до накопичення скоробогатків.

Мистецькі діалоги

- 1 Софія Тобілевич згадувала: «Нам, акторам, страшенно докучали вигуки публіки на нашу адресу під час дії. Ті вигуки, правда, не мали нічого образливого для акторів, вони лише свідчили про зацікавлення глядачів подіями, що розгортались на їхніх очах. “Не вір... Дурий!” – гукав хто-небудь з гальорки артистці, щоб застерегти її від лиходія». Чому, на вашу думку, глядачі так бурхливо реагували на те, що відбувалося на сцені? Що ви дізналися про умови праці українських акторів? Як проходили гастролі?
- 2 Що, на вашу думку, символізує ювілейна монета, присвячена Іванові Карпенку-Карому?

Трагікомедія «Мартин Боруля»

▲ Шляхетський герб роду Тобілевичів «Трживдар»

В основу п'єси «Мартин Боруля» (1886) покладено реальні факти з життя родини Тобілевичів: батько драматурга добивався визнання свого роду дворянським. На це пішло чимало зусиль, але очікуваного результату не було, оскільки в старих документах стояло прізвище Тубілевич, а в нових Тобілевич.

Звернення до схожих тем і проблем у літературі непоодинокі. Так, наприкінці XVIII ст. з'явилися твори, в яких викривалося прагнення представників козацької старшини і заможного селянства отримати дворянські грамоти і стати привілейованою частиною суспільства.

Головний герой п'єси «Міщанин-шляхтич» Мольєра Журден хоче дорівнятися до знатного панства, тому вирішив так облаштувати свій побут, як це притаманно знатним людям. Наймає вчителів, замовляє одяг для себе та своїх слуг. «Дворянські звички» створюють величезні незручності в побуті, проте дружині не

вдається переконати чоловіка, що його поведінка безглузда.

Автор визначив жанр п'єси «Мартин Боруля» як комедію, проте сучасні літературознавці, зокрема Лариса Мороз, доводять, що цей твір – трагікомедія. Урешті, й сам Іван Карпенко-Карий писав: «Згадую Борулю, хоч люди сміються з нього, бо їм здається, що вони не такі чудаки, як Боруля, а коли гарненько придивитися, то й сміятися нічого: хто б не хотів вивести своїх дітей на дворянську лінію, щоб вони не черствий шматок хліба мали?»

Трагікомедія – це жанровий різновид драми, який передбачає тісне переплетення сумного зі смішним, вказуючи на відносність наявних критеріїв життя, абсурдність буття. Для трагікомедії характерне поєднання трагедійної дії зі щасливим фіналом.

Іван Карпенко-Карий змалював заможну селянську родину, яка звикла працювати. Врешті, навіть стати заможним і шанованим Боруля прагне не заради себе, а для того, щоб «вивести своїх дітей у люди» і таким чином захистити їх: «...і батькове око, як прийдеться умирать, закрийється спокійно, бо душа моя знатиме, що мої онуки – дворяни, не хлопи, що не всякий на них крикне: бидло! теля!»; «не треба буде усіх боятися, усіх лічить вищими від себе». Він зовсім не припускає, що його прагнення можуть суперечити бажанню дітей, тому вперто йде до своєї мети, не шкодуючи грошей. Мартин сподівається, що син, перебуваючи поряд із чиновниками, поступово здобуде нові знання і зможе зробити кар'єру. Щоб пояснити мотиви вчинків Борулі, драматург використовує народну мудрість: «Білий хліб кращий чорного».

Намагаючись отримати підтвердження про дворянське походження, Боруля знає невдачі. На нього звалюється купа нещастя, зокрема борги, втрата землі, непорозуміння з власними дітьми. Письменник зумисно вдається до гротеску,

Сцени з трагікомедії «Мартин Боруля» Івана Карпенка-Карого у виставі Сумського обласного академічного театру драми та музичної комедії ім. Михайла Щепкіна

щоб змалювати абсурдність вчинків цілих прошарків суспільства: прагнення шляхтичів добитися вищого статусу, корумпованість судів, безглузда робота дрібних чиновників.

На жаль, Мартин Боруля несвідомо нищить те, що нажито важкою працею: «Усе пішло шкереберть.., тисяча рублів згоріла, половина хазяйства пропала...». Зате Трандалев, користуючись становищем, каже: «Добре діло це повіреніцтво, ей-Богу! Другого такого прибільного не знайдеш... Нарешті: чи виграв, чи програв, а грошики дай!» Образи Мартина Борулі, його сина, а також Трандалева – типові. У їх змалюванні відчутні нотки трагізму.

Зрусифіковану чи макаронічну мову в п'єсах Івана Карпенка-Карого, як правило, використовують негативні дійові особи: малограмотні чиновники та махінатори.

Образи Омелька, Протасія Пеньонжки, Націєвського змалювані гумористично, адже їхні вади не становлять жодної серйозної загрози. Комізм простежується у втечі жениха Марисі. Наївний Боруля обирає кумів-високопосадовців для онука, хоч донька ще навіть не заручена, зятю-чиновнику обіцяє за нареченою «п'ятсот рублів приданого, весілля за наш кошт, два годи доставлять у город топливо і деякі предмети на продовольствіє, і хату поставить у городе...». Проте крізь комічність ситуації проглядає щире бажання Мартина Борулі забезпечити Марусю всім, на що спроможний.

Основою типізації образів у п'єсі «Мартин Боруля» послужили такі моральні категорії, як честь, гідність, і протилежні до них – підступність, пристосуванство, egoїзм, зло.

Трагікомедія «Мартин Боруля» – художнє викриття окремих ментальних рис характеру українців: емоційність і некерованість. Тверезий розум і логіка постійно нівелюються емоційними станами дійових осіб. Борулю настільки захопили думки про дворянство і помсту своєму лютому ворогові Красовському, що навіть молитва головного героя втрачає християнський зміст: «О Пресвята Діво! Вмішайся в мое діло, поможи мені ворога свого dokonати».

Національний академічний драматичний театр ім. Івана Франка (постановка трагікомедії «Мартин Боруля» Івана Карпенка-Карого)

«Дворянський» побут – штучний, награний, тому неабияк втомлює всю сім'ю, навіть самого Борулю, який звик працювати, а не спати до полудня. Марися не може зрозуміти, чому «перше батько казали, що всякий чоловік на світі живе затим, щоб робить, і що тільки той має право їсти, хто їжу заробляє; тепер же все навиворіт». Дівчина не змирилася з батьковим прагненням видати її за Націєвського, проявила свій характер і винахідливість, щоб відстояти власне кохання. Вона вважає, що дворянство шкідливе, якщо вносити розлад у родинні стосунки.

Не знаходить свого покликання у чиновницькій праці і син Мартина Борулі, який витратив батьківські гроші на гулянки і модний одяг.

Водночас письменник зображує людей, які не цураються свого соціального походження, підтримують українські звичаї і традиції. Наприклад, Гервасій Гуляницький, його син Микола, слуга Омелько, який «чи нарощне дражнить, чи таки справді дурний трохи зробився». Насправді Омелько є втіленням «чоловіка-філософа». Слуга пропонує використовувати недійсні «бумаги» про дворянство як цигарковий папір, хоч їхня вартість для Мартина Борулі становить півтори тисячі карбованців. Джерелом цього образу послужили як фольклорні, так і вертепні традиції. Діалоги Омелька з господарем пересипані дотепами та іронією. На тлі саме цих зіткнень повноцінно та яскраво розкривається характер Мартина Борулі.

Вогонь, куди врешті-решт кинули всі гербові папери про дворянство, «очищає» насамперед Борулю: «Чую, як мені легко робиться, наче нова душа сюди ввійшла, а стара, дворянська, попелом стала». В основі сімейної ієрархії українців лежить не сила, а шана. Міські порядки в трагікомедії «Мартин Боруля» протиставляються сільським звичаям.

За п'єсою «Мартин Боруля» Івана Тобілевича на Київській кіностудії художніх фільмів

▲ Мар'ян Крушельницький у ролі Мартина Борулі в однойменному фільмі.
Режисери: Гнат Юра, Олексій Швачко (1953)

завдяки старанням акторів Київського державного українського драматичного театру ім. Івана Франка у 1953 р. було знято кінофільм. Режисер вистави – Гнат Юра, режисер фільму – Олексій Швачко.

Проблема зміни соціального статусу шляхом зміни прізвища згодом художньо реалізував Микола Куліш у трагікомедії «Мина Мазайло». Правда, в цьому творі в образі харківського міщанина драматург показав типового перевертня, який заради вигоди готовий змінити не тільки прізвище, а взагалі відкритися від свого роду, мови, звичаїв і традицій.

Діалог із текстом

- 1 Які факти з реального життя лягли в основу трагікомедії «Мартин Боруля»?
- 2 Чи можна вважати головного героя твору люблячим батьком? Доведіть.
- 3 Які морально-етичні норми порушує Мартин Боруля?
- 4 Проаналізуйте образ Марисі. Складіть цитатну характеристику.
- 5 Чи можна вважати Степана вдячним сином? Чому ви так вважаєте?
- 6 У яких епізодах і образах простежуються засоби гумору, а в яких – сатири?
- 7 Чи можна роз'язку п'єси вважати щасливою?
- 8 Назвіть основні ознаки драматичного твору й проілюструйте їх прикладами з трагікомедії «Мартин Боруля» Івана Карпенка-Карого.
- 9 Об'єднавшись у «малу» творчу групу (3–5 осіб), підготуйте короткотривалий у часі роботи над ним лаконічний проект «Роль і значення театру корифеїв для розвитку національної гідності, громадянської свідомості й самоідентифікації представників широких народних мас».

Мистецькі діалоги

- 1 Софія Тобілевич згадувала, що Івана Карпенка-Карого дивувало те, що публіка «завжди чомусь сміється у той момент, коли Боруля кидає у піч свої дворянські папери». Що, на вашу думку, викликало саме таку реакцію митця на сміх глядацької публіки?
- 2 Які епізоди з п'єси «Мартин Боруля» ілюструють запропоновані вам світлини з театральної постановки цього твору? Прокоментуйте їх.

Українська література кінця ХІХ – початку ХХ ст.

**ІВАН
ФРАНКО**
(1856–1916)

Життєвий і творчий шлях

Ми не можемо назвати, мабуть, жодної ділянки людського духу, в якій би не працював Іван Франко і в якій він би не був великий.

Павло Загребельний

Іван Франко народився 27 серпня 1856 р. в Нагуєвичах поблизу Дрогобича на Львівщині в шанованій і досить заможній сім'ї коваля Якова Франка. Батько славився як хороший майстер і людина непересічного розуму. Мати Івана Франка – Марія Кульчицька – мала гарний голос, любила співати та розповідати казки. Від неї до І. Франка перейшло глибоке розуміння краси природи і неповторності кожної хвилини життя. Батькова кузня для рудоголового Яся (у дитинстві його також звали ще й Мироном) стала найулюбленішим місцем. Сюди приходили люди, розповідали свої життєві історії. На основі почутого в дитинстві й згадок вітчима про бориславські нафтові копальні згодом постав Франків цикл

▲ *Леопольд Левицький.* Малий Іван Франко у батьковій кузні

▲ Іван Франко в студентські роки (1875)

У гімназійні роки І. Франко почав збирати фольклор, комплектувати свою бібліотеку (понад 500 примірників українською та іншими мовами), писати вірші й прозу. У «Споминах із моїх гімназійних часів» із вдячністю згадував своїх учителів, а в одному з листів до Михайла Драгоманова зауважив: «Почав я писати віршем і прозою дуже вчасно, ще в нижчій гімназії. Вплив на вироблення у мене літературного смаку мали два вчителі: Іван Верхратський і Юлій Турчинський, оба писателі і поети...».

1874 р. в Лолині І. Франко познайомився з першим своїм коханням – Ольгою Рошкевич. Це була найбільша і взаємна любов у їхньому житті. Закохані листувалися, а через два роки після знайомства Франко офіційно попросив у священника Михайла Рошкевича її руки. Батько погодився, але на заваді родинному життю став арешт Франка в 1877 р. за участь у таємній соціалістичній організації та поширення її ідей. Батько нареченої, хоч дуже поважав Франка і навіть пророчив йому велике майбутнє, після обшуків у своєму домі в Лолині був категорично проти будь-яких стосунків, заборонивши дочці навіть листування. Та всупереч волі батька закохані продовжували писати одне одному, навіть таємно зустрічалися в Коломиї у 1880 і 1884 рр. Листування Івана та Ольги тривало аж до 1898 р. 1879 р. Ольга Рошкевич вийшла заміж за священника Володимира Озаркевича, брата письменниці Наталії Кобринської.

В останньому класі гімназії Іван Франко налагодив співпрацю з місцевими часописами й видавництвами. У львівському журналі «Друг» почав друкуватися під псевдонімом Джеджалик. Письменника-початківця цікавила історія рідного краю. 1874 р. Іван Франко написав драму «Три князі на один престол». Зацікавився перекладацькою справою, його схвилював «Фауст» Йоганна-Вольфганга Гете, героїчний німецький епос «Пісня про Нібелунгів».

▲ Ольга Рошкевич (1879)

Улітку 1875 р. Іван Франко успішно закінчив гімназію, а восени того ж року його зарахували на філософський факультет Львівського університету, де юнак вивчав класичну філологію та українську мову й літературу. Першокурсник виявив непересічні здібності і вже із січня 1876 р. одержував 210 злотих заохочувальної стипендії, а як найталановитішого студента його звільнили від оплати за навчання.

У Львові Іван Франко долучився до москвофільського «Академічного кружка», був його бібліотекарем; подружився зі старшим на курс Михайлом Павликом. Книжки взяли в полон спрагло до знань селянського сина. Колишній товариш Франка Антін Дольницький згадував: «Без книжки під пахвою рідко коли можна було його стрінати на вулиці. А що прочитав, те і затамив на ціле життя».

1876 р. вийшла Франкова збірка «Баляди і розкази», у якій найяскравішою перлиною засяяв вірш «Наймит», в образі якого символічно поставав український народ. У лютому цього ж року І. Франка обрали секретарем журналу «Друг», і видання змінило свою видавничу політику. Журнал став демократичнішим, цікавішим. У цей час Франко пробує написати повість з історії галицького опришківства «Петрії і Довбушуки», в якій ще відчувається учнівство автора-початківця.

▲ Іван Франко у студентському гуртку

За зв'язки з російськими революціонерами та українцями з Наддніпрянської України поліція провела обшук у помешканні І. Франка, і 12 червня 1877 р. його заарештували (австрійський уряд ще тричі ув'язнював митця: у 1880, 1889 і 1892 рр.).

Політичний процес над молодими Іваном Франком, Михайлом Павликом та Остапом Терлецьким був тривалий. Франкові довелося відбути шість тижнів арешту у львівській в'язниці. Це докорінно змінило його долю. «Вибив із колії засуд Павлика і мене, – писав Франко. – Ми були студенти філософії, числили на педагогічну кар'єру, а тепер мусили попрощатися з нею і заробляти на хліб наразі журналістикою». Через ув'язнення Франкові довелося перервати своє навчання у Львівському університеті, щоправда, відновився в 1878–1879 рр.

Після суду юнаки взялися за організацію журналу «Громадський друг», кошти для випуску якого надсилали М. Драгоманов та Олена Пчілка. Нормальній роботі часопису перешкождала цензура, тому доводилося змінювати його назву на «Дзвін», «Молот», задовольнятися лише збірками творів, замість періодичного видання.

У вересні 1879 р. Івана Франка призвали до війська, проте через слабкий зір комісували. Повернувшись до Львова, юнак жив у великих злиднях і брався за будь-яку роботу. Він із радістю погодився поїхати в село Нижній Березів до Кирила Геника, щоб підготувати його до іспитів на атестат зрілості. 4 березня за підозрою у підбурюванні селян до бунту поліція затримала І. Франка та К. Геника. Тримісячне слідство не встановило їхніх протиправних намірів, однак І. Франка жорстоко покарали: відправили в Нагуєвичі етапом, як злодюгу чи вбивцю. Вітчим тяжко пережив цей сором, але не змінив свого доброго ставлення до пасинка. Хворий, зневажений, втомлений, але нескорений Франко повернувся до Львова, упорядкував свої поезії у збірку «З вершин і низин», яка побачила світ 1887 р.

Іванові Франку вдалося зібрати кошти на видання журналу «Світ», який виходив до осені 1882 р. Цей поміркований часопис досить обережно пропагував соціалістичні ідеї, до яких сам І. Франко ставився неоднозначно. Наприклад, критикував Фрідріха Енгельса у статті «До історії соціалістичного руху» і наголошував: «Програма державного соціалізму аж надто часто пахне державним деспотизмом та уніформізмом, що проведений справді в життя міг би статися великим гальмом розвою або джерелом нових революцій».

Ще з 1879 р. Франко мріяв поїхати до Києва, але вдалося це зробити тільки в лютому 1885 р. На вечорі творчої інтелігенції поет познайомився зі слухачкою

◀ Іван Франко з дружиною Ольгою Хоружинською (1886)

Діти Івана Франка:
Андрій (перший ліворуч),
Петро (стоїть у центрі),
Тарас (перший праворуч),
Ганна (сидить у центрі)
(1902) ▶

Вищих університетських курсів для жінок Ольгою Хоружинською. Через рік у травні вони одружилися. Пізніше Іван Франко писав Агатангелові Кримському, що одружився «з доктрини», нібито його шлюб із Хоружинською мав символізувати єдність західноукраїнських земель із Наддніпрянською Україною. Тоді ж у Києві Франко познайомився з Миколою Лисенком, Іваном Нечуєм-Левицьким, Михайлом Старицьким. Коли повернувся до Львова і став редактором «Зорі», мріяв видати в Галичині твори Панаса Мирного, Бориса Грінченка, Михайла Старицького, але зробити це було непросто.

Ще в юності І. Франко виношував ідею соборності України. Улітку 1889 р. до Галичини прибула група студентів із Наддніпрянщини, відбувалися дискусії про ймовірність об'єднання Лівобережної і Правобережної України. Про це стало відомо поліції, на квартирі Франка провели обшук та ув'язнили поета на десять тижнів. Голкою на тюремній стіні митець написав 49 сонетів і оповідання «До світла!».

Повну університетську освіту І. Франку довелося завершувати в Чернівцях, де під час зимового семестру 1890–1891 рр. він одержав атестат, без якого не міг скласти докторські іспити. Цього ж року поет відбув до Відня й у червні склав

обидва іспити з відзнакою, а згодом захистив дисертацію. Наприкінці червня 1893 р. Іван Франко офіційно отримав учений ступінь доктора філософії.

Хоча 22 березня 1895 р. І. Франко успішно прочитав габілітаційну (пробну) лекцію «“Наймичка” Т. Шевченка» у Львівському університеті, а студенти й викладачі захоплено вітали його, однак із різних, у тому числі й суб'єктивних, причин він не отримав посади на кафедрі української словесності.

«Як не міг Леонардо да Вінчі бути лише живописцем або тільки скульптором, як не здатний був Ломоносов бути лише хіміком, або тільки поетом, так ненароджений був Іван Франко на те, щоб усю силу свого розуму, темпераменту й таланту спрямувати якимсь одним річизцем... Франко був народжений поетом, але він же був народжений і прозаїком, і ученим-дослідником, і громадським діячем. Його творча діяльність нагадує складний і прекрасний поліфонічний твір: багато мелодій, багато контрастів, гострі поєднання звуків – але, зрештою, все зливається у світлу гармонію».

Максим Рильський

Знаючи, що система виборів несправедлива, 1895 р. Франко все ж готувався до виборів до сейму. Унаслідок підтасовок і грубих махінацій І. Франко так і не став депутатом, не вдалося це йому і 1898 р.

Іван Франко катастрофічно втрачав зір і навесні 1897 р. переніс складну операцію. Цей рік став роком випробувань для митця. За надруковану у віденській газеті *Die Zeit* («Час») статтю «Поет зради» (1897), де йшлося не стільки про національного польського поета Адама Міцкевича, скільки про шляхту, яка його ім'ям вела окупаційну політику, поляки зробили проживання Івана Яковича у Львові нестерпним. На будинку поета написали гасло: «Геть Франка»; камінь, кинутий у І. Франка, влучив у його найстаршого сина Андрія, який промучився рік і помер.

30 жовтня 1898 р. громадськість Галичини святкувала 25-річчя творчої діяльності Великого Каменяря. Коли надали слово ювілярові, він сказав: «Яко син селянина, вигодуваний твердим мужицьким хлібом, я почуваю себе до обов'язку віддати працю свого життя тому простому народові. Вихований у твердій школі, я змалку засвоїв собі дві заповіді. Перша – почуття обов'язку, а друга – потреба ненастанної праці...».

На жаль, навіть у дні ювілею Іван Франко не мав спокою. Видані в попередні роки збірки «Зів'яле листя» та «Мій Измарагд» критика зустріла неоднозначно. У газеті «Буковина» побачила світ стаття (очевидно, редактора Осипа Маковея) «Любить чи не любить? (Громи на д-ра Івана Франка)», боляче вразила поета й розгромна рецензія «Смутна поява» Василя Щурата. Митець зустрічними публікаціями боронив свої погляди і творчість, але це коштувало йому здоров'я.

▲ Іван Гуторов. Пробна лекція Івана Франка у Львівському університеті 1895 р. (1950)

Цікаво знати!

Коли у 1914 р. почалася Перша світова війна, обидва молодші Франкові сини – Тарас і Петро – пішли на фронт, виявивши бажання служити Україні в складі січового стрілецтва. Петро Франко пройшов летунський вишкіл, отримав чин військового сотника і став референтом летунства в Українській галицькій армії, де багато зробив для створення полкової авіаційної бази.

Дочка Івана Франка Ганна під час Першої світової війни проживала за межами Галичини; співпрацювала з Червоним Хрестом для надання допомоги українським полоненим за кордоном.

В останні роки свого життя Іван Франко особисто піклувався про галицьке стрілецтво. Першою стрілецькою стала пісня на слова

◀ Син Івана Франка Тарас

Син Івана Франка Петро ▶

▲ Хворий Іван Франко.
с. Криворівня (1912)

«Іван Франко – це розум і серце нашого народу. Це боротьба. Мука і передчуття щастя України. України і людськості».

Максим Рильський

же 150 творів малої прози, що вийшли друком у 19 прозових збірках. Франко відіграв значну роль у розвитку української драматургії, з-під його пера вийшли у світ такі твори: «Три князі на один престол» (1874), «Славою і Хрудош» (1875), «Украдене щастя» (1891–1893), «Рябина» (1886), «Учитель» (1893–1894), «Сон князя Святослава» (1895), «На склоні віку» (1900), «Послідній крейцар» (1879), «Будка ч. 27» (1893–1897), «Майстер Чирняк» (1894), «Кам'яна душа» (1895), «Суд Святого Николая» (1895), «Чи вдуріла?» (1904).

Іван Франко потужно заявив про себе як перспективний учений, опублікував численні праці з історії української літератури, глибокі розвідки про творчість Тараса Шевченка, Юрія Федьковича, Степана Руданського.

Епістолярій Івана Яковича (його листи до адресатів і листи адресантів І. Франкові) становить 48-й, 49-й і 50-й томи найповнішого нині (50-томного) видання творів письменника, а це засвідчує його активну громадську діяльність. Мемуари про І. Франка – також явище унікальне. У радянські часи до 125-річчя Каменяра вийшов друком великий том (413 сторінок) «Спогади про Івана Франка» (1981). Не так давно перевидана книга Михайла Мочульського «Іван Франко. Студії та спогади» (2005, 2016), а також уперше видані без купюр¹ «Спогади про Івана Франка та його сімейне вогнище» Марії Грінченко (2010). До 100-річчя від

¹ Без купюр – без скорочень, цензурних втручань, вилучень певних частин тексту.

вірша І. Франка «Не пора, не пора, не пора москалеві й ляхові служити», яка мала виразне патріотичне звучання, спонукала українців до національної самоідентифікації. Війна ускладнила й так злиденне становище родини Франків. Письменник у ті дні писав: «Мені грозить просто голодна смерть». Немічного поета поклали в госпіталь для поранених січових стрільців.

Помер митець 28 травня 1916 р., похований на Личаківському кладовищі у Львові.

Десятки газет Європи надрукували некрологи. Велич Івана Франка – надзвичайна. Свідченням цього є факт, що Всесвітня Рада Миру 9 квітня 1956 р. у Стокгольмі ухвалила відзначити цей рік (а тоді виповнювалося 100 років від дня народження І. Франка) в усіх країнах світу.

Загалом більшого титана праці, ніж Іван Якович Франко, в українській культурі не було й немає. Навіть 50 томів, виданих у радянські часи, не вмістили всієї його творчої спадщини та листування. У його поетичному доробку – понад півтисячі творів, частина яких іще за життя автора вийшла в семи збірках: «Баляди і розкази» (1876), «З вершин і низин» (1887), «Зів'яле листя» (1896), «Мій Измарагд» (1896), «Із днів журби» (1900), «Semper tiro» (1906), «Давне і нове» (1911); прозовий доробок – 10 романів і повістей, майже

Мурал із зображенням портрета Івана Франка на одному з будинків сучасного м. Івано-Франківська (вул. Бельведерська; автор мурала – сучасний прикарпатський художник Роман Бончук, організатор першого у світі музею Небесної сотні) ►

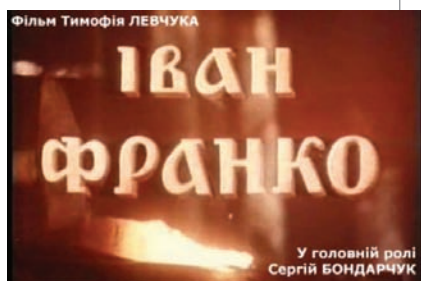

дня народження І. Франка в Торонто (1956) вийшла книга спогадів його дочки Ганни «Іван Франко і його родина. Спомини», яка була перевидана в Харкові у 2005 р. У видавництві «Каменярь» готують до друку спогади без купюр про Івана Франка видатних українських діячів Михайла Грушевського, Людмили Старицької-Черняхівської.

1956 р., до столітнього ювілею митця, на екрани вийшов біографічний фільм «Іван Франко» (режисер Тимофій Левчук, у ролі Івана Франка – Сергій Бондарчук, у ролі дружини поета – Лілія Гриценко).

Діалог із текстом

- 1 Прокоментуйте епіграф до біографії І. Франка. Що мав на увазі П. Загребельний?
- 2 Чому І. Франко здобував початкову освіту не в рідному селі, а в Ясениці-Сільній? Чим перебування саме в цьому населеному пункті виявилось дуже сприятливим для нього?
- 3 Чому вчитель Мелько відверто глузував з Івана Франка і як наголошував на тому, що селянським дітям не потрібно вчитися в школі?
- 4 Що ви дізналися про кохання Ольги Рошкевич та Івана Франка? Чому закохані розійшлися, хоч довіку зберегли одне про одного найкращі спогади?
- 5 Розкажіть про перший етап творчості І. Франка.
- 6 Чим був викликаний перший арешт І. Франка і якими виявилися тюремні умови? Чому ув'язнення негативно вплинуло на здобуття освіти в університеті? Як про це писав І. Франко?
- 7 Як Франко ставився до соціалізму? Які політичні оцінки засвідчують блискучий розум і пророчу передбачливість митця?
- 8 Чому ставлення до І. Франка його сучасників не завжди було виваженим і справедливим?
- 9 Що ви можете сказати про одруження І. Франка з О. Хоружинською? А що вам відомо про їхніх дітей?
- 10 Де і коли І. Франко захистив докторську дисертацію і отримав учений ступінь?
- 11 Які творчі досягнення І. Франка – найважливіші? Чому цього письменника називають титаном? Назвіть його поетичні збірки.
- 12 Прокоментуйте одне з наведених у підручнику висловлювань (на ваш вибір) М. Рильського про І. Франка.
- 13 Пригадайте повість «Захар Беркут» І. Франка, яку ви вивчали у 7 класі, й доведіть, що це умовно історичний, тобто історично-художній, а не художньо-історичний твір.
- 14 Як ви думаєте, чим цікаві мемуари сучасників про Івана Франка? Які з них ви особисто читали?

▲ Афіша фільму «Іван Франко» (1957)

Діалоги текстів

- Прочитайте уривок вірша Дмитра Павличка «Він за плугом ходив...» і визначте ставлення Івана Франка до хліборобської праці, ставлення до Франка-хлібороба жандарма та авторську позицію в цьому творі.

Мистецькі діалоги

- 1 Розгляньте портрет Івана Франка роботи Івана Труша на початку розділу. Як ви думаєте, на чому саме хотів зосередити увагу глядачів художник? Із якої причини?
- 2 Проаналізуйте одну з ілюстрацій (на ваш вибір), уміщену в підручнику. Що саме на цій репродукції вам найбільше заімпонувало?
- 3 Прослухайте пісню «Гімн» («Вічний революціонер») на слова Івана Франка й музику Станіслава Людкевича. Які почуття у вас викликає ця пісня?

Тематична і жанрова різноманітність лірики Івана Франка

Лірика другої половини XIX – початку XX ст. Івана Франка виявилася найвагомішим творчим здобутком тогочасної української поезії. Поет плідно освоїв і зреалізував тематичні, стильові й жанрові можливості українського слова. Сергій Єфремов наголошував: «Виступивши, як сам каже, на ниву громадсько-літературної діяльності “в пору важкого перелому” в галицькому житті, Франко... записав своє ім’я не тільки в подіях того моменту, а й у цілій історії українського руху за

останні десятиліття й придбав собі одно з найчочесніших місць у нашому письменстві». У всеосяжній своїми різновидами (філософська, інтелектуальна, громадянська, інтимна, пейзажна) ліриці І. Франко порушував найактуальніші національні проблеми, у центрі яких – українська людина як ліричний герой чи ліричний персонаж, якщо йшлося про ліро-епічні тексти.

Сергій Єфремов

Збірка «З вершин і низин»

Найвизначнішою у поетичній спадщині Івана Яковича слушно вважають збірку «З вершин і низин» (1887), присвячену дружині – Ользі Хоружинській. У першому виданні вона налічувала 252 сторінки. До неї ввійшли навіть такі ранні поезії, як «Народна пісня» і «Котляревський» (1873). Громадянська лірика з її різновидами – політичною й патріотичною – у цій поетичній збірці виразно домінувала.

На відміну від першого видання, у другому (1893) назва «З вершин і низин» уже звучить афористично, як своєрідний підсумок поетичної творчості І. Франка за 20 попередніх років. Автор, готуючи до перевидання «З вершин і низин», не тільки значно розширив її (500 сторінок), а й дуже уважно поставився як до

підбору творів, так і до самої структури збірки. Її поділено на шість розділів («De profundis» («З глибин»), «Профілі і маски», «Сонети», «Галицькі образки», «Із жидівських мелодій», «Легенди»). Перші чотири розділи складаються з циклів; шостий – містить лише поеми («Смерть Каїна», «Цар і аскет», «Панські жарти»). У передмові до збірки автор зауважив: «Укладаючи матеріал для сеї книжки, я покинув думку про хронологічний порядок, зовсім не пригожий в книжці так різномасного змісту, котрій, проте, хотілось мені придати яку-таку артистичну суцільність». Продумана письменником структура поетичної книги засвідчувала аналітичний склад розуму¹ її автора, вміння розставляти логічні акценти.

У царській Росії збірку «З вершин і низин» заборонила цензура, а київський цензор з іноземної літератури писав у Санкт-Петербург, що Іван Франко «виступає палким захисником осіб, які прагнуть шляхом насильницького перевертання змінити чинний лад».

Чільним віршем збірки «З вершин і низин» є поезія «Гімн» («Вічний революціонер»). В алегоричній формі в образі Духу змальована безсмертна душа нації. Водночас Дух є провідником українського народу, а на думку літературознавця Миколи Ткачука, ще й «уподібнюється могутньому архангелу, пророку, месії». Звук «р», який у поетичних текстах вважають ознакою наступальної енергії, активності, завзяття й затятості, навіть агресивності, у вірші «Гімн» повторюється понад 30 разів. Чотиристопний хорей із вкрапленням пірихія створюють монументальність, величність звучання, які завжди притаманні пісням-славням, якими насамперед є державні гімни.

Змістове наповнення вірша зростає з кожною наступною строфою. Від авторського представлення читачам «Духа, що тіло рве до бою», обсервації (панорамного огляду) злиденного народного життя («місця недолі й сліз») І. Франко переходить до пророчого віщування могутності всенародного прозріння й визвольної боротьби:

І де тільки він роздасться,
Щезнуть сльози, сум, нещастя,
Сила родиться й завзяття
Не ридать, а здобувати
Хоч синам, як не собі,
Кращу долю в боротьбі.

Завершальна строфа вірша уточнює узагальнений образ національного прогресу («Дух, наука, думка, воля») і завершується важливим риторичним запитанням. Цей вірш уперше поклав на музику львівський композитор Станіслав Людкевич, але найкраще він звучить у музичній обробці Миколи Лисенка.

▲ Обкладинка збірки поезій Івана Франка «З вершин і низин» (1887)

¹ Аналітичний склад розуму – надзвичайна природна особливість інтелекту деяких людей, міркування і висновки яких вирізняються логічністю і структурованістю.

▲ Василь Лопата. Ілюстрація до вірша «Гімн»

У радянські часи І. Франка характеризували тільки як революціонера, а тим часом саме він був провідником і поборником національних інтересів. У поезії «Гімн» («Вічний революціонер») поет наголошував на силі національного духу, який живе в генах представників нації, спонукає до боротьби за волю і незалежність нові й нові покоління, піднімаючи їх на боротьбу за державність. Образ Духу в цьому творі також можна трактувати і як символічне уособлення національної ідеї, і як національну самоідентифікацію народних мас, і як ознаку зрілості народу, його переростання в політичну націю, свідому своїх інтересів і готову до власного державотворення.

Поезія «Каменярі» є «художнім узагальненням, алегоричним змалюванням могутньої боротьби народу за своє соціальне і національне визволення...» (Іван Пільгук). Як згадував сам Іван Франко, «в основі сеї теми лежали конкретні враження робітників, що товкли каміння на дорозі, і оповідання про пробивання залізничного тунелю в Карпатах». Написаний шестистопним ямбом, вірш «Каменярі» звучить повільно й упевнено. Ритм вірша – урочистий, оптимістичний, алітерації створюють враження гуркоту, шуму і ударів:

Мов водопаду рев, мов битви гук кривавий,
Так наші молоти гриміли раз у раз.

Панорамна картина вигідно виокремлює найважливіший стержень твору: ідея визвольної боротьби рано чи пізно охопить широкі маси, а не лічені одиниці. Піднесений дух згуртованого колективу однодумців, які не бажають слави й навіть свідомі того, що можуть поплатитися життям за поступ уперед, засвідчує віру цих людей у перемогу й досягнення мети:

Та слави людської зовсім ми не бажали,
Бо не герої ми і не багатирі.
Ні, ми невольники, хоч добровільно взяли
На себе пута. Ми рабами волі стали;
На шляху поступу ми лиш каменярі.

◀ Василь Лопата.
Обкладинка
до видання: Іван
Франко. Каменярі
(«Веселка», 1975)

Пам'ятник на могилі
Івана Франка
на Личаківському
кладовищі у Львові ▶

Форма сну в літературі завжди широко використувалася: згадайте для прикладу поему Тараса Шевченка «Сон» («У всякого своя доля...»). У поезії «Каменярі» Іван Франко вивів символічні образи українських титанів, які в камінних горах прорубують шлях для свого народу, виводять його з долини неволі на вершину незалежності.

Івана Франка називають Каменярем. Пам'ятник на могилі поета (скульптор Сергій Литвиненко) якраз символізує той факт, що для України цей поет був титаном найтяжчої добровільної праці на благо народу.

Вірш «Сікстинська Мадонна» (1881) уперше надрукований у книзі поезій «З вершин і низин». Сонет Івана Франка, найімовірніше, був написаний під свіжими враженнями від картини Рафаеля Санті, якою в ті часи пишалася місто Дрезден. Щоправда, документально підтвердженої інформації, що Іван Якович бачив оригінал картини, немає. Зате існують неспростовані факти, що трохи пізніше у 1887–1897 рр. в «Kurjerze Lwowskim» І. Франко робив регулярні критичні огляди дрезденського двотижневика поезії й театру, тому його знайомство з оригіналом картини Рафаеля Санті «Сікстинська Мадонна» – цілком імовірне. У роки Першої світової війни було надруковано збірник Івана Франка «В наймах у сусідів» (1914), куди увійшли його статті, написані польською та німецькою мовами впродовж 1886–1890 рр., що теж опосередковано підтверджує зацікавлення митця німецькою культурою.

Найбільше на картині італійського художника часів Відродження Рафаеля Санті «Сікстинська Мадонна» Івана Франка схвилював образ Діви Марії. Босонога Мадонна самовіддано й водночас мужньо та свідомо несе на руках світові Спасителя-немовля. Хоча на картині присутні інші персонажі, погляд Марії – відчужений, обличчя – сумне й просвітлене високою місією. Відчувається, що Богоматір свідомо своєї долі й майбутнього власного Дитяти. Її жертвне рішення продиктоване Богом і водночас особистим вибором, що дуже важливо для розуміння образу Діви Марії.

За будовою ця поезія – класичний сонет, який складається з двох катренів і двох терцетів (разом – із 14 рядків). Написаний вірш п'ятистопним ямбом. У першій строфі, як це притаманно сонетам, автор гостро ставить проблему, яку доводить до кульмінації у наступній строфі. Третя строфа – це констатація істини, остання – логічний висновок (умовивід) зі сказаного вище.

▲ Рафаель Санті.
Сікстинська Мадонна (1514)

▲ Рафаель Санті.
Портрет Папи Юлія II (1512)

Знаковий художник італійського Відродження Рафаель Санті (1483–1520) писав цю картину на замовлення церкви святого Сікста у місті П'яченці (Італія) приблизно у 1512–1514 рр. Кардинал Ровере, майбутній папа Юлій II, збирав кошти для будівництва каплиці з мощами папи св. Сікста II (цей улюблений папа італійців, після смерті залучений до лику святих, – на картині ліворуч) і св. Варвари Великомучениці (ця свята – на картині праворуч), тож надалі у назві художнього полотна («Madonna Sistina») уточнена його належність конкретному храмові. Папа Сікст V у рисах обличчя папи Сікста II на картині Рафаеля впізнавав свого попередника – самого папу Юлія II, що цілком ймовірно, адже в часи італійського Відродження художники часто змальовували меценатів на власних картинах в образах інших історичних осіб. Значно пізніше (1754) цю картину за 70 кілограмів золота (20 000 цехінів) купив німецький монарх із династії Габсбургів Фрідріх III (Красивий). Картина зберігалася й зберігається у місті Дрездені, хоч у роки Другої світової війни мало не загинула.

▲ Микола Стороженко.
Ілюстрація до вірша Івана
Франка «Сікстинська Мадонна»

Діва Марія у сонеті «Сікстинська Мадонна» Івана Франка виступає ідеалом жіночої краси. Її просвітлене обличчя спонукає навіть безвірників і атеїстів трепетати перед силою краси і внутрішньої гармонії:

Де той безбожник, що без серця дροжі
В твоє лице небесне глянуть може,
Наткнутий блиском твоєї красоти?

Для ліричного героя Богородиця – насамперед утілення найкращих рис жінки-берегині, земної матері-страдниці, розумної і мужньої продовжувачки людського роду. Саме з цієї причини Іван Франко робить висновок, що божественне начало в Богородиці Марії вічне:

О Бозі, духах мож' ся сумнівати
І небо й пекло казкою вважати,
Та ти й краса твоя – не казка, ні!
І час прийде, коли весь світ покине
Богів і духів, лиш тебе, богине,
Чтить буде вічно – тут, на полотні.

Вірш «Сікстинська Мадонна» є особливим різновидом філософської лірики – *лірикою інтелектуальною*, яку започаткували у нашому красному письменстві Іван Франко і Леся Українка. Для інтелектуальної лірики характерний особливо важливий і актуальний предмет інтерпретації, нове потрактування вже давно відомого твору чи події, виразна авторська позиція, логічні акценти й висновки.

Діалог із текстом

- 1 Як ви розумієте слова С. Єфремова про важливу особливість лірики І. Франка?
- 2 Що цікавого ви довідалися про збірку «З вершин і низин»? Кому саме вона була присвячена?

- 3 Чим відрізнялося перше видання збірки від другого? Чому цю книгу вважають результатом двадцятирічної творчої праці І. Франка?
- 4 Чому поетичну збірку «З вершин і низин» було заборонено у Наддніпрянській Україні, яка тоді входила до Російської імперії?
- 5 Доведіть, що структура другого видання книги «З вершин і низин» виявилася належно продуманою, цікавою і важливою. Про що це свідчило?
- 6 Чому чільним віршем цієї книги слушно вважають «Гімн» («Вічний революціонер»). Як ви розумієте основний образ цієї поезії – образ Духу?
- 7 Спростуйте або аргументовано доведіть слушність думки літературознавця М. Ткачука про поезію «Гімн».
- 8 Вірш «Каменярі» завжди високо поцінювали критики й літературознавці. Як ви думаєте, чому саме?
- 9 До якої збірки віршів увійшов сонет «Сікстинська Мадонна» І. Франка? Що ви можете сказати про ймовірну історію написання цього твору?
- 10 Розкрийте образ Діви Марії в сонеті І. Франка. Чому іншим, другорядним, персонажам на цьому полотні Рафаеля український поет не приділяє жодної уваги?
- 11 Доведіть, що «Сікстинська Мадонна» І. Франка – яскравий взірець інтелектуальної лірики.

Діалоги текстів

- Назвіть ознаки сонета. Хто з італійських митців найчастіше використовував саме цю класичну форму?

Мистецькі діалоги

- 1 Розгляньте фото скульптури на могилі І. Франка на Личаківському кладовищі у Львові. Як ви думаєте, скульптор С. Литвиненко таким чином намагався проілюструвати вірш «Каменярі» як ключовий твір у спадщині поета чи зобразити самого І. Франка титаном? Власні думки належно аргументуйте.
- 2 Уважно розгляньте картину Рафаеля Санті «Сікстинська Мадонна». Підготуйте стислу інформацію про художника та історію написання цього твору.
- 3 Порівняйте зміст картини Рафаеля «Сікстинська Мадонна» з ілюстрацією до однойменного вірша Івана Франка, зробленою українським художником Миколою Стороженком. У чому саме полягає змістовно-сміслова відмінність цих полотен?

Поетична збірка «Зів'яле листя»

1896 р. сорокалітній Іван Франко видав окремою книжечкою збірку «Зів'яле листя». Автор назвав свій твір дуже вдало, оскільки основним мотивом уміщених поезій був смуток, жаль за навіки втраченим коханням.

Цікаво знати!

Як відомо, «Перший жмуток» «Зів'ялого листя» І. Франко включив до збірки «З вершин і низин». Проте коли «Зів'яле листя» вийшло окремим виданням, галицькі критики й лідери громадських рухів почали висловлювати своє розчарування, адже поет-трибун, поет-глашатай раптом показав себе нещасливим у коханні! Причиною такого нерозуміння стало насамперед те, що на той час іще не існувало поняття «ліричний герой». Гадали, якщо автор у поезіях веде мову від першої особи, то він розповідає про власні почуття й переживання.

◀ *Крістіан Склое*. Кохання (цифрова ілюстрація у стилі поп-сюрреалізму²)

У передмові, яку вважаємо ядром Франкової художньої містифікації¹, поет зазначив, що до нього нібито потрапив чужий зошит, а тому пропонувані читачам вірші належать молодому чоловікові, який через любовну трагедію вчинив самогубство. Орієнтуючись на таку художню версію, І. Франко визначив жанр «Зів'ялого листя» як ліричну драму і передмову закінчив словами Гетевого героя з роману «Страждання молодого Вертера»: «Будь мужньою людиною і не йди моїм слідом». Насправді ж ніякого самогубці та зошита не було, вірші належать перу Франка, багато з них мають автобіографічний характер.

¹ **Містифікація** – тут: вигадка, зумисна неправда.
² **Сюрреалізм** – модерністський мистецький напрям, для якого характерне зображення неймовірних речей, розрив логічний зв'язків, протиприродність; сюрреалістичними полотнами також вважаються картини-дзвори сучасного художника Олега Шупляка.

Ключовою у збірці «Зів'яле листя» є поезія «**Тричі мені являлася любов**», адже в ній ідеться про три великі кохання в житті поета. Першою обранкою серця постає юна **Ольга Рошкевич**, про яку так поетично сказано: «...Несміла, як лілея біла, / З зітхання й мрій уткана, із обснов / Сріблястих, мов метелик, підлетіла. / Купав її в рожевих блисках май, / На пурпуровій хмарі вранці сіла / І бачила до-вкола рай і рай! / Вона була невинна, як дитина, / Пахуча, як розцвілий свіжо гай».

Ольга була освіченою, як на ті часи, дівчиною, навіть перекладала українською мовою Емілія Золя і братів Гонкурів, роман Надії Ланської «Обрусителі», оповідання шведської письменниці Марії-Софії Шварц «Сімнадцяті і двадцять перші уродини». Разом з Іваном Франком Ольга збирала весільні пісні, саме їй він присвя-

тив свою першу поетичну збірку «Баляди і розкази» (1876). У розриві із закоханим поетом Ольга не була винна – все вирішив суворий і владний батько. Дівчина дуже вдало ви-йшла заміж, мова не лише про матеріальні статки. Її шлюб із Володимиром Озаркевичем виявився щасливим. Спочатку ніхто не міг зрозуміти, чому син посла, громадського діяча згодився одружитись на «підупалій в громадській opinii»¹ дочці бідного священника. А закоханий в Ольгу Володимир, нехтуючи власною кар'єрою і кілька років поспіль стійко зносячи глузування близьких, свідомо подав руку Франковій коханій і зробив це з великої пошани до обох.

Удруге Іван Франко закохався в красуню **Юзефу Дзвонковську**, але дівчина була хвора на тоді невиліковний

¹ **Громадська opinii** – тут: громадська думка.

◀ *Мечислав Рейзнер*. Портрет незнайомки (Цей портрет Іван Франко розмістив у своєму кабінеті над робочим столом. Дослідники вважають, що це єдине зображення Юзефи Дзвонковської)

туберкульоз (сухоти) і вирішила не зв'язувати себе шлюбом, щоб не принести горя коханому:

Явилась друга – гордая княгиня,
Бліда, мов місяць, тиха та сумна,
Таємна й недоступна, мов святиня.
Мене рукою зимною вона
Відсунула і шепнула таємно:
«Мені не жить, тож най умру одна!»

Третя кохана – *Целіна Журовська*, у заміжжі – Зигмунтовська – не вважала Івана Франка вигідною для себе партією. Цю жінку в житті митця можна порівнювати з Ликерою Полусмак у долі Тараса Шевченка. На схилі Франкових літ вона навіть якийсь час доглядала майже спаралізованого поета, але в молодості жорстко знехтувала його коханням, тому страждання серця вразливого митця вилилися у слова гострого болю:

Явилась третя – жінчина чи звір?
Глядиш на неї – і очам приємно,
Впивається її красою зір.
То разом страх бере, душа холодне.

Закономірно, що до образу третьої коханої І. Франко підбирає зовсім інші епітети й символи, аніж до двох попередніх. Ліричний герой визнає, що йдеться про жінку надзвичайно примхливу й горду. Ось чому ця обранка серця «жінчина чи звір», «сфінкс», – нерозгадана довіку загадка.

Значна частина поезій зі збірки «Зів'яле листя» стала народними піснями, зокрема «Ой ти, дівчино, з горіха зерня...», «Чого являєшся мені...», «Як почувеш вночі край свого вікна...». У наш час їх найчастіше виконують як любовні романси. В окремих поезіях «Зів'ялого листя» прослідковується граничне наближення до народнопісенного віршування, вжито сталі епітети («колюче терня», «тиха молитва») й метафори («остре, як бритва»), а також народні образи-символи («з горіха зерня»).

Для поезій збірки характерна особлива проникливість і висока художність, тому Дмитро Павличко у передмові до «Зів'ялого листя» (1985) писав: «Є в “Зів'ялому листі” речі такої краси і глибинності, що їх сміливо можна віднести до найгеніальніших творів світової любовної лірики». Знаменно, що збірка складалася з трьох розділів, образно названих автором «жмутками».

Вірш «**Ой ти, дівчино, з горіха зерня...**» відкриває «Другий жмуток» «Зів'ялого листя». Ця поезія написана в дусі народних пісень про кохання: «Ой ти дівчино, горда та пишна, / Чому ти вчора в садок не вийшла? / Я виходила – тебе не було. / Я постояла та й ся вернула. / Більше не вийду, з тобов не стану / Вишлю тя сестру – такую саму. / А я з сестрою цілу ніч стою – / Не та розмова, що із тобою. / Не та розмова, не тії слова, / Лиш очі карі та чорні брови». Віршовий розмір Франкового шедевра – п'ятистопний ямб, римування – парне. Поезія складається із семи дворядкових строф.

▲ Рисунок невідомого художника.
Целіна Журовська

«Любов – це кара,
це сумна в'язниця,
Бог від якої заховав ключі».

Петро Сорока

▲ Харитон Платонов. Портрет дівчини-українки (1896)

«Це такі легкі, ніжні вірші, з такою широкою гамою чувства і розуміння душі людської, що, читаючи їх, не знаєш, кому оддати перевагу: чи поетові боротьби, чи поетові-лірикові, співцеві кохання і настроїв».

Михайло Коцюбинський

У вірші «Ой ти, дівчино, з горіха зерня» передано переживання ліричного героя через свою нерозділену любов. Його кохана – вродлива і мила, але неприступна й безжална. Поет вдало використав антитезу:

Чом твої устонька – тиха молитва,
А твое слово остре, як бритва?

Питання в цій поезії не риторичні, адже ліричний герой сподівається відповіді на них, надіється, що розгадає таємницю неприхильності до нього.

Композитор Анатолій Кос-Анатольський написав до цього вірша надзвичайно вдалу музику, розраховану на три голоси. Пісня вперше пролунала на концерті з нагоди столітнього ювілею Івана Франка у 1956 р.

Поезія «**Чого являєшся мені...**» – це своєрідний епілог до вже втраченого кохання. Кохана дівчина постійно сниться розтривоженому серцю нещасливого у коханні юнака, і ліричний герой уже готовий ненавидіти за такі ілюзії свою обранку:

Чого являєшся мені
У сні?
В житті ти мною згордувала,
Моє ти серце надірвала...

Із розпачу та відчаю парубок готовий заборонити коханій приходити в його сні, але несподівано відчуває, що без такої солодкої омани світ для нього зробився б порожнім:

О, ні!
Являйся, зіронько, мені!
Хоч в сні!

Цей вірш також написаний ямбом, але чотиристопним. Складні метафори й порівняння допомагають читачам відчутти зміни настрою ліричного героя, а тавтологічні повторення, риторичні запитання і розпачливі звертання з елементами надії, віри, сподівань перетворюють цю поезію на складне високоемоційне естетичне явище. Зворушливий монолог ліричного героя стає зовнішнім відображенням пекельних мук закоханого серця, образи, ревнощів, болю.

Проте сучасники Івана Франка не могли пробачити митцеві боротьби й молодому проводирю нації розчуленості, афішування вразливості власного серця. Урешті більшість відгуків на «Зів'яле листя», серед яких були й анонімні, тому авторство таких рецензій досі спірне, засвідчували одне-єдине: читацька публіка не прийняла і не зрозуміла Франкових високих небуденних почуттів. Навіть щирий і давній друг поета, також поет, літературознавець і критик Василь Щурат не прийняв потреби Франка писати задушевні вірші й назвав автора «Зів'ялого листя» «декадентом», тобто митцем, якому притаманні песимістичні, занепадницькі настрої в той час, коли нація потребує актуальних творів громадянського звучання.

На цей закид Франко, як ми знаємо, відповів віршем «Декадент», а також досить виваженими словами про своє ставлення до власне ліричних творів: «По моїй думці, лірична поезія тільки тоді може мати для нас інтерес, коли поза нею рисується в нашій умі і в нашій серці справді інтересна нещоденна особистість її автора».

Усі без винятку поезії збірки «Зів'яле листя» вражають природністю і щирістю. На думку Д. Павличка, кожен із цих віршів, «здається.., існував завжди, здається, він був не написаний, а знайдений, як діамант-самородок, бо такого ні видумати, ні вистраждати неможливо», і в той же час «без цього маленького творіння важко уявити собі гігантський материк Франкової поезії, де кожна нива й кожна грудка дорога, але грядочка цих восьми рядків – рідна, ніби ти виріс коло неї й жив тим повітрям, що над нею світиться».

Сучасні читачі поважають Франка-трибуна у громадянській ліриці, але посправжньому їм імponує любовна лірика поета.

«У книжці працює, тече і рухається зміст, ніби в річці вода. Місце, яке здавалось плитким, обертається в плесо, дно поглиблюється, пропадає, і все це відбувається швидко й бурхливо, як в годину паводі».

Дмитро Павличко

Діалог із текстом

- 1 Скільки років було І. Франкові, коли вийшла у світ його збірка «Зів'яле листя»? Чому вона викликала неоднозначну реакцію тодішніх літературознавців?
- 2 Про яких трьох фатальних жінок у долі І. Франка йдеться у вірші «Тричі мені являлася любов»?
- 3 Як ви розумієте афоризм про кохання сучасного поета П. Сороки?
- 4 Чому поезії І. Франка «Ой ти, дівчино, з горіха зерня...», «Чого являєшся мені...», «Як почувеш вночі край свого вікна...» зі збірки «Зів'яле листя» стали народними піснями й любовними романсами?
- 5 Проінтерпретуйте поезію «Ой ти, дівчино, з горіха зерня...» так, як особисто ви її розумієте. Доведіть, що в цій поезії йдеться про нерозділене кохання ліричного героя.
- 6 Схарактеризуйте ритмомелодику й художні засоби цієї поезії.
- 7 Чим прикметний вірш «Чого являєшся мені...» І. Франка?
- 8 Висловіть власну думку щодо однієї з наведених у підручнику цитат про поезії І. Франка зі збірки «Зів'яле листя».
- 9 Як ставляться до поезій із «Зів'ялого листя» наші сучасники? Чи змінилися погляди літературознавців на увесь доробок І. Франка?

Діалоги текстів

- Чим саме вірш «Ой ти, дівчино, з горіха зерня...» близький до народної пісні «Ой ти, дівчино, горда та пишна...»?

Мистецькі діалоги

- 1 Уважно розгляньте цифрову картину сучасного австрійського художника Крістіана Склое, який створює діджитал-ілюстрації у стилі поп-сюрреалізму, і поміркуйте, чи може його робота «Кохання» стати ілюстрацією до збірки І. Франка «Зів'яле листя».
- 2 Коли саме вперше зі сцени пролунала пісня на слова Івана Франка та музику Анатолія Кос-Анатольського «Ой ти, дівчино, з горіха зерня...» у професійному виконанні? Порівняйте образи, створені Іваном Франком і композитором Анатолієм Кос-Анатольським у пісні та художником Харитоновим на картині «Портрет дівчини-українки». Як вони взаємодоповнюють поширений образ дівчини-українки?

Поетичний роздум «Легенда про вічне життя»

Поетичний роздум «Легенда про вічне життя» Івана Франка має ознаки художньо-історичного твору (тут діє Александр Македонський (Александр Великий, Александр Завойовник), якому підкорився чи не весь тогочасний цивілізований світ, засновник найбільшої імперії, що розпалася мало не відразу ж після його смерті), фігурує його кохана дружина-красуня – персіянка Роксана, генерал Александра й потаємний обранець серця Роксани – Птоломей, а в образі аскета-мудреця вгадується вихователь і наставник Македонського – античний філософ Аристотель). Проте історичний ракурс у цьому творі не такий важливий, адже в поезії на першому місці проблема життя і смерті.

Зав'язкою цього ліро-епічного твору є те, що всемогутня богиня, високо оцінивши аскета, разом із горіхом подарувала йому безсмертя. Благородний філософ вирішив, що вічне життя насправді потрібне не йому, а царю Александру Македонському, щоб змінити хід людської цивілізації. Цар же не уявляв свого життя без коханої Роксани, яка його ж і отруїла (цей вчинок Роксани стає кульмінацією

Франкового твору), надіючись, що, позбувшись Александра, завоює серце Птоломея. Проте Роксана не цікавила Александрового воєначальника, який так кохав куртизанку¹, що пожертвував власним безсмертям. Куртизанка ж

приносить безцінний горіх Александрові Македонському, вважаючи лише його вартим безсмертя.

Ще зовсім молодий цар (помер у 33-річному віці) був філософом. Він усвідомлює, що чудодійний горіх може дати вічне життя, але неспроможний гарантувати вічного кохання, вірності друзів і коханої жінки: «Вічно жить і любить! День за днем! День від дня / життя – то борня! А любов – то брехня! / Вічно жить у борні! Битися в сітях

1 Куртизанка – зазвичай повія, яка обслуговувала представників вищих прошарків суспільства.

▲ Гаспард де Крайер. Александр Македонський і Діоген (XVII ст.)

П'єтро Ротарі. Александр Македонський і Роксана (1756) ►

брехні! / День за днем! День за днем! Без кінця! Ні, ох, ні! / Не для нас, о богине, твій божеський дар! / Хоч над світом я цар, та над серцем не цар. / Мільйони людей могу вбить, погубить, / Та чи змушу кого мене вірно любить?». Розв'язка «Легенди про вічне життя» – новелістична, адже несподівана й глибоко психологічна.

❓ Діалог із текстом

- 1 Чим відрізняється легенда від казки? На які різновиди поділяються легенди?
- 2 Які ознаки характерні для легенди як жанру й чим вона відрізняється від притчі? Чи можна «Легенду про вічне життя» вважати не тільки легендою, а й містифікованою античною притчею? Чому?
- 3 Чому ніхто з персонажів твору не скористався чудодійним горіхом, який дарував вічне життя?
- 4 Як ви особисто ставитеся до ідеї безсмертя? До чого б призвела можливість вічного життя в наш час?

👉 Діалоги текстів

- 1 Пригадайте, що стало причиною вічного життя головного героя роману «Портрет Доріана Грея» Оскара Вальда. Чому Доріан не лише не відмовився, як це зробили герої «Легенди про вічне життя», від безсмертя, а й навіть почав зловживати ним?
- 2 Спростуйте або аргументовано доведіть думку Анни де Сталь¹: «Життя часто здається довгою аварією корабля, уламки якого – дружба, слава, любов: ними всіяні береги нашого існування».

¹ **Анна де Сталь** (Мадам де Сталь) (1766–1817) – літературний псевдонім французької письменниці Анни-Луїзи Жермени Неккер.

🎨 Мистецькі діалоги

- Розгляньте репродукції картин, на яких відтворені певні події з біографії Александра Македонського. Яка з цих робіт, на вашу думку, найбільше надається для ілюстрації «Легенди про вічне життя» Івана Франка? Чому ви так вважаєте?

Поема «Мойсей»

■ Історія написання поеми

До біблійного образу Мойсея зверталося чимало геніальних митців світу. Літературознавці вважають, що найбільшим досягненням є драма Гергарта Гауптмана «Мойсей». В українській літературі вперше до образу легендарного пророка звернувся Корнило Устиянович, який створив картину й написав вірш «Мойсей» (відповідно в 1888 та 1891 рр.).

1904 р. Іван Франко побував в Італії, де мав можливість на власні очі побачити шедеври малярства і скульптури найталановитіших італійських митців. Особливо вразила поета робота Мікеланджело – дуже вдалий образ біблійного пророка Мойсея. Саме він надихнув І. Франка до написання величної поеми. Український митець працював над своїм твором упродовж січня – липня 1905 р.

▲ **Корнило Устиянович.**
Мойсей (1887)

▲ Микеланджело Буонарроті.
Мойсей (1513–1515)

«“Пролог” являє собою апо-строфу (звертання) високого громадянського звучання з усіма формальними ознаками монологічної розмови, де автор ототожнюється із співцем, трибуном свого народу і веде розмову із слухачем і сприймачем драматичного монологу – народом».

*Зеновія Франко,
онука Івана Франка*

Центральні образи поеми

▲ Євген Безніско. Мойсей (2005)

Пролог же до поеми автор написав тоді, коли твір уже зверстали. Управитель друкарні Кароль Беднарський показав Іванові Франку, що на початку книги з технічних причин залишається кілька чистих сторінок, а тому порадив написати авторську передмову. На другий день поет приніс знаменитий пролог. Поема двічі (1905, 1913) була надрукована окремою книгою. У Наддніпрянській Україні її взявся друкувати альманах «Розвага», але саме через вступ царська цензура заборонила видання, знищивши готовий до продажу наклад. 1916 р. поема «Мойсей» без прологу вийшла у київському видавництві «Криниця». Вступ категорично заборонила військова цензура. А тим часом авторська передмова до «Мойсея» – чи не найважливіша частина поеми.

Вступ написано терцинами, які вперше застосував Данте в «Божественній комедії». Це строфа з трьох рядків п'ятистопного ямба. Перший рядок у терцині римується з третім, а середній – із першим і третім рядком наступної строфи. Виникає своєрідний ланцюг рим: *аба, бвб, вгв*. Рими у Франковому творі тільки жіночі (з наголосом на передостанньому складі). Терцини звучать урочисто, піднесено, патетично:

Народе мій, замучений, розбитий,
Мов паралітик той на роздорожку,
Людським презирством, ніби струпом, вкритий!
Твоїм будущим душу я тривожу,
Від сорому, який нащадків пізніх
Палитиме, заснути я не можу.

Кожен вінок терцин закінчується окремим рядком, який римується з середнім рядком останньої терцини. У Франка збережено всі вимоги до такого типу вірша.

Іван Франко розумів образ Мойсея як божественного провідника нації і символічний образ чільного творця національної держави. У грудні 1913 р. в передмові до польського перекладу поеми він писав: «... Мойсей стоїть перед нами як найвеличніша фігура старовинної історії людства, оточена такою силою глибоко правдивих і часто чудесних деталей, що як не для історика, то бодай для уяви кожної людини і для її поетичного відображення дає невичерпне джерело

тем і натхнень. Мойсей уроджений в неволі, та в своїй молодості піднесений до життя в королівському палаці. Мойсей убивця і вигнанець, Мойсей пастир, що отримує об'явлення Божої волі, Мойсей проти своєї волі поводити народ, що виводить цей народ із урожайної й багатой египетської землі на пустиню: а одночасно з неволі на волю, і, нарешті, Мойсей – непризнаний пророк, який 40 років вів свій народ по пустині і не міг із ним перейти невеликого простору від Єгипту до Палестини, який навіть тодішні мандрівники переходили протягом кількох днів, – ось ряд чудесних тем для поета».

У поемі І. Франка йдеться лише про останні роки життя Мойсея, зневіру юдейського народу дійти до Землі Обітованої, втому пророка від багаторічної безрезультатності титанічної праці.

Мойсей у поемі українського автора – людина в літах, проте молодечий запал і сила духу пророка допомагають йому протистояти вороголюбникам¹ і пораженцям² Авірому й Датану, притлумлювати болісні душевні сумніви, бажати власному народові гідного життя. Заслуговує уваги суперечка Мойсея з Єговою, у якій пророка виведено сміливим оборонцем свого народу.

Крім проблеми провідника нації, в поемі «Мойсей» гостро постає питання відступництва і зради. Образи Авірона й Датана у творі мають важливе психологічне навантаження й засвідчують домінування користолюбності й пристосуванства серед народу, який довго скнів у становищі рабів. Злий дух – Азазель – не так спокусник, як темний бік колективного несвідомого народу.

¹ **Вороголюбник** – бунтівник, той, хто підбурює до непокорі.

² **Пораженець** – тут: той, хто вбачає вихід із ситуації у провалі загальної справи.

Цікаво знати!

Франко так пояснював роль Азазеля у своїй поемі: «У біблійнім оповіданні сам Бог показує Мойсееві Палестину; у своїй поемі я приложив се до ролі Азазеля з наміром зазначити якнайсильніше контраст між пророцькими обіцянками і тим, що дійсно ждало гебреїв у Палестині. Сей контраст я вважав за потрібне зміцнити не стільки показом географічного положення та різноплеменності Палестини, скільки об'явою долі, яка чекала гебреїв у тім краю. І се я поклав у роль Азазеля як найсильнішу частину демонської спокуси, що може захитати віру навіть найсильнішого характеру. Але не треба забувати, що ся роль Азазеля в моїй поемі є тільки поетичним об'єктуванням власної психологічної реакції, яка мусила відбутися в душі пророка після того, як його відіпхнув власний народ. Крайній вислів тої психологічної реакції, що з душі пророка виривається словами: “Одурив нас Єгова!”, не був зовсім триумфом

демона-спокусника, який у тій хвилині зі сміхом відступає від Мойсея, але був тільки межею людської віри та людської сили, до якої дійшовши, Мойсей чує слова самого Бога, що розкривають йому далеко ширший кругозір від того, який міг розкрити йому Азазель, проясняють Мойсеєві високу мудрість провидіння, що кермує долею народів, і дають його душі й тілу остаточне заспокоєння».

▲ Євген Безніско. «Пролог» до поеми Івана Франка «Мойсей» (1968)

На час написання твору письменникові було п'ятдесят років, і все своє свідоме життя він, як і Мойсей, присвятив праці на користь своєму народові. Михайло Коцюбинський залишив дивовижний спогад про роботу Івана Франка над поемою: «В своїй убогій хаті сидів він за столом босий і плів рибацькі сіті, як бідний апостол. Плів сіті й писав поему “Мойсей”. Не знаю, чи попалася риба в його сіті, але душу мою він полонив».

Коли І. Франко читав свою поему «Мойсей» у містах Буковини й Галичини, то вже був тяжко хворий. Сторінки книжки перегортав його син Андрій. Часто «Пролог» лунав не на початку твору, а як епілог і завжди викликав хвилю аплодисментів.

■ Прижиттєві переклади поеми «Мойсей». Іван Франко – перший український номінант на Нобелівську премію

Ще за життя Івана Франка його геніальна поема «Мойсей» була перекладена польською і російською мовами. Перекладач на польську Володимир Кобрин постійно консультувався з автором і надсилав йому частини свого перекладу, які І. Франко правив і шліфував. 1914 р. В. Кобрин на знак вдячності за співпрацю

◀ Олена Кульчицька. Ілюстрації до поеми «Мойсей», виданої у Нью-Йорку (1968)

13 Чи можна адресувати слова Мойсея українському народові:

Бо коли вас осяє Господь
Ласки свої промінням,
Ви послів і пророків його
Поб'єте все камінням.

14 Чи можна назвати слова біблійного пророка Мойсея словами самого І. Франка, що звернені до української нації:

Ти мій рід, ти дитина моя,	Я ж весь вік свій, весь труд тобі дав
Ти вся честь моя й слава,	У незламнім завзяттю,
В тобі дух мій, майбутнє моє,	Підеш ти у мандрівку століть
І краса, і держава.	З мого духу печаттю.

15 Як Мойсей навчав молодше покоління юдеїв милосердя?

16 У Біблії сказано, що сам Бог показав Мойсеєві Землю Обітовану. У поемі її показує пророкові злий дух Азazel. Як ви думаєте, чому Франко вдався до такого прийому? Навіщо йому був потрібен контраст між пророцькими обіцянками та дійсністю?

17 За що саме Єгова покарав пророка Мойсея? Як він це зробив?

18 Як у поемі «Мойсей» показано прозріння юдейського народу і порив дійти до жаданої мети?

19 Проаналізуйте роль «Прологу» в поемі І. Франка «Мойсей».

20 Що ви дізналися про прижиттєві переклади поеми «Мойсей» І. Франка?

21 Як ви розцінюєте той факт, що саме за поему «Мойсей» І. Франко був перший від України номінований на Нобелівську премію?

Мистецькі діалоги

1 Розгляньте мармурову скульптуру Мойсея роботи Мікеланджело Буонаротті. Що ви можете сказати про цей твір?

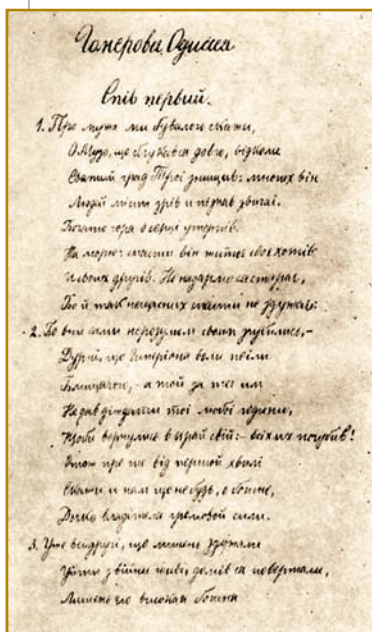
2 Пригадайте притчу про терен у поемі «Мойсей» І. Франка і, розглядаючи картину сучасного українського художника Є. Безніска, поясніть, чому Мойсей на його художньому полотні змальований у терновому вінку?

3 Проінтерпретуйте зміст картини сучасного американського художника Б. Веста «Мойсею показують Землю Обітовану». Зачитайте суголосні цій картині рядки з поеми «Мойсей» І. Франка.

Франко-перекладач

Художній переклад – це максимально наближене відтворення літературного тексту іншою мовою з дотриманням головних особливостей оригіналу. Британська енциклопедія трактує професію літературного перекладача не як науку, а як мистецтво, отже, визнає перекладача рівноправним співавтором твору. Переклад неможливий без втрат і певних деформацій. Зі староіталійської мови навіть походить фразеологізм: «Traduttore, traditore!» – що означає: «Перекладач – зрадник». Якщо переклад тексту суттєво відрізняється від оригіналу, то літературознавці називають його не літературним перекладом, а переказом.

Переклад – надзвичайно відповідальна справа. Треба дуже добре володіти мовою твору, мати естетичне й літературне чуття, щоб із синонімічного ряду вибрати слово, яке якнайкраще відповідає певній лексемі в оригіналі, необхідно ще й адаптувати чужомовний літературний текст до розуміння читача, для якого здійснюють переклад. Отже, перекладач мусить знати ментально-світоглядні

▲ Перша сторінка автографа перекладу Івана Франка Гомерової «Одіссеї» (пісня перша) (1873)

¹ Книга **Йова** – книга входить до Старого Заповіту Біблії і складається з трьох частин: прологу та епілогу, написаних прозою, та основної частини, написаної віршами.

² **Фурор** – публічний успіх, раптове визнання.

▲ **Володимир Липовий**. Іван Франко (диптих «Безсмертні генії») (2002)

Іван Франко ще в гімназії «переклав віршами цілого Йова»¹. Із польської мови уже зрілим митцем перекладав твори Адама Міцкевича. Коли Осип Маковей запропонував до друку власні переклади новел К. Ф. Маєра, І. Франко не тільки удосконалював ці тексти, а й супроводив їх своєю літературознавчою статтею «Конрад Фердинанд Маєр і його твори». Також Великий Каменяр успішно перекладав з італійської, болгарської та французької мов.

У німецькому фольклорі його як перекладача особливо цікавила середньовічна германська епічна поема «Пісня про Нібелунгів». Німецьку мову І. Франко знав досконало, а тому його переклади «Фауста» Йоганна-Вольфганга Гете, над яким трудився понад 10 років, надруковані в журналі «Друг», викликали фурор² у середовищі галицьких читачів.

Англійську мову Іван Франко взявся вивчати досить пізно, але вже з 1879 р. перекладав сонети Вільяма Шекспіра, його ж драму «Венеціанський купець», окремі уривки з «Короля Ліра» та «Бурі». Працюючи редактором відділу літератури і критики в журналі «Літературно-науковий вісник», І. Франко редагував переклади Шекспірових творів, зроблені Пантелеймоном Кулішем і Юрієм Федьковичем. Саме І. Франка можна вважати першим українським шекспірознавцем.

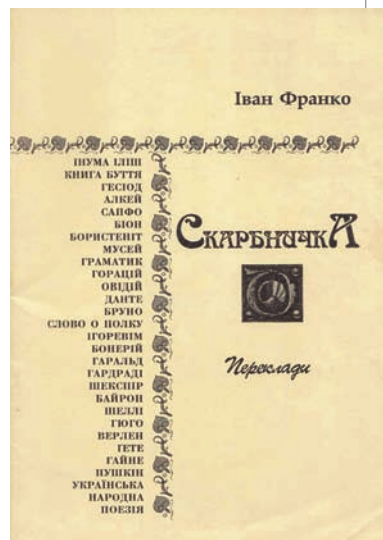
Митець перекладав Джорджа Байрона і свого часу був найбільшим знавцем творчості цього письменника в Україні. 1879 р. Іван Франко переклав і видав драматичну поему «Каїн» Дж. Байрона. Очевидно, саме цей твір надзвичайно надихнув І. Франка до написання художньо-філософського твору «Смерть Каїна». Ні про яке епігонство тут не може бути й мови. У Байрона Каїн – гордий індивідуаліст, у Франка – нещасна людина, на долю якої випав неспокутний гріх і жахливі митарства. Надзвичайно вдалим виявився і переклад І. Франка Байронового вірша «Новогрецька пісня». Іван Якович правив Кулішів переклад «Чайльд-Гарольдової мандрівки» Байрона, написав надзвичайно цінну літературознавчу статтю «Лорд Байрон».

Із класиків англійської літератури Івана Франка особливо цікавив Чарлз

Діккенс. Власне, щоб читати цього письменника в оригіналі, Франко й почав вивчати англійську мову, адже його зачепило за живе, коли син Франкового шкільного друга у суперечці з Іваном Яковичем сказав: «Хто не знає Діккенса, той, властиво, не знає нічого з літератури, не має смаку, не має очей». Франків переклад вірша «А муж є мужем, будь-що-будь» шотландського поета Роберта Бернса досі вважається неперевершеним.

Іван Франко не тільки написав літературознавчі праці, а й переклав понад сто віршованих уривків для другого видання арабських казок «Тисяча і одна ніч». Відомі Франкові переклади уривків із давньоіндійського епосу «Махабхарата» («Велике сказання про нащадків Бхарати») і кількох індійських казок із «Панчатантри» («П'ять кошків життєвої мудрості»), написаної санскритом. Також І. Франко цікавився всесвітньо відомими давньоіндійськими творами. «Рігведа» – один із найдавніших і найцікавіших релігійних текстів у світовій літературі. Франко перекладав гімни з «Рігведи» (5 уривків, 14 строф). 1909 р. в серії «Універсальна бібліотека» вийшла друком перекладена І. Франком індійська легенда «Цар і аскет» (очевидно, саме цей твір спонукав митця до написання «Легенди про вічне життя») з передмовою «Короткий нарис староіндійського (санскритського) письменства».

Перекладацька діяльність І. Франка засвідчує як феноменальні здібності письменника, унікальну пам'ять, величезне працелюбство, так і потенціал української мови та становлення української школи перекладу.

▲ Збірка поетичних перекладів Івана Франка. Упорядник Назарій Назаров (2006)

Діалог із текстом

- 1 Що ви дізналися про особливості художнього літературного перекладу?
- 2 Чому фаховий перекладач художніх текстів мусить добре знати не тільки мову перекладу, а й ментально-світоглядні особливості народу, на мову якого перекладає, його вірування, символи?
- 3 Скількома мовами вільно володів І. Франко і з яких національних літератур перекладав найчастіше?
- 4 Чому І. Франко вважав за потрібне перекладати твори античних авторів?
- 5 Про що свідчить перекладацька діяльність І. Франка?

Діалоги текстів

- 1 Пригадайте з курсу зарубіжної літератури, хто є головним героєм поеми Гомера «Одіссея», і подумайте, чим він привабив молодого Івана Франка, який узявся перекладати першу пісню відомого твору?
- 2 Прочитайте поезію Роберта Бернса «А муж є мужем, будь-що-будь» у перекладі Івана Франка і визначте головну ідею твору. Чим, на вашу думку, близький ліричний герой вірша самому Іванові Франку?

Повість-новела «Сойчине крило»

«Сойчине крило» (1905) Іван Франко написав у зрілому віці. Давно минуло захоплення соціалізмом, перешуміли бурхливі води трьох великих кохань. Уже втратили колишню принаду виразні народницько-просвітницькі мотиви, раніше особливо характерні для Франка-реаліста в прозі («Добрий заробок», «Оповідання ложкаря») та ліриці («Гадки на межі», «По Підгір'ю села невеселі», цикл «До Бразилії») і майже вичерпала себе колишня зацікавленість історичною тематикою (повість «Захар Беркут», драма «Кам'яна душа»). А суспільно-актуальні проблеми протистояння капіталістів і робітників, консолідації робітничого руху, організованих страйків, оборони соціальних прав («Воа constrictor», «Борислав сміється», «Вугляр») знайшли своє втілення. Починаючи з 1900-х рр. І. Франко береться за нові для більшості тогочасних письменників теми, поєднує у своїй творчості традиційний уже метод реалізму з новим – модернізмом. Зокрема звертається до естетики імпресіонізму, символізму, неоромантизму, екзистенціалізму і навіть сюрреалізму з його завжди присутнім відтінком містичності, нерідко дуже вдало художньо поєднує ці стилі. Цілісні особистості героїв Франка-прозаїка тепер постають не так борцями за народні права, як людьми з плоті й крові, яким не чужі муки кохання, гріхи і непоправні помилки, – а тоді ще й болючий катарсис, адже внаслідок глибоких переживань, каяття й тяжко здобутих висновків настає просвітлення, очищення, прощення собі й іншим припущених у житті помилок, причому навіть тих, які межують зі зрадою чи підлістю.

■ Жанрові та композиційно-сюжетні особливості повісті-новели «Сойчине крило»

Жанр «Сойчиного крила» літературознавці визначають по-різному. Одні вважають його оповіданням, другі – новелою, треті – повістю.

Новела – найбільш емоційний взірець «малої» прози; в основному невеликий за обсягом, сповнений психологізму, із несподіваною розв'язкою. Події в новелі відбуваються протягом короткого часу, викладені динамічно і настільки цікаво, що навіть об'ємна новела здається читачам короткою.

Соціально-психологічна повість – прозовий твір із розгорнутим сюжетом, що охоплює значний часовий проміжок. Події в повісті відбуваються на тлі суспільних явищ і соціальних конфліктів, а характери героїв розкриті шляхом показу й художньої інтерпретації автором психологічних мотивів їхніх вчинків.

Справді, у «Сойчиному крилі» наявні ознаки різних жанрів, але насамперед новели і повісті. Як новела це глибоко психологічний твір зі стислим сюжетом і несподіваною розв'язкою. Як соціально-психологічна повість твір має значний обсяг, охоплює великий часовий проміжок (близько трьох років), тут співдіють дві рівноправні основні дійові особи (герої) – Хома та Марія й кілька другорядних персонажів. Отже, найдоцільніше «Сойчине крило» І. Франка вважати повістю-новелою.

Сюжетна лінія твору розгортається на основі несподіваного листа Марії до Хоми, проте окремі епізоди з життя «пана радника» (його репліки, думки, коментарі до згаданих у листі подій) доповнюють читацьке уявлення про стосунки між колишніми закоханими, витворюють специфічне тло й колорит. Зав'язка – зустріч Хоми з дівчиною в лісі, кульмінація – таємниче зникнення Мані, тобто її втеча зі злочієм-авантюристом Генрісем, розв'язка – несподіване повернення Марії до Хоми.

Найближчою тематично й композиційно до «Сойчиного крила» є новела австрійського письменника Стефана Цвейга «Лист незнайомки» (1922). Основна відмінність цих літературних текстів – наслідки необдуманого життєвого вибору героїнь. Якщо Франкова Манюся власним вчинком ламає не тільки свою долю, а й призводить до смерті рідного люблячого батька і завдає страждань коханому Хомі, то героїня Цвейга весь тягар вибору життєвого шляху несе сама.

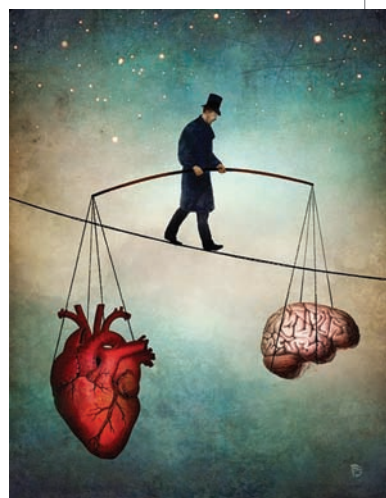
Обидва твори – «Сойчине крило» І. Франка й «Лист незнайомки» С. Цвейга – мають риси модернізму (зокрема – неоромантизму, символізму, імпресіонізму, екзистенціалізму).

Образ головного героя

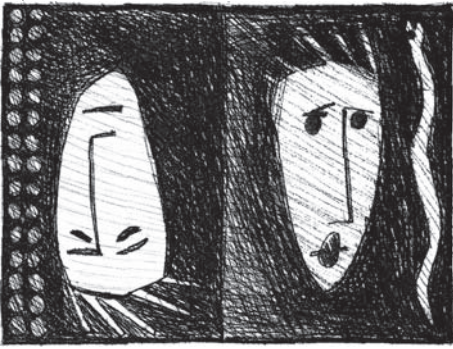
Образ Хоми (він же на італійський лад Томасо – Томасіно – Массіно, як його називає дочка лісника Марія – Маня, Манюся) на початку твору дуже подібний до головного героя Франкової повісті «Перехресні стежки» – Євгенія Рафаловича, який вирішив присвятити себе боротьбі за народні права й пожертвував заради цього особистим щастям. Хома оклигує після тюремного ув'язнення на лоні лісової природи й здається одержимим удосконаленням життя народу й проблемою передачі ланів, лісів і пасовиськ у розпорядження сільських громад.

Отже, в образі Хоми перед читачами постає майже сорокалітній самотній громадський діяч. Соціальний рівень життя Массіно – далеко не найнижчий. Згодом виявиться, що цей чоловік працює в державній конторі, має слугу Івася, домашню бібліотеку, захоплюється класичною музикою, а інтер'єр квартири досить пристойний як для пересічного чиновника.

Водночас герой «Сойчиного крила» – людина широких поглядів, не боїться їх висловлювати, навіть якщо суперечать думці загалу. Наприклад, про жіночі політичні рухи відгукується неохоче. Хома свідомий того, що сильна духом українська жінка ніколи не дозволяла власному чоловікові ставитися до себе як до рабині, водночас її природа тяжіла до щасливої сім'ї, материнських радощів. Герой порівнює жінку із соняшником, який повертається до єдиного небесного світила – власної родини, живе почуттями, а не тверезим розумом. До речі, домінування настроїв, емоцій, хвилинних почуттів над логікою вчинків, навіть перед загрозою передчасної смерті самотнього старого батька та нехтування власною безпекою характерні насамперед для Мані, як уособлення жіночої психіки з погляду автора.

▲ Крістіан Склоє. Рівновага

▲ *Віктор Мельник. Той другий.*
Ілюстрація до монографії
Богдана Тихолоза «Психодрама
Івана Франка» (2005)

«Людина, яка б вона сильна не була, не може жити самою боротьбою, самими громадськими інтересами. Трагізм особистого життя часто влітається в терновий вінок життя народного».

Михайло Коцюбинський

саним щоденником на столі, портретами великих діячів мистецтва й культури й живими квітами повсюди. Отже, герой «Сойчиного крила» – естет, людина високоінтелектуальна, знавець класичної музики, шанувальник театру. Проте Хома – людина з досі незагоєною психічною травмою. Він різко негативно реагує на дівчат, які хоч чимось нагадують йому лісникову дочку. Змальовуючи кризовий стан психіки пана радника, І. Франко використовує стилістику натуралізму та сюрреалізму: «Коли до мене сміється, зо мною говорить, залицяється молода дівчина, особливо брунетка, мені все здається, що шкіра, і м'ясо, і нерви на її лиці робляться прозорчасті й до мене вишкіряє зуби страшна труп'яча голова. Іноді в такій хвилі мене всього обдасть морозом».

▲ *Гелена Лем. Дівчина, вбрана
у стилі модерн*

Зустріч Хоми з вродливою і набагато молодшою за нього дочкою лісника змінює життя героя. Немолодий залицяльник упевнений, що їхнє кохання взаємне, а отже, нема потреби завойовувати серце дівчини, як і не варто перейматися, коли Манюся раптово зникає. Без Мані життя Хоми перетворюється на рутину. Минуло всього три роки, а він уже нічого від життя не чекає, бо психологічно, як сам зізнається, відчувається «відлюдком, самотником». Однак герой постійно втішає себе тим, що життєве випробування пішло йому на користь, навчило насолоджуватися кожною хвилиною життя, навіть якщо немає любові: «Жити для себе самого, з самим собою, самому в собі!» Хома постійно наголошує, що він сильний, сам творить власну долю, як «не здобуту фортецю». Колишній запал обстоювання громадських інтересів несподівано для самого Хоми вичерпався: «Суспільність, держава, народ! Усе це подвійні кайдани». Паном самому собі чоловік відчувається лише у власній квартирі з недописаним щоденником на столі, портретами великих діячів мистецтва й культури й живими квітами повсюди. Отже, герой «Сойчиного крила» – естет, людина високоінтелектуальна, знавець класичної музики, шанувальник театру. Проте Хома – людина з досі незагоєною психічною травмою. Він різко негативно реагує на дівчат, які хоч чимось нагадують йому лісникову дочку. Змальовуючи кризовий стан психіки пана радника, І. Франко використовує стилістику натуралізму та сюрреалізму: «Коли до мене сміється, зо мною говорить, залицяється молода дівчина, особливо брунетка, мені все здається, що шкіра, і м'ясо, і нерви на її лиці робляться прозорчасті й до мене вишкіряє зуби страшна труп'яча голова. Іноді в такій хвилі мене всього обдасть морозом».

Хома вважає себе сильною особистістю, однак лист із Порт-Артура розтривожив його. Герой час від часу вступає в уявний діалог із Мусею, демонструючи слабкість духу чи не в кожній своїй репліці або коментарі. Отже, перед читачами – знервована до краю людина з величезним набором комплексів і внутрішніх пересторог. Від того самовпевненого Хоми, якого вперше побачила Марія, не лишилося й сліду. Врешті, Марія маніпулює Хоמוю і в листі, й повернувшись до нього.

Повернення Марії-Сойки, яка пройшла випробування всіма колами земного пекла, – порятунок не так для

цієї далеко не цілісної жінки, як для Хоми. Герой твору це прекрасно розуміє, як і усвідомлює і свою вину в тому, що кохана ледь не загинула. Ні тіні награності чи вищості в поведінці Хоми вже не відчувається. Нова закінчується вказівкою «пана радника» негайно запросити гостю до кабінету.

Образ Марії-Сойки

Героїня «Сойчиного крила» з перших сторінок постає перед читачами дівчиною-мисливцем, яка постійно полює на дичину, виявляється єдиною дочкою лісника-вдівця й почувається в лісі природно та безпечно. Вродливій Марії-Манюсі не можна відмовити у кмітливості й навіть авантюризмі. Дівчина начитана, свавільна, гостра на язик і самовпевнена.

Перша зустріч із лісовою амазонкою бентежить Хому. Марія на італійський кшталт перейменовує Хому на Томасо й починає використовувати пестливу форму цього імені: Томасіно й Массіно. Вона закохується в постійно вдавано сердитого громадського діяча, з розчаруванням інстинктивно відчуваючи, що між обов'язком перед народом і любов'ю до жінки він вибере перше. Спочатку Марія тільки експериментує над власними та його почуттями. Далі – необачно переходить межу, вирішує перевірити почуття Хоми своєю втечею з Генрисем. Небажання і невміння свавільної, але надто молодій Мані передбачувати тяжкі наслідки свого необачного кроку призводять до смерті її батька та повного розчарування Хоми в її любові. Проте романтично налаштована й недалекоглядна лісничова дочка безпричинно покарала не так найближчих їй людей, як саму себе. Хтивість, нестримне бажання плотських утіх стають причиною Маниної згоди на втечу й шлюб без благословення батька, хоч дівчина знає, що він ніколи б не став на заваді її щастю.

Коли ж з'ясується, що Генрись злодій і шахрай, нібито неоромантична героїня у творі І. Франка навіть у власному нещасті проявляє себе не тільки недалекоглядною, а й дивовижно легковажною та байдужою до свого завтрашнього дня. Адже в усіх наступних численних стосунках із чоловіками залишається нерозбірливою й пасивною.

Свавільна дівчина за вдачею – вроджена авантюристка на тлі законослухняних людей – в руках злочинців несподівано перетворюється на безвольну іграшку. Романтичний потяг до Зигмунда, який, у чому Марія навіть не сумнівається, відправив Генрися на той світ, змінюється розчаруванням, адже цей підстаркуватий чоловік виявився брутальним і грубим. Коли ж Зигмунд опиняється за ґратами, замість того щоб зробити все можливе й неможливе для власного якнайшвидшого повернення додому, Марія вкотре чинить алогічно й несподівано вирушає до Москви... на пошук нових пригод. Випадкові супутники, тимчасові чоловіки, страх і невпевненість у завтрашньому дні – й ось уже програна в карти черговим коханцем Манюся стає здобиччю золотопромисловця Светлова, у якого,

▲ Вікторія Франсіско.
Джульєтта (2009)

▲ Анрі Матісс. Жінка в капелюсі (1905)

Закономірно, що вкотре калейдоскоп випадкових коханців, а насамкінець співжиття із якимось Миколою Федоровичем, про якого Маня в листі до Хоми пише, що цей уже вмирає, адже вибухом йому відірвало обидві ноги. Після смерті нещасного Марія, як і обіцяла своєму далекому Массіно, відправляє йому свого листа, адже шанси добратися живою в далеку Галичину з Порт-Артура в жінки невеликі. Нібито за дивовижним збігом, хоч насправді добре продуманим експресіоністським підходом автора, й лист, і Марія з'являються в домі Хоми майже одночасно. Для Массіно це два етапи глибоких емоційних переживань: лист із крилом пташки розчулює і готує Хому до зустрічі, спонукає переглянути власні погляди на життя, прийняти Марію-Сойку такою, якою вона є, а не такою, якою була чи могла стати.

▲ Крістіан Склоє. Дівчина і пташка з листом (2014)

«Для Мані головне – любов «приборканих», упокорених нею чоловіків... Тож не дивно, що в Хоми виривається крик душі: «Женщино, демоне! Чого тобі треба від мене?.. Я віддав тобі все, що було найкраще у моїй душі, без домішки хоч би атомика низького, брудного, а ти погралася моїми святощами і кинула їх у болото...» А тому лист Марії – це ще одна спроба... завдати якомога більшого болю».

Віктор Грищенко

як розповідають свідки, цілі гареми коханок при кожному руднику біля озера Байкал.

Елементи пригодницького жанру в цьому творі підсвічують жахливе суспільне дно. Із безвиході й горя Сойка, як вона себе відрекомендовує Хомі, вирішує втопитися в Байкалі, але долучається до солдатів, які їдуть на війну. Новий вибір жінки знову спонтанний і необдуманий: «І поїхала з ними. Мені байдуже було, з ким...».

Письменник Антін Крушельницький зазначив, що «Сойчине крило» – «найбільш інтересне оповідання, бо доктор Франко підносить... любов на надзвичайно високий п'єдестал...». Михайло Коцюбинський вагався у своєму виборі найкращого твору Івана Франка, адже його приваблював і поет-трибун патріотичного

«Образ сойчиного крила – це фокус, що вбирає всю багатовимірність твору, це епіцентр психологічних катаклізмів, зав'язка, кульмінація і розв'язка, а водночас символ великого почуття... Письменник-гуманіст вірить у перемогу добра над злом, великодушності над невдячністю. І пронесе крізь жахи упадку «Сойчине крило», що свідчить про те, що людина здатна зберегти від життєвого бруду незаплямлену душу».

Іван Денисюк

звучання, і тонкий лірик у «Зів'ялому листі», й розп'ятий між естетикою і брудом життя герой «Сойчиного крила», якому несподівано відкривається пекельна істина: видумані митцями у літературних творах трагедії – не рівня життєвим випробуванням. Читач може додумувати стосунки між Манею й Массіно на майбутнє в різних векторних імовірностях, але наприкінці твору Хома однозначно заявляє: «Де мої естетичні принципи?.. Ось де життя! Ось де страждання! Ось де боротьба, і розчарування, і безмежні муки, і крихітка радощів, задля яких безмежні муки – не муки!» Навіть якщо це хвилиний порив, саме такий психологічний стан відкриває читачам у Хомі людину, а не улюбленця долі чи огрубілого від споглядання суспільних негараздів громадського діяча.

Характерні риси модернізму в «Сойчиному крилі»

Основним образом-символом твору є сойка – лісова птиця-хижак із яскравим оперенням. Сойка галаслива, як і героїня твору з її постійним безпричинним сміхом.

Ця птаха – пересмішниця й переспівниця, що також властиве Марії, яка ревнує свого Массіно навіть до сойки, чий рід до пори до часу дівчина милувала, щоб випадково не знищити ту, яка гніздилася поблизу тимчасового помешкання Хоми. Несподіване вбивство Марією сойки, палкі поцілунки тільки вже мертвої пташки й кров жертви на губах дівчини, а невдовзі також близьке до жертвового поїдання закоханою парою сойки – не випадкові художні деталі. Це своєрідні символи-наголоси, як і одне сойчине крило, надіслане з далекого Порт-Артура Хоми, а собі залишене друге не просто так: «Здається, що се летить до тебе половина моєї душі... Коли в твоїм серці є ще хоч іскра любові до мене.., то се буде та сила, яка притягне й друге крило, другу половину моєї душі до тебе».

Символізм у «Сойчиному крилі» присутній у багатьох художніх деталях: у розквітлому барвінку як символі воскресіння з мертвих; двох келишків, поставлених Івасем на новорічний стіл, хоча Хома не очікує гостей; не за погодою одяг, у якому до Хоми приходять Марія, адже всі роки берегла цю річ, бо колись у цій сукні зустрічалася з коханим Массіно. Символічним є крик сови, як віщування біди задовго до того, як у долі Марії почалися справжні біди й нещастя.

Світоглядні риси екзистенціалізму виявляються у творі в повній покорі життю понівечених випробуваннями Хоми, й Марії, які вже готові до будь-якої

▲ Олена Огана. Голуба сойка. Малюнок на дереві на тлі палітри

▲ Олександра Екстер. Жінка з птахами (1927–1928)

▲ *Костянтин Шиптя.*
Полум'яні метелики (2007)

Афіша і сцена з вистави Театру на Подолі
«Сойчине крило» (2016)

розв'язки їхньої долі. Не відчувається жодного протесту, найменшої спроби щось змінити. Така ж поведінка проглядається в пасивній поведінці окраденого Маріїного батька. Імпресіоністичні деталі присутні у яскравій колористиці твору (зелена, а також червона в білі цятки Манюсина сукня, сірі дубові пні, колір щойно звареного смородинового варення, спалахи вибухів) й постійних змінах настрою Марії до її втечі з Генрісем.

Повість-новела «Сойчине крило» виявилася надзвичайно популярною в наш час. Київський Театр на Подолі успішно ставив «Сойчине крило» (режисер – Віталій Малахов; у головних ролях – Володимир Кузнецов та Ірина Грищенко) протягом 2016 р. У Харківському театрі Post Scriptum також із великим успіхом і повним аншлагом відбулася мелодраматична вистава «Сойчине крило» (режисер – Степан Пасічник, у головних ролях – Сергій Москаленко і Катерина Бакай).

Діалог із текстом

- 1 Розкрийте значення назви й особливості жанру твору «Сойчине крило».
- 2 Проаналізуйте образ Хоми. Які риси характеру головного героя вам імпонують, а які – категорично ні? Чому?
- 3 Що ви можете сказати про життєві митарства лісничової дочки Марії? Чи була у цьому провина самої Манюсі?

Діалоги текстів

- Самостійно прочитайте новелу «Лист незнайомки» Стефана Цвейга і порівняйте її сюжетні та жанрові особливості з повістю-новелою «Сойчине крило» Івана Франка. Виявіть риси психологізму обох творів.

Мистецькі діалоги

- 1 Уважно розгляньте імпресіоністичну картину «Жінка в капелюсі» французького художника А. Матісса і доведіть, що людина на цьому портреті – глибоко нещаслива, хоч молода й багата. Яку роль відіграють холодні кольори на цьому мистецькому полотні?

ані в родинному колі, ані в сільській громаді. Михайло з ревнощів називає суперника «туманом вісімнадцятим», однак Микола ні розумово відсталий, ні примітивний. Його шлюб з убогою, але коханою дівчиною, за якою брати не дали приданого, напевно, був для Анни єдиним порятунком від сімейного гніту й насильства в батьківській родині, яку уособлювали жорстокі, брехливі брати.

Зустріч уже одруженої Анни з колишнім коханим Михайлом, якого вона подумки давно поховала, запалює обох великою пристрастю. Проте для Анни це гріхове почуття приносить ще й неабиякі муки совісті, страх за своє добре ім'я, сором перед односельцями, уболівання через незavidну долю Миколи, якого Михайло безневинно запроторив до тюрми.

Поведінка Михайла у драмі – жорстока, насамперед у ставленні до Миколи й Анни. Гурман тішиться владою над простими людьми. Михайло негативно впливає і на Анну, силою примушує її робити те, чого вона не хоче: не відвідувати Миколи у в'язниці, афішувати свою появу з Михайлом на людях.

Іван Франко достеменно знав психологію села. Селяни в «Украденому щасті» – лицемірні: улесливі до шандаря, зловтішно-грубі в обмовах-плітках щодо Анни, вимогливі та підбурливі до Миколи, якого сусіди раз у раз спонукають розправитися з Михайлом. Урешті, злочин Миколи зумовлений багатьма чинниками. Це чудово розуміє Михайло, коли, вже вмираючи, каже, що смерть собі заподіяв сам.

Письменник-психолог наочно показав, що минуле змінити неможливо, але саме воно невідворотно тяжіє над усіма в сьогоденні. Щастя у драмі хотіли всі – Микола, Анна, Михайло, й усі залишилися дуже нещасливі, а Михайло – ще й поплатився життям. Твір глибоко психологічний, здатний спонукати до роздумів і висновків.

Найкращі українські актори завжди щиро відтворювали на сцені непрості стосунки в «любовному трикутнику», індивідуальну правду кожного персонажа, яка не збігалася з правдою інших. У Київському академічному драматичному театрі ім. Івана Франка Сергій Данченко поставив «Украдене щастя» у 1979 р. Найбільш драматичну роль – Миколи Задорожного – тоді зіграв Богдан Ступка.

▲ Сцена з вистави «Украдене щастя» у Київському академічному драматичному театрі ім. Івана Франка. У ролі Миколи Задорожного – Богдан Ступка

1984 р. кінорежисер Юрій Ткаченко екранізував цей твір Франка, Богдан Ступка зіграв роль Миколи, Неле Савиченко – Анни, Григорій Гладій – Михайла.

У Львівському театрі ім. Марії Заньковецької «Украдене щастя» за часів радянської влади йшло принаймні тричі: у 1940, 1949 і 1976 рр. (режисер Федір Стригун).

Також цю драму з великим успіхом ставили у Львівській опері.

За мотивами «Украденого щастя» Івана Франка у наш час було знято чотирисерійний фільм-серіал із

▲ Сцена з вистави «Украдене щастя» в театрі ім. Марії Заньковецької

▲ Сцена з вистави «Украдене щастя» у Львівській опері

такою самою назвою (режисер – Андрій Дончик; сценаристи – Марина і Сергій Дяченки). Конфлікт і любовний трикутник – ті самі, але в цьому кінофільмі діють герої вже ХХІ ст.

Таке зацікавлення драмою І. Франка однозначно засвідчує, що цей твір живе у великому часі та є шедевром української літератури.

Діалог із текстом

- 1 Що ви дізналися про історію написання драми І. Франка «Украдене щастя»?
- 2 Чому драма «Украдене щастя» за жанром – соціально-психологічний твір?
- 3 Розкажіть про трагедію, що сталася в житті Анни до одруження з Миколою Задорожним. Як це вплинуло на її подальше життя?
- 4 Як ви розцінюєте той факт, що Михайло допустив, щоб громада осудила його кохану?
- 5 Чи можна назвати ставлення Анни і Михайла до Миколи гуманним?
- 6 Ви згодні з думкою, що Микола Задорожний – найтрагічніша постать у драмі? Чи хотів він убити Гурмана? Чому ж убив?
- 7 Чому шандар наприкінці драми намагається приховати вбивство, вчинене Миколою, і видати його за самогубство? Чи можна це назвати благородством?
- 8 Хто і в кого украв щастя: Анна в Миколи, Микола в Анни, Михайло в Миколи? Поясніть назву твору.

▲ Афіша фільму «Украдене щастя» (2004)

Діалоги текстів

- 1 Порівняйте виставу «Украдене щастя», якщо ви цей твір бачили на сцені, або сучасний фільм «Украдене щастя» з однойменним твором І. Франка, який ви прочитали.
- 2 Перегляньте театральну постановку (на вибір) у найближчому до вашого місця проживання театрі. Перемалюйте таблицю, заповніть її:

Назва театру, в якому ви дивилися виставу	Назва твору і його співавтори: драматург, режисер	Виконавці ролей головних дійових осіб	Ваші висновки про досягнення й недоліки переглянутої театральної постановки

МОДЕРНА УКРАЇНЬСЬКА ПРОЗА

Період останніх десятиліть ХІХ ст. і початку ХХ ст. для української літератури продемонстрував зміни в естетичній свідомості митців, що зумовили появу **модернізму** як нового літературно-мистецького напрямку.

Не всі митці схвально сприйняли новітні ідеї та форми мистецтва. Тоді чітко визначилися дві основні тенденції літературного розвитку. Одна – традиційна, просвітницька, **народницька**. Друга – виразно новаторська, зорієнтована на європейські віяння і здобутки, в основному **модерністська**. Але в українському письменстві **ранній модернізм** виявився явищем не так естетичним, як культурно-історичним, а це означало, що національній самоідентифікації в художніх текстах модерністського звучання митці приділяли особливу увагу. Іван Франко справедливо наголошував, що письменники модерністського напрямку виявляли себе патріотами, адже намагалися «цілком модерним європейським способом» у літературі відтворити «своєрідність життя українського народу».

Народництво також зазнало суттєвих змін, тому творчі здобутки старшого покоління митців, які продовжували творити у звичному для них руслі й тоді, коли модернізм уже набрав потужності й популярності, варто визначати як **неонародницьку течію**.

У більшості художніх творів того часу поєднані народницько-позитивістські та етнографічні прояви з виразно новаторськими формами європейського літературного досвіду творчості, зокрема з такими, як рефлексія¹, елементи психоаналізу, художнє відтворення тонких нюансів² людських переживань, почуттів, думок, настроїв. Неонародники (Михайло Старицький, Борис Грінченко, Олена Пчілка, Павло Грабовський, Архип Тесленко, Степан Васильченко, Гнат Хоткевич) у найкращих своїх літературних здобутках (наприклад, «Мати» А. Тесленка, «Під тихими вербами», «Серед темної ночі», «Брат на брата» Б. Грінченка, «Чайка» Степана Васильченка, «Червоні корогви» Олени Пчілки, «Авірон» Г. Хоткевича) виявилися близькими до неоромантизму.

Для творів молодих прозаїків, які в літературознавстві отримали назву «**нової школи**» (Ольга Кобилянська, Михайло Коцюбинський, Василь Стефаник, Володимир Винниченко, Богдан Лепкий), властиві інтелектуалізовані роздуми героїв про індивідуальні й загальнокультурні проблеми, елементи психоаналізу

в розкритті характерів, оприявлення сфери підсвідомого, соціальної і масової психології. На перший план виходять новітні форми й засоби зображення: міфологічні образи, символи, імпресіоністичне нюансування людських почуттів і думок.

Модерністи реалізували свої таланти як пошуки «вглиб людини», прагнули переосмислювати дійсність, піднімаючи особистісне над буденним і рутинним.

1 **Рефлексія** – самоаналіз, роздуми людини над власним душевним станом.

Літературна рефлексія – художнє тлумачення й показ авторських переживань або калейдоскопічних змін психічних станів персонажів твору.

2 **Нюанси** – багатозначне слово, майже те саме, що відтінки, коливання, переливи, деталі.

«Традиційна «мала» епічна форма... на початку ХХ ст. стала провідним жанром у тогочасній прозі, художньо досягаючи небувалого розмаїття модифікацій. Полістильні, різноматичні, поглиблено психологічні, жанрово поліфонічні оповідання характеризувалися активним взаємопроникненням епічного, ліричного й драматичного начал».

Юрій Ковалів

ХХ ст. породило неабияку цікавість читачів до «письменницької кухні», складнощів і особливих умов творчого процесу. Роман Джека Лондона «Мартін Іден» (1909) став бестселером. Тож не дивно, що і «Цвіт яблуні» (1902) та «Intermezzo» (1908) Михайла Коцюбинського чи «Мое слово» (1905) Василя Стефаника або «Чорна Пантера і Білий Медвідь» (1911) Володимира Винниченка виявилися своєрідною відповіддю митців на потреби часу.

Також для модерних прозових творів цього періоду властиві психологізм, ліризація та поширення малоформатних жанрів. На думку І. Франка, письменники нової генерації втілювали в новелах чуттєві рефлексії душі, яку вони малювали, що породжувало «несвідомий наклін до ритмічності і музикальності».

Модернізм (від латин. *modernus* – сучасний, буквально – осучаснений) – напрям в образотворчому мистецтві, архітектурі й світовому письменстві, який зародився на початку ХХ ст., але пережив період свого розквіту в літературі лише після Першої світової війни, а в малярстві та архітектурі не вичерпав себе й досі.

Модернізм як новітній літературний напрям, що постав на зламі століть, став перехідним містком між традицією та авангардом.

Якщо **авангардизм**, який виник паралельно із модернізмом наприкінці ХІХ ст., був спрямований у майбутнє та на художнє витворення нової, зміненої реальності через повне заперечення традиції, епатажність¹, руйнування усіх мистецьких норм, а реалізм якнайповніше відтворював дійсність у теперішньому й минулому часах, то модернізм вибірково сприймав традицію, переосмислював її, визнавав неможливість пізнання чи відтворення сучасного світу наявними засобами й прийомами, тому сповідував ідею нового погляду на світ і нових підходів до людини, абсолютизував категорії «краса», «чисте мистецтво». Основними напрямками модернізму були **символізм, імпресіонізм, неоромантизм, експресіонізм**. Усі вони краще надаються для розуміння і диференціації², якщо кожен ілюструвати репродукціями картин художників, які творили або творять у відповідних стилях.

Символізм – одна з провідних течій модернізму, представники якої осмислюють світ через багатозначні символи. Вважають, що вона виникла у Франції у 1870–1880-х рр.

Для символізму властиві багатозначність, сугестивність³ образів, складні метафори, натяки, асоціації. Утім, конкретних предметів і явищ символісти не відкидають цілком. Крізь них вони завжди бачать дещо незвичайне, містичне, невпізнане. Єдиною метою літератури, за словами

¹ **Епатажність** (скандальна витівка) – тут: нетрадиційне виконання твору, різко відмінне від звичного (може виражатися у художньому трактуванні образу твору, техніці).

² **Диференціація** (різниця, відмінність) – тут: розрізнення, розчленування, розподіл.

³ **Сугестивність** – тут: властивість навіювати читачеві певні уявлення і настрої.

▲ Мікалоюс Чюрльоніс. Рай (1909)

◀ Мікалоюс Чюрльоніс. Алегро (Соната сонця) (1907)

▲ Богдан Панчишин. Сівба (2005)

Стефана Малларме, є не назвати предмет, а «натякнути» на нього. Саме таке мистецтво натяку і створює символ.

Окремі риси символізму притаманні повісті-новелі «Сойчине крило» Івана Франка й новелам «Intermezzo» та «Цвіт яблуни» Михайла Коцюбинського, хоча в цих же творах паралельно простежуються і виразні риси імпресіонізму та навіть експресіонізму. У новелі Володимира Винниченка «Момент» природно поєднані імпресіонізм, експресіонізм та неоромантизм. В образотворчому мистецтві символізм широко практикують і нині.

Імпресіонізм як мистецький напрям, у якому гра кольорів у образотворчому мистецтві, а колористика, ліризм, враження від життя і найтонші варіації настрою персонажів у літературі – особливо важливі, також вважають однією з течій модернізму. Термін (від фр. *impression* – враження) походить від назви картини Клода Моне «Враження. Схід сонця» (1873). Спочатку поняття «імпресіонізм» закріпилося за особливостями світобачення французьких живописців та скульпторів. У літературі ж імпресіонізм пов'язують насамперед з іменами французьких письменників Гі де Мопассана, Жуля та Едмона Гонкурів, а також австрійця Стефана Цвейга, норвежця Кнута Гамсуна.

Для мистецтва імпресіонізму ідеалом була гармонія. На відміну від реалізму, імпресіонізм абсолютно вільний від повчальних настанов, заідеологізованості, адже фіксація «миттєвого враження» – відкриття, зроблене

◀ Клод Моне. Враження. Схід сонця (1873)

П'єр-Огюст Ренуар. Парасольки (1881–1886) ▶

▲ Петро Левченко. Стоги, осяяні сонцем

◀ Тетяна Яблонська. Свіже повітря (1995)

поза впливом традиції, норми, ідеології, – становила для імпресіоністів «правду життя».

Для імпресіоністів нема чіткого поділу на прекрасне й потворне. Важливішою є переконливість вражень. На перше місце виходить пейзаж як засіб розкриття внутрішнього світу персонажа. Він стає динамічним, мінливим, митці роблять акцент на окремих промовистих деталях.

Серед українських письменників імпресіонізм асоціюється перш за все з ім'ям Михайла Коцюбинського. У його творах неповторною веселкою заграла музика барв рідного слова.

У стилі імпресіонізму творили такі українські художники, як Сергій Васильківський, Петро Левченко, Олександр Мурашко, Іван Труш.

Неоромантизм – стильовий напрям у модернізмі, прибічники якого творчо намагаються подолати прірву між ідеалом і дійсністю завдяки вольовим зусиллям героя, яскравій особистості, що прагне зробити можливе дійсним. Неоромантизм виник у літературі на межі XIX–XX ст. і виразно проявився у творах Кнута Гамсуна, Роберта Луїса Стівенсона, Редьярда Кіплінга, Етель Ліліан Войнич, Джека Лондона.

Визначальні риси неоромантизму: увага до сфери почуттів людини, емоційно-інтуїтивне пізнання героями самих себе та світу, відмова від типізації, використання символів, міфів, психологізм, відтворення роботи підсвідомості (прийом сну). Неоромантизм має деякі спільні риси з романтизмом: неординарність героїв, їхні високі помисли, яскрава індивідуальність, інтелектуальність і чуттєвість. Та події в неоромантичних творах відбуваються найчастіше не на тлі сільської природи, а в місті.

▲ Ілля Рєпін. Який простір! (1903)

Теоретиком українського неоромантизму вважають Лесю Українку. Основна цінність неоромантичного світогляду, на думку Лесі Українки, – це «соціально активна особистість, що є культуротворчим чинником суспільства».

В українському письменстві неоромантичну стильову манеру застосовувала Ольга Кобилянська (повісті «Людина», «Царівна», «В неділю рано зілля копала», новели «Valse

▲ Карен Вітворт. Нехай твоє світло сяє (2013)

Олександр Мурашко. Портрет дівчини
в червоному капелюсі (1903) ►

mélancholique», «Impromptu phantasie»), Володимир Винниченко («Момент»). Неоромантичні тенденції притаманні драматичній поемі «Одержима», драмам «Блакитна троянда» Лесі Українки та «По дорозі в Казку» Олександра Олеся.

В американському та європейському малярстві, у тому числі – й українському, неоромантизм досить поширений і сьогодні.

Експресіонізм (від латин. *expressio* – вираження, виразність) – стильовий напрям, що виник на початку ХХ ст. як реакція митців на знеособлення людини, дегуманізацію суспільства. Експресіонізм у літературі тяжіє до вираження художніми засобами емоційного стану автора чи героя, його внутрішнього світу.

Саме картину Едварда Мунка «Крик» вважають своєрідною візитівкою експресіонізму. На переконання експресіоністів, митець повинен не наслідувати зовнішній світ, а творити крізь призму «мистецтва крику», що означає оголити муками душу, розпіяту на пограниччі психічного надриву, вдаватися до «шокової терапії».

В українському письменстві цей стиль започаткував Василь Стефаник. Експресіоністична манера також притаманна прозі Осипа Туряньського («Поза межами

▲ Едвард Мунк. Крик (1893)

▲ Едвард Мунк. Голгофа (1900)

Едвард Мунк. Хвора дівчинка (1886) ►

▲ *Олекса Новаківський.*
Втрачені надії/Визволення (1903–1908)

▲ *Маріанна Верьовкіна.* Червоне місто (1909)

▲ *Олекса Новаківський.* Пробудження (1910-ті)

болю»), Тодося Осьмачки, Миколи Куліша, сценічному мистецтву Леся Курбаса (театр «Березиль»), малярству Олекси Новаківського, музиці Бориса Лятошинського.

Модернізм передбачав вироблення українськими митцями універсального художнього стилю, на який претендували мало не всі письменники кінця XIX ст. Водночас абсолютно окремішні течії модернізму часто опинялися в єдиному річищі літературного тексту, тому експресіонізм легко, продуктивно й природно співіснував з екзистенціалізмом у творах Василя Стефаника, символізм – із неоромантизмом у драматичних поемах Лесі Українки та у віршах Олександра Олеся і Миколи Вороного, імпресіонізм – з експресіонізмом та екзистенціалізмом у новелістиці Михайла Коцюбинського, а неоромантизм з імпресіонізмом у його ж повісті «Тіні забутих предків». Проте чистого стилю не було ні в кого, а тому визначаємо стильові уподобання письменників за домінантними рисами (М. Коцюбинський найбільше тяжів до імпресіонізму, О. Кобилянська – до неоромантизму, В. Стефаник – до експресіонізму). Також специфікою української прози було те, що модерністські віяння у ній повсякчас поєднувалися з виразним традиціоналізмом.

Діалог із текстом

- 1 Чому кінець XIX – початок XX ст. для української літератури виявився особливим періодом?
- 2 Кого прийнято вважати прозаїками «нової школи» в українській літературі початку XX ст.?
- 3 Що нового вносив модернізм у громадське життя, мистецтво й літературу?
- 4 Чому емансипація і фемінізм виявилися особливо актуальними темами у прозі жінок-письменниць?
- 5 Назвіть основні риси неоромантизму. Чим неоромантизм відрізняється від власне романтизму?
- 6 Перелічіть відомі вам риси символізму. Чому, на вашу думку, символізм поширений у літературі та малярстві й нині?
- 7 Чим особливий імпресіонізм як мистецький та літературний напрям? Які твори зарубіжних і українських письменників-імпресіоністів ви вже читали?
- 8 Назвіть основні риси експресіонізму в малярстві та літературі. Хто з українських і зарубіжних митців творив у цьому стилі?

Діалоги текстів

- 1 Як саме розвивався модернізм у західноєвропейських літературах, а як – в українському красному письменстві?
- 2 На прикладах творів зарубіжної та української літератури поясніть, які два різні типи вражень лежать в основі зображення людини митцем-імпресіоністом і реалістом.

Мистецькі діалоги

- 1 Із поданих у підручнику репродукцій картин оберіть одну, на якій домінує імпресіонізм, і дайте оцінку цьому художньому полотну.
- 2 Які кольори переважають на картині Тетяни Яблонської «Свіже повітря»? Які почуття вона викликає у глядачів? Чи вдалося художниці передати враження миті?
- 3 Розгляньте картини Е. Мунка «Хвора дівчинка» та «Голгофа». Чим саме вони можуть схвилювати сучасну людину?
- 4 О. Новаківський творив у стилі експресіонізму, використовуючи український національний колорит. Як це вплинуло на його картини «Пробудження» і «Втрачені надії»? Що саме, на вашу думку, символізує жінка та її поза на цьому полотні? Чому ангел на картині «Пробудження» постає в образі сонної дитини на тлі розп'яття Христа?
- 5 Розгляньте картини М. Чюрльоніса «Рай» і «Алегро» («Соната сонця»). У чому полягає оптимістичне бачення світу автором цих полотен? Визначте, які символи присутні на них.
- 6 Мистецтвознавці постійно наголошують на синтезі мистецтв Чюрльоніса-художника. Скористайтеся додатковою літературою, щоб пояснити це твердження.

МИХАЙЛО КОЦЮБИНСЬКИЙ (1864–1913)

Життєвий і творчий шлях

Широка публіка не тямить вартости коштовних каменів: їй давай мішками мідяну монету – тоді вона буде плескати в долоні... Тому популярності такої, яку мав, наприклад, Грінченко, Коцюбинський не міг досягти, але його публіка і читачі – вибрані...

Микола Євшан

Михайло Михайлович Коцюбинський народився 17 вересня 1864 р. у Вінниці. Батько письменника мав неспокійну вдачу й нещасливу долю. Це ставало причиною зміни місць праці, тому родина мусила часто переїжджати. В автобіографії М. Коцюбинський наголошував, що його рід по батьковій лінії походив «з давніх українських бояр». Мати ж вела родовід від освічених молдавських вельмож. Любов до мистецтва, яким вона була щедро наділена, а також «багата природа прекрасного Поділля» сформували, за спогадами письменника, його душевну організацію, виховали важливий для характеру митця ідеал краси й гармонії.

Цікаво знати!

Одного разу в дитинстві, коли малий Михайлик захворів, він раптом у маренні заговорив українською мовою. Це дуже здивувало батьків, оскільки в родині панувала російська. Після одужання про цю подію часто згадували, і це збудило в хлопчика свідоме зацікавлення українським словом. У 9 років Михайлик складає українські пісні на зразок народних, а в 12 років пише повість із фінського життя.

Освіту малий Михайлик здобував спочатку в приватного учителя, відтак у школі міста Бар, а згодом навчався у Шаргородському духовному училищі. Саме на цей період припадають іще наївні літературні спроби юного митця. Як згадував сам

▲ Михайло Коцюбинський серед працівників Одеської філоксерної комісії. Бессарабія. Фото (1892–1893)

¹ «Братство тарасівців» – організація української молоді, що виникла 1892 р. й згуртувала українську інтелігенцію довкола ідеї присвятити себе національно-культурному відродженню України.

ник мешкав разом із дружиною, хворою матір'ю й дітьми. Щоправда, борги за придбання будиночка письменник віддавав майже до кінця життя. У власному домі Михайло Коцюбинський організував літературні вечірки – «суботи», які виявилися справжньою школою для обдарованої молоді (ці «суботи» пізніше із вдячністю згадували Павло Тичина, Василь Еллан-Блакитний).

Упродовж усього життя М. Коцюбинський був українським патріотом. Його громадянське кредо просте й водночас дивовижне: «Я ще можу не противитись, коли ображають мене як людину, але коли ображають мій народ, мою мову, мою культуру, як же я можу не реагувати на це?»

Чернігівський період став найважливішим у літературній творчості М. Коцюбинського. Це роки вироблення й кристалізації стилю, осягнення вершин творчої майстерності.

«Пе-коптьор», «Посол від чорного царя», «Відьма», «В пугах шайтана», «На камені», «У грішний світ», «Під мінаретами»). У філоксерній комісії М. Коцюбинський познайомився зі студентською молоддю, що належала до «Братства тарасівців»¹, близько зійшовся з ними. Про те, що митець поділяв переконання «тарасівців», свідчать і його листи, і твори того часу – повість «Для загального добра», поезія у прозі «Хо».

У 1898 р. Михайло Михайлович переїхав до Чернігова, де ще раніше в домі приятеля зустрів Віру Дейшу, свою майбутню дружину. Ставна, вродлива, високоосвічена дівчина вивчила французьку мову в Чернігівській гімназії. Письменникові довго не вдавалося знайти місце праці, та все ж згодом скромна посада в міському статистичному бюро дала можливість влаштувати родинне життя. У будинку, придбаному в основному на позичені кошти, письменник

◀ Члени товариства «Громада» в м. Чернігові. Зліва направо: сидять – Віра Коцюбинська, Ілля Шраг, Модест Левицький, Ф. Шкуріна, Роман Сембратович; стоять – Борис Грінченко, Володимир Самійленко, Михайло Коцюбинський, Денис Лукіянович, Григорій Коваленко, Іван Руденко, Аркадій Верзилов, Дмитро Балака, Василь Доманицький, Олександр Глібов (1898)

У лютому 1903 р. митець ініціював організацію виходу нового літературного альманаху. Разом із Миколою Чернявським публікував відозву, у якій ішлося про необхідність оновлення тематичного й стильового спектрів української літератури й народження нового українського читача, який уже чекає на появу саме таких творів. Однак альманах «З потоку життя» побачив світ аж 1905 р., а на той час ідеї його упорядників уже втратили актуальність.

Не залишався М. Коцюбинський осторонь революційних подій 1905–1907 рр. Він очолював чернігівське товариство «Просвіта», виступав із публічними лекціями, підтримував вимоги щодо скасування цензури. У квітні 1905 р. в Берліні письменник проходив курс лікування, відтак мандрував містами Італії, Німеччини, Швейцарії, Австрії, зустрічався з українськими товариствами Відня й Кракова. Публіка приймала його дуже тепло, влаштовувала захоплені овації.

Упадок і реакція, що запанували після подій 1905 р., позначилися на творчості М. Коцюбинського: у його прозі, як зазначають літературознавці, «згущуються драматичні й трагічні акценти світосприйняття, а до сонячної життєствердної атмосфери, яка так захоплювала читачів, додаються нотки сумного, іноді трагічного колориту». Проте в листах письменника читаємо, що він знайшов нові теми, кращі стильові можливості їхнього втілення. Оповідання «Сміх», новели «Невідомий», «Він іде!», «Persona grata», «Intermezzo», повість «Fata morgana», написані

▲ Михайло Коцюбинський, Іван Франко, Володимир Гнатюк у Львові. Фото (1905)

▲ Михайло і Віра Коцюбинські. Чернігів (1902)

▲ Михайло Коцюбинський із дружиною та дітьми (зліва направо): Ірина, Роман, Юрій, Оксана. Чернігів (1906)

▲ Меморіальна дошка Михайла Коцюбинського в музеї Івана Франка, с. Криворівня Івано-Франківської обл.

як відгук на революційні події, водночас виявилися яскравим свідченням реалізації нових творчих ідей митця.

Рятуючись від втоми, депресії та нервового виснаження (астма й сухоти безперестанку мучили Михайла Михайловича), прагнучи нових вражень, які надихнули б його на творчість, він поїхав до Італії, на острів Капрі. Там у 1909 р. познайомився і заприятелював із російським письменником Максимом Горьким, за сприяння якого твори українського митця побачили світ у російських виданнях. Відомий курорт, де було багато сонця, сміху, яскравих барв, своєрідний «острів чудес», справді повертав М. Коцюбинському відчуття гармонії і натхнення, тож на Капрі він побував ще двічі.

Піднесення творчого духу Михайло Коцюбинський відчував і в Карпатах у мальовничому селі Криворівня (де вперше письменник побував 1910 р.). Там він занурювався в багату стихію вірувань і звичаїв, самобутньої культури горян. На Гуцульщині М. Коцюбинський задумав найкращий зі своїх творів – повість «Тіні забутих предків». На жаль, задум іще однієї повісті з гуцульського життя – «Годованці» – письменник не встиг зреалізувати.

Останні роки життя Михайла Коцюбинського виявилися особливо важкими. Хоча нарешті прийшла популярність, його твори виходили в російському, німецькому, польському, чеському перекладах, а відомий славіст Альфред Єнсен посприяв виданню і шведською мовою, та хвороби, матеріальні нестатки й родинні негаразди переобтяжували життя письменників.

Цікаво знати!

До 1905 р. ніхто з українських письменників у царській Росії за свої твори не отримував гонорарів, тож за двадцять років творчої праці Михайло Коцюбинський заробив ледве 400 карбованців. У 1908 р. одному зі своїх видавців письменник скаржився: «Служба ледве-ледве дає шматок хліба, а література... Соромно навіть признатися... Сиджу без копійки, голий, як турецький святий». Якби не багаторічна спонсорська допомога Євгена Чикаленка, Михайлові Коцюбинському таки було б сутужно. Лише в 1911 р. громадська організація «Товариство прихильників української науки і штуки» призначило письменникові довічну пенсію – дві тисячі карбованців на рік, щоб він міг зосередитися тільки на літературній праці.

«Коцюбинський умер, але веселка, якою він прикрасив горизонт української літератури, лишилася. Чолом перед могилою того чоловіка, що полишив по собі в спадщину веселку!»

Микола Євшан

Восени 1912 р. після невдалої поїздки в Карпати М. Коцюбинський опинився в київському шпиталі. Він іще вірив у своє одужання, однак йому не змогли допомогти навіть тодішні світила медицини. На початку лютого письменник попросив перевезти його в Чернівці. Останніми словами вмираючого

Чернігівський літературно-меморіальний музей-заповідник Михайла Коцюбинського

▲ Пам'ятник Михайлові Коцюбинському в м. Вінниці. Скульптор Макар Вронський

були: «Де сонце? Я жити хочу!» 25 квітня 1913 р. серце письменника навіки зупинилося.

Поліція заборонила виголошувати на його могилі промови й співати пісень. Жандарми підозрювали, що похорон у будь-яку хвилину може перетворитися на гнівну маніфестацію. Досьє на вже мертвого письменника доводило, що за життя він не раз гостро висловлювався проти цензури (яка «російську пресу б'є батогами, а українську жалить скорпіонами»), виступав за незалежну Україну (свідченням чого було його головування в чернігівській «Просвіті»), а гасла митця могли підхопити народні маси. За труною везли дві великі колісниці живих і штучних квітів. Поховали Михайла Коцюбинського в Чернігові на Болдиній горі, яку він дуже любив за життя.

Цікаво знати!

Скеля М. Коцюбинського – геологічна пам'ятка природи місцевого значення в Україні. Об'єкт природно-заповідного фонду Вінницької області. Розташована на лівому березі Сабарівського водосховища на р. Південний Буг.

На смерть друга Панас Мирний відгукнувся статтею «Над розкритою могилою славетного сина України М. Коцюбинського», у якій зазначив: «Поліг великий майстер рідного слова, що в огненному горні свого творчого духу переливав його в самоцвітні кристали і, як великий будівничий, виводив їх, свої мистецькі твори, повні художнього смаку, глибокої задуми і безмірно широкою любові до людей...».

Від реалізму – до модернізму

Творчий доробок М. Коцюбинського – дві повісті («Fata morgana» та «Тіні забутих предків»), понад сорок оповідань і новел, чимала кількість нарисів, статей і листів (тільки листування з Олександрою Аплаксіною становить цілий епістолярний роман). Від перших публікацій – оповідань для дітей, надрукованих у львівському журналі «Дзвінок», до повісті «Тіні забутих предків» й останньої речі – «На острові» (1912), шкідця, що так і залишився незавершеним, світогляд письменника та його літературний стиль зазнали суттєвої еволюції.

Починав М. Коцюбинський творчо працювати під впливом етнографічно-побутової реалістичної традиції. Проте навіть оповідання початку 1890-х («Ялинка», «Харитя», «П'ятизлотник», «Маленький грішник») засвідчили пошук нових, порівнюючи з його літературними попередниками, способів розкриття психології героїв. Звісно, у зазначених творах іще наявний характерний для народницької прози повчальний фінал і трафаретні описи в стилі літературних попередників, однак уже в змалюванні поля, яке бачить маленька Харитя, увагу читача привертає значна колористична насиченість, зокрема «колір миті», залежний від освітлення, наприклад, «червона пшениця». Оповідання «Ціпов'яз» (1893), «Хо» (1894), що також належать до періоду «учнівства» письменника, виявилися дуже вдалою спробою вийти за межі реалістичного стилю. Подібна тенденція виразно помітна у творах 1895–1904 рр. не лише тематичною новизною, а й увагою до нюансування кольору, звуку, динамічних пейзажних замальовок.

Із початком ХХ ст. творчість Михайла Коцюбинського набуває нової стильової техніки, в основі якої лежить враження. Митця зацікавлює інша тематика, акцент переноситься на внутрішній світ персонажів. Ці зміни відбулися й унаслідок захоплення творами європейських модерних митців (Гі де Мопассана, Кнута Гамсуна, Федора Достоевського, Антона Чехова, Моріса Метерлінка, Генріка Ібсена) та студіювання автором праць відомих психологів (зокрема Чезаре Ломброзо). У листі до Сергія Єфремова письменник зізнався: «Тепер особливо починаю цікавитись психологічними темами». Це спонукало до освоєння нової манери письма, що виявилася в осягненні імпресіоністичної поетики. Проте М. Коцюбинський не втрачає інтересу до суспільно-побутової тематики, особливо коли йдеться про світоглядні зміни типових персонажів (повість «Fata morgana», новели «Сміх», «Він іде»).

Славу письменника-модерніста Михайлові Коцюбинському приносять новели «Лялечка» (1901), «На камені» (1902), етюд «Цвіт яблуні» (1902). Його ім'я стає відомим не лише в Галичині, де він друкувався. Київське видавництво «Вік» 1903 р. опублікувало першу в Наддніпрянській Україні велику збірку творів М. Коцюбинського – «Оповідання, т. 1». Тоді ж у Львові виходить у світ третій том оповідань письменника під назвою «Поєдинок».

▲ Титульна сторінка оповідання «Лялечка» Михайла Коцюбинського. Київ–Лейпциг (1922)

Новела (з італ. *povella* – новітній, новина) – невеликий прозовий твір про якусь незвичайну подію з несподівним фіналом. За образним визначенням Івана Франка, це – «світ у краплі води».

Новела подібна до оповідання, однак відрізняється особливою психологічною напругою, динамізмом, увагою до характеру персонажа в екстремальній ситуації. В українській літературі на зламі століть набуває поширення психологічна новела, в якій акцентом стає психологічне вмотивування змін у поведінці особистості. Творцями саме такої «малої» прози в нашій літературі вважають Василя Стефаника, Михайла Коцюбинського, Ольгу Кобилянську.

Яскравим прикладом психологічної новели є твір «Лялечка» М. Коцюбинського. Кожна деталь у ньому не випадкова: приїзд у село змальовується в сірих і чорних барвах; учительчина комірчина в школі викликає асоціацію з глибоким колодязем. Символізм назви також промовистий, у ньому відлунює гірка авторська іронія: з «лялечки» Раїсиних мрій так і не з'явився барвистий метелик. Кульмінацією твору й тим моментом психологічного «зламу», де відбувається переродження героїні, стає картина нічної бурі. Стиль цієї новели дослідники визначають як «психологічний імпресіонізм».

Із творів 1902 р. особливо вирізняється новела «На камені», яку сам письменник назвав «аквареллю». Іван Франко вважав її однією з перлин української літератури. Новела написана на матеріалі кримськотатарських вражень. Це історія кохання, його всепереможної сили, над якою не владна й сама смерть.

Психологічний етюд «Цвіт яблуні» (1902) присвячений темі творчості, що набула особливої популярності в літературі модернізму з її проголошенням самоцінності мистецтва, розумінням творчості й інтуїції як найвищого знання, здатного проникати в найінтимніші глибини буття особистості.

Етюд (із фр. *etude* – вивчення) в літературі – це невеликий за обсягом, переважно безсюжетний твір настроєвого характеру.

Сюжетна дія етюду М. Коцюбинського зосереджується на моменті наближення смерті дитини. Сюжет будується на тонкому аналізі реакції поведінки митця й батька водночас. Попри велике горе, письменник не може не фіксувати змін у зовнішніх ознаках, які свідчать про неминучість смерті дитини. Це роздвоєння розкриває таємницю творчих імпульсів.

«Коцюбинський, як і всі імпресіоністи, ніколи не зображує ніяких типових характерів, а завжди неповторну індивідуальність людини, байдуже, до якої професії чи стану вона належала б».

Олександра Черненко

«Цвіт яблуні символізує тут і минущість людського життя з тонкою, майже невловною гранню, що відділяє його від смерті, й вагу кожної хвили, що дає неповторні враження та відчуття повноти існування, і особливу функцію мистецтва, яке прагне затримати мить, зафіксувати сюхвилинне враження, зробити його нетлінним».

Ярослав Поліщук

Творчість Михайла Коцюбинського після подій 1905 р. і наступу реакції знає різючих змін: відчуття трагізму, гіркоти іронії наповнюють оповідання «Сміх», «Він іде!», «Невідомий», «Persona grata», «Подарунок на іменини». Микола Євшан так відгукувався про опанування письменником «секретів творчості»: «Ох, то страшно так над собою панувати... Се ж фізично мусить руйнувати митця... Він входив весь, без останку, в матеріал, з якого творив...».

Революційним подіям в українському селі присвячена повість «Fata morgana», яка так і залишилася незавершеною. Здавалося б, нова стильова манера, що вже не мала нічого спільного з розлогим побутописанням Івана Нечуя-Левицького й Па-

наса Мирного, не зовсім надавала-ся для студіювання матеріалу, який вимагав реалістичного зображення. Та Михайло Коцюбинський і тут виступив новатором. Він опанував і епічну форму повісті, показав розбурхану стихію селянського повстання, революції як вибуху. Розгром панського маєтку, фінальна сцена самосуду – це насамперед свідчення того, що М. Коцюбинський укотре підтвердив власну майстерність і в показі різних характерів, і в розкритті психології персонажів, і в мінливості настроїв, що охоплюють їх.

▲ *Георгій Якутович*. Ілюстрація до повісті Михайла Коцюбинського «Fata morgana» (1958)

Диалог із текстом

- 1 Які чинники, за спогадами М. Коцюбинського, вплинули на формування його «душевної організації» та виховали ідеал краси й гармонії?
- 2 Чому юнакові довелося навіки розпрощатися з мрією про університетську освіту?
- 3 Якими творами дебютував М. Коцюбинський? Чому письменник був змушений публікувати свої твори за кордоном?
- 4 Як позначилася участь М. Коцюбинського в роботі філоксерної комісії в Бессарабії та Криму на його творчості?
- 5 Що вам відомо про відносини письменника з «Братством тарасівців»?
- 6 Розкажіть про чернігівський період у житті й творчості М. Коцюбинського.
- 7 Прокоментуйте одне з висловлювань літературознавців про М. Коцюбинського (на ваш вибір), уміщене в підручнику.
- 8 Проінтерпретуйте громадянське кредо М. Коцюбинського.
- 9 Як змінювалася творча манера письменника? Відповідь проілюструйте прикладами творів.
- 10 Пригадайте, який прозовий жанр був найпопулярнішим серед імпресіоністів. Чому саме М. Коцюбинського вважають майстром психологічної новели?
- 11 Чому автор дав своєму творові «Цвіт яблуні» жанрове визначення «акварель»?
- 12 Які твори Михайла Коцюбинського присвячені подіям стихійних народних заворушень на початку ХХ ст.? Поясніть, як ви розумієте слова Миколи Євшана «І ката, і героя він любить як артист»?

вимальовуються проблеми ширші – соціального (художник і суспільство) та психологічного характеру».

Конфлікт твору реалізується через контрастне протистояння двох груп образів: «моя утома», «людське горе», «три білих вівчарки», «залізна рука гóрода» і «ниви у червні», «зозуля», «жайворонки», «сонце». Це образи-символи, що допомагають розкрити складні душевні процеси. Замість традиційного сюжету, побудованого на вчинках і діях персонажів, автор використовує внутрішній сюжет, основою якого є зіткнення різних переживань (як це властиво для поезії). Імпресіоністична «мозаїчна» техніка живопису переноситься М. Коцюбинським на техніку малювання словом, що виявляється й у специфіці композиційної побудови твору.

Чергування внутрішніх ліричних підрозділів передає мінливість настроїв ліричного героя, увиразнює контраст між величию природи, красою її світу і взаєминами людей, побудованими на насиллі й кривді. Перший фрагмент передає стан втоми, бажання «хоч на час увільнитись» від «многоголового звіра» об'язку, від хаосу буття, створеного людиною.

Деякі промовисті деталі вже незрозумілі сучасним читачам. Наприклад, образ «білих мішків» – це метафоричний образ повішених, яким перед стратою, щоб присутнім не було видно спотворених мукою облич, накидали на голову мішки. Автор не може забути, що нещасних жертв були тисячі: «Се ви, що з вас витекла кров в маленьку дірку від солдатської кульки, а се ви... сухі препарати; вас завивали у білі мішки, гойдали на мотузках в повітрі, а потому складали в погано прикриті ями, звідки вас вигрібали собаки...». Проте душа митця так переповнена стражданням, що відбувається захисне гальмування, письменник перестає співстраждати, інакше помре. Проте він же й ненавидить себе за таку байдужість. Епізод зі сливами, з позіханням виводить автора з рівноваги. Отже, митець бо-лісно реагує на зовнішні подразники й водночас на власну реакцію на них.

Наступний фрагмент – своєрідна увертюра до музики тиші. Він побудований за принципом контрасту: гамірне місто не хоче відпустити свого бранця («гóрод простягує в поле свою залізну руку за мною»), безліч людських голосів у вагоні

перешкоджають такій бажаній тиші. Та нарешті герой «раптом почув велику тишу». Увертюрою до цієї музики тиші стає голос зозулі, яка, за народними уявленнями, віщує довгі роки життя.

У третьому фрагменті новели знову панує настрій тривоги. Він акцентується образом «чорної п'їтьми», відчуттям чиеїсь таємної присутності, образів-марень. І коли психічна напруга сягає межі, раптом відбувається різка зміна тональності: чистий, гармонійний світ природи вривається в кімнату. Ранок приносить звільнення від нічних жахить.

▲ Каміль Піссарро. Поля (1877)

Четвертий, п'ятий, шостий, сьомий і восьмий фрагменти – це осягнення ліричним героєм стану гармонії. Світ людей лише зринає ледве помітною «нужденою купкою солом'яних стріх». Ліричний герой відроджується серед краси природи, під впливом її ритмічного пульсування. Відчуттям гармонії просякнута кожна деталь, кожен мікрообраз неймовірно яскравого пейзажу, поданого крізь сприйняття героя й побудованого на постійній взаємодії відчуттєвих вражень. Завдяки цьому вдається передати динаміку, ритм життя. До відчуттєвих вражень додаються і дотикові, тактильні («твердий, безостий колос б'є по руках»; «прибій колосистого моря йде через мене кудись у безвість»), і звукові («просто під ноги лягла співуча арфа й гуде на всі струни», «бренькнула в житі срібна струна цвіркуна»).

Один із центральних образів-символів новели – сонце. Зауважмо, цей образ характерний для творчості Михайла Коцюбинського та його світосприйняття, адже сам письменник називав себе сонцепоклонником. І звертання ліричного героя до сонця пройняте пафосом життєствердження: «Ти сієш у мою душу золотий засів – хто знає, що вийде з того насіння? Може, вогні?» Образ сонця – це і символ естетичного ідеалу письменника, і метафора творчості як найвищого призначення людини. Для поезики М. Коцюбинського значущими є не тільки візуальні, зорові, а й слухові образи. Неймовірної краси опис народження жайворонкової пісні створений якраз поєднанням таких образів. Композиційним центром цієї картини стає колористична деталь: «Он зірвався один яскравий згук і впав між ниви червоним куколем».

Символіка у творі промовиста й надзвичайно важлива. Суто народний образ-символ – зозуля. Вона пророкує стомленому митцеві ще багато літ щастя, вселяє надію на життя. Символічними також стають образи трьох вівчарок. Самозакохана Пава – дворянство, Трепов – жандармерія, до речі, кличкою цього пса стало прізвище міністра внутрішніх справ Трепова, який підписував смертні вироки селянам; «дурний Оверко» – принижене й втомлене селянство, якому тільки дай волю – і воно ні на кого не кидатиметься.

Надзвичайно майстерно автор змалював образ ночі. Це символ краси, одухотвореності, присутності Бога в усьому: «Спокійний самотній, сідав десь на ганку порожнього дому й дивився, як будувалась ніч. Як вона ставила легкі колони, заплітала сіткою тіней, зсувала й підносила вгору непевні, тремтячі стіни, а коли все се змінювалось й темніло, skleпляла над ними зоряну баню». Образом натхнення є жайворонка. Як не можна повторити написане талановитою рукою, так не вдалося ліричному героєві звуконаслідувати жайворонка, який грав на голосній арфі, що «єднала небо з землею». Сонце виступає образом вічності й космічної енергії, сили.

▲ Казимир Малевич. Двоє селян на тлі полів (1930)

«Імпресіонізм — це вміння бачити світ у різноманітті кольорів, розуміти звуки. Як кажуть дослідники, імпресіонізм — це очі. У Коцюбинського вони не тільки бачать, а й відкривають філософію миті, у його імпресіоністичних картинах формується психологія життя...

А далі ми бачимо вже експресіонізм — відображення загостреного суб'єктивного світобачення, напругу переживань та емоцій, бурхливу реакцію на дегуманізацію суспільства. Переламаний світ, гротескний, страшний — «Крик» Мунка...

І цей крик присутній у Коцюбинського. Пригадуєте, «Затулю вуха... і буду кричати». Неможливо жити в такому світі, тому що гомо сапієнс перетворився на гомо вампірус...».

Олександр Ковальчук

Зустріч ліричного героя із селянином порушує стан гармонії, але вже не викликає такого відчаю й неприйняття, як це було на початку новели. Здається, від цього обірваного, розчарованого, нещасного чоловіка письменник повинен би тікати, адже селянин знову запропонує страшну розповідь, яку, до речі, передано не повністю, а болісними імпульсами, які митець сприймає до глибини серця: «П'ятеро діток голодних чомусь не забрала гарячка», «Раз на тиждень б'ють людину в лице», «Найближча людина готова продати», «Між людьми, як між вовками».

Та очистившись спілкуванням із природою, письменник відчуває в собі силу не лише слухати про кривду, а й боротися з нею: «Іду поміж люди. Душа готова, струни тугі, налажені, вона вже грає».

Особливості новели «Intermezzo»

Стиль новели «Intermezzo» — імпресіоністичний. Твір насичений яскравими зоровими й слуховими образами, спостерігається тенденція до синтезу в літературі здобутків музики й живопису. Основою сюжету є не подія, а настроєвість, враження. Оповідна стратегія твору будується шляхом використання внутрішнього монологу, що найчастіше оформлюється як потік свідомості.

Діалог із текстом

- 1 Прочитайте перший фрагмент новели. Чому ліричний герой заздрить планетам? Якими образами змальовано діяльність людини на землі?
- 2 За допомогою яких засобів передається вир звуків, що переслідують героя?
- 3 Які марення передають стан психічної напруги героя?
- 4 Розкрийте один із образів-символів (на ваш вибір) цього твору.
- 5 Про які саме кривди розповідає селянин-героєві? Яка роль рефрену «Говори, говори...»? Дослідники вважають, що новела «Intermezzo» — це творче кредо самого М. Коцюбинського. У чому саме вбачав письменник завдання митця?

Діалоги текстів

- Порівняйте фрагмент опису природи в романі норвезького письменника Кнута Гамсуна («Пан») з аналогічними у Михайла Коцюбинського: «Небо нап'ялося навсібіч чисте й бездонне, я вдивлявся у цю ясну глибину, і мені здавалося, наче я впритул наблизився до дна Всесвіту, і моє серце схвилювало стугоніло й рвалося до цього оголеного дна, прагнуло знайти собі там прихисток. Один лише Бог знає, думав я собі, чому обр'їв вечорами одягає золоті й багряні шати, чи не бенкетують там, на горі мешканці Раю, може, влаштувавши шалену вечірку, вигойдуються на хвилях небесних потоків

під музику зір. Я заплющив очі і поплив разом з ними тим небесним човном, і думки в моїй голові попливли, попливли услід...». Що відрізняє «техніку виконання» малюнка К. Гамсуна від опису М. Коцюбинського? У чому простежується національна своєрідність? Чи можна стверджувати, що для обох письменників «сприймання природи концентрується в метафорі» та «персоніфікація є питомою ознакою їхніх поетик» (Я. Поліщук)?

Мистецькі діалоги

- 1 Прослухайте музичний твір Мирослава Скорика «Intermezzo». Які настрої викликає він у вас? Які картини з твору Михайла Коцюбинського постають перед вашим внутрішнім зором? Чи вдалося композиторові передати ті самі враження, що й письменникові?
- 2 Доведіть, що портрет Михайла Коцюбинського, написаний Михайлом Жуком, має ознаки імпресіонізму.
- 3 Розгляньте картину Казимира Малевича «Двоє селян на тлі полів». Чи надається вона для ілюстрування новели Михайла Коцюбинського «Intermezzo»? Чому ви так вважаєте? У якому стилі створене це художнє полотно?
- 4 Розгляньте картину Каміля Піссарро «Поля» і порівняйте її (настрій, образи, колористика тощо) із новелою «Intermezzo». Чи однаково, на вашу думку, сприймають природу митці?

Повість «Тіні забутих предків»

Історія написання

Знайомство Михайла Коцюбинського з Гуцульщиною розпочалося під час першої поїздки до Криворівні влітку 1910 р. на запросини відомого фольклориста й етнографа Володимира Гнатюка. Повість стала лебединою піснею письменника.

Для написання «Тіней забутих предків» автор уважно вивчав побут і звичаї горян, їхній фольклор під час перебування у Криворівні, студіював етнографічно-фольклорні матеріали (багатотомну працю «Гуцульщина» Володимира Шухевича, «Матеріали до гуцульської демонології» Антона Онищука, «Гуцульські примівки» Івана Франка). Однак екзотика не стала основною в його творі. М. Коцюбинський «оновив етнографічно-романтичний сюжет» (Сергій Єфремов). Надзвичайно колоритні описи побуту і вірувань жителів Карпат автор, на відміну від Гната Хоткевича, використав як тло для «вічного сюжету». Стародавній обряд «грушки» (ігри при покійникові), який тоді ще зберігався в гуцульських селах, не випадково став у повісті фінальною сценою: так наголошено на незначності життя, циклічності переходу життя у смерть і смерті в життя.

▲ *Георгій Якутович*. Іван та Марічка. Ілюстрація до повісті «Тіні забутих предків». Дереворит¹ (1966)

¹ **Дереворит** – техніка гравюри на дошці з дерева, розрізаного впоперек шарів.

◀ Постановка повісті «Тіні забутих предків» Михайла Коцюбинського. Рівненський академічний музично-драматичний театр. Режисер-постановник Ігор Борис

Михайло Коцюбинський довго шукав назву для своєї повісті, перебрав кілька варіантів: «В зелених горах», «Тіні минулого», «Голоси предвічні», «Сила забутих предків» – і зупинився на тій, що мала глибоке значення, підтекст. Автор зробив назву ключем до розуміння всього твору.

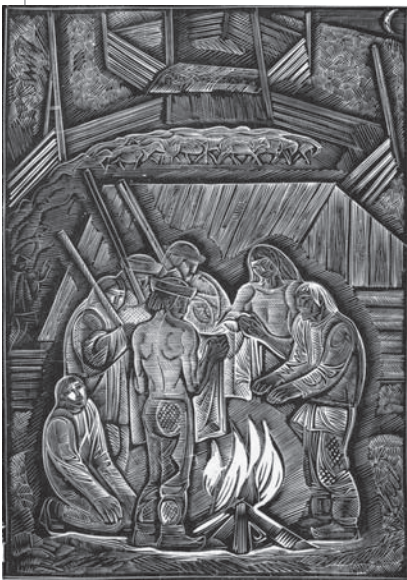
Письменника цікавила не зовнішня екзотика, а безсмертний дух народу, його уявлення й вірування. Михайло Коцюбинський порушив основні проблеми людського буття: прагнення до ідеалу – й трагічна недосяжність цього явища; протистояння життя і смерті; цінність кохання, туга за красою щирих людських взаємин; конфлікт мрії та дійсності... «Поезія не може жити на смітнику, а без неї життя – злочин», – так висловився один із персонажів новели «Сон», написаної М. Коцюбинським у той самий період, коли й були створені «Тіні забутих предків».

■ Стильові особливості

Митець поєднав у повісті властиву для неоромантичної поетики міфологічність художнього мислення (поетизування природи, «оживлення» її, використання міфологічно-фольклорних образів, організація часу і простору за циклічним принципом, коли все найістотніше в світі повторюється, а людське життя становить у цьому одвічному процесі лише одне з кіл) із яскравими імпресіоністичними малюнками («зеленим духом дихнули смереки, зеленим сміхом засміялися трави, на всьому світі тільки дві барви: в зеленій – земля, в блакитній – небо...»; «гори цвітуть вогнями і сивий дим загортає смереки прозорим серпанком»).

Життя головних героїв тісно пов'язане з природою, їх зусібч оточує її таємничий, чудесний світ: «Весь світ був як казка, повна чудес, таємнича, цікава й страшна». Кольори, звуки й запахи зливаються, напоюють собою все довкола – так майстерно письменник передає красу світу. Святий вечір постає казкою, а «на Маланки до маржини у загороду приходив сам Бог. На високому небі ясно горіли зорі, люто тріщав мороз, а сивий Бог йшов босоніж по пухкому снігу і тихо одхиляв двері кошари».

Та не тільки світ казкового, фантастичного приваблює у творі. Коцюбинському вдалося надзвичайно майстерно, з особливою увагою до деталей,

▲ Георгій Якутович. Вечір на полонині. Ілюстрація до повісті «Тіні забутих предків». Дереворит (1966)

показати працю вівчарів на полонині, опоетизувати її. Людина, яка єднається в праці з природою, відчуває власну значущість.

Промовиста деталь: змальовуючи ватага в клопотах, автор порівнює його з давнім жерцем, адже сивий гуцул розпалює і пильнує живу ватру, він «серцем чує» ходу «живої хвилі худібки», творить гарячу молитву, «щоб Господь милосердний заступив християнську худібку на росах, на водах, на усіх переходах».

Образи-персонажі

Образи Івана й Марічки оповиті красою. Ці двоє живуть у казковому світі природи, хоча мусять жити й у світі людських умовностей. Через страшний пережиток давніх часів – кровну ворожнечу родів Палійчуків і Гутенюків – хлопець і дівчина втаюють своє кохання.

Це гуцульські Ромео й Джульетта, які силою почуття здолали кривавий забобон, створили власний світ, де панувала гармонія і кохання, творчість (Іванова флюяра народжувала музику, якої ніхто не грав, а Марічка засівала усі гори своїми співанками).

Та жорстока доля руйнує примарне щастя. Зі смертю Марічки Іван втрачає і частину власної душі – ту, що так тонко відчувала красу. Його щире намагання жити матеріальними цінностями, одружитися, дбати про господарство зазнає краху. Надто різні вони з Палагнуою, глуха Іванова законна дружина до справжньої краси.

▲ *Георгій Якутович.* Іван та Марічка хлюпочуться в потоці. Ілюстрація до повісті «Тіні забутих предків». Дереворит (1966)

◀ *Георгій Якутович.* Іван та Марічка. Ілюстрація до повісті «Тіні забутих предків». Дереворит (1966)

Георгій Якутович. Іван та Палагна. Ілюстрація до повісті «Тіні забутих предків». Дереворит (1966) ▶

Образи Юрі та Палагни створені митцем за принципом контрасту до образів Марічки й Івана. Юра має владу над природними стихіями, наділений магичною силою мольфара¹. Однак його мало хвилює духовна краса. Він дивиться на світ крізь призму спраги матеріального володіння, панування, тому здатний досягти й на чуже життя. Юра вдається до магії, щоб звести зі світу суперника. Здавалося б, Палагну, яка згодилася бути Юровою любаскою після того, як побачила його в мить боротьби зі стихією, можна зрозуміти. Та автор не залишає ілюзій: фудульна² Палагна любить у ньому відблиск власної гордині. Адже той Юра, що «не видів

кращої від Палагни, був могутній, потужний, все знав. Од його слова гинула зразу худоба, сохла й чорнила, як дим, людина. Він був земним богом, той Юра».

¹ Мольфар (діалектне) – чарівник.

² Фудульна (діалектне) – горда, пихата.

■ Фільм «Тіні забутих предків» Сергія Параджанова

Творчість Михайла Коцюбинського стала новаторським явищем української літератури не тільки тому, що розширила її тематичні обрії. Модерне письмо великого художника слова – це і відповідь на запити часу вивести рідне письменство на загальноєвропейські обрії, і взірць органічно поєднаної техніки імпресіоністичного письма з національною традицією. Його проза утверджує красу життя, прагнення до ідеалу й гармонії, тому є завжди актуальною. Підтвердження цьому – й кінофільм, знятий за мотивами повісті «Тіні забутих предків» у 1964 р. режисером Сергієм Параджановим. Оператор Юрій Ілленко віртуозно передав пластичні рішення фільму; композитор Мирослав Скорик написав музику – звуковий образ Гуцульщини; Софія Сергієнко – тривожні голоси полонини, шум дощу, гупання загадкової сокири в лісі, «незвичайну звукову та шумову густину фільму, що була важливою складовою його образотворчо-емоційної компоненти» (Іван Дзюба). Звичайно, запорукою успіху кінострічки, реалізації творчого задуму режисера й творчого колективу була талановита гра акторів Івана Миколайчука (Іван) та Лариси Кадочникової (Марічка).

Кіноверсія повісті здобула світове визнання: 39 міжнародних нагород, 28 призів на кінофестивалях (із них – 24 гран-прі) у 21 країні. Фільм продовжив Довженкову традицію «поетичного кіно». Цю кінострічку створював колектив надзвичайно обдарованих людей: сценарій написав Сергій Параджанов у співпраці з письменником Іваном Чендеєм; завдяки художникам Георгієві Якутовичу та Михайлові Раковському режисер «примусив барви сповна брати участь у створенні предметного й емоційного багатства фільму, у ліпленні його поетичних алегорій та метафор» (Іван Дзюба).

4 вересня 1965 р. в кінотеатрі «Україна» (м. Київ) відбулася прем'єра фільму «Тіні забутих предків». На той час українська інтелігенція вже відчула суть «хрущовської відлиги», адже було заарештовано понад 20 українських журналістів, письменників, науковців.

▲ Георгій Якутович. Афіша до фільму Сергія Параджанова «Тіні забутих предків». Дереворит (1966)

▲ Кадр із фільму «Тіні забутих предків».
Режисер Сергій Параджанов (1964)

▲ Хата-гражда у Криворівні – місце зйомок фільму «Тіні забутих предків»

Щоб продемонструвати свідому громадянську позицію, слово про щойно побачений фільм узяли В'ячеслав Чорновіл, Михайлина Коцюбинська, Зиновія Франко, Іван Дзюба. Коли ж промовці заговорили про тиск на українську культуру, повернення сталінських методів боротьби з інакодумцями, їх почали вигуками зганяти зі сцени, обзивати «буржуазними націоналістами». Іван Дзюба, сходячи зі сцени, крикнув: «А ви що думали? Ви будете брехати – а я мовчатиму?» Виступ Василя Стуса виявився найкоротшим: «Хто проти тиранії, встаньте!» Несподівано підвівся весь зал. Невдовзі кожен із них дорого заплатив за свою сміливість. Навіть Сергій Параджанов опинився за ґратами. У СРСР фільм «Тіні забутих предків» був під негласною забороною аж до кінця 1980-х рр.

Діалог із текстом

- 1 Зробіть порівняльну характеристику Марічки й Палагни, виберіть цитати з тексту, які найвлучніше характеризують ці жіночі образи.
- 2 Які вірування гуцулів використав М. Коцюбинський у своєму творі? Назвіть фантастичних істот, що перейшли на сторінки повісті з міфології Гуцульщини.
- 3 Знайдіть і зачитайте опис вигону худоби на полонину. Чи можна сказати, що цей фрагмент виконано в імпресіоністичному стилі? Обґрунтуйте свою думку. Як авторів вдалося так яскраво змалювати рух отари? Які звуки наповнюють цю картину?
- 4 Близько до тексту розкажіть про життя Івана на полонині. Чому нявка приходила до нього саме в образі Марічки?
- 5 Прочитайте опис «народження» будзу¹. Які образи створюють відчуття священнодійства ватага?
- 6 Чому Іванові стало байдуже, коли мольфар ворожив йому на смерть? Чи можна назвати Палагну співучасницею цього жакливого дійства?
- 7 Чи розумів Іван, що лісом веде його нявка, а не Марічка? Якщо так, то чому ж ішов за нею, навіть врятував лісовичку від доброго духа гір чугайстра?

¹ Будз – свіжий овечий сир.

Мистецькі діалоги

- 1 Перегляньте фільм «Тіні забутих предків». Визначте його особливості як високохудожнього мистецького явища. Знайдіть відмінності між повістю М. Коцюбинського «Тіні забутих предків» і однойменним фільмом С. Параджанова.
- 2 Розгляньте кадр із фільму «Тіні забутих предків» і доберіть відповідний уривок із повісті М. Коцюбинського.
- 3 Порівняйте ілюстрації «Іван та Марічка» й «Іван та Палагна», створені Георгієм Якутовичем до повісті «Тіні забутих предків». Якими образними засобами та деталями художнику вдалося відтворити два різні типи взаємин Івана із жінками?

ОЛЬГА КОБИЛЯНСЬКА (1863–1942)

Життєвий і творчий шлях

Пишна троянда в саду української літератури.

Михайло Старицький

Ольга Юліанівна Кобилянська народилася 27 листопада 1863 р. в маленькому містечку Гура-Гумора, яке зараз належить Румунії, в сім'ї службовця. Дівчина була четвертою дитиною в родині, після неї народилися ще два брати і сестра. Багатодітна сім'я потребувала коштів, і батькові доводилося багато працювати. Незважаючи на фінансові труднощі, Ольга закінчила чотири класи німецької початкової школи. Щоб дочка володіла й українською, батько найняв учительку, яка за шість місяців навчила дівчинку «писати, читати, граматики небагато». Перший вірш, присвячений матері, Ольга створила у дванадцять років. Мати Ольги Кобилянської була надзвичайно доброю і делікатною жінкою. Пізніше Леся Українка називала її «святою Анною». Ольга любила неньку великою вдячною любов'ю:

«Та глибока тиха мислителька з небагатьма словами на чистих своїх устах». Знайшла дочка і в суворому батькові гарну рису, акцентувала, що глибокий слід у дитячих душах залишила його любов «до рідного слова, свого народу, своєї пісні, знання рідної мови, що все-таки шанували в хаті».

◀ Родина Кобилянських: зліва направо стоять – Олександр, Юліан, Степан, Володимир; сидять – Максиміліан, Євгенія, Марія (мати), Юліан (батько), Ольга. Фото (1894)

У багатодітній родині підросали Ольжині брати, і батько вважав, що насамперед їм варто дати належну освіту, адже дівчата по-виходять заміж і з науки все одно жити не будуть. Тим часом Ольга серйозно взялася за самоосвіту, почала читати німецьку прозу в оригіналі. У юності дівчина гарно співала, грала на фортепіано, малювала, пробувала себе як акторка на сцені театру «Руська бесіда» в Чернівцях.

Сім'я Юліана Кобилянського часто переїжджала: спочатку до Сучави, потім до Кімполунга. Переїзди були пов'язані з працевлаштуванням батька, проте щоліта Кобилянські гостювали в бабусі в селі Димка, де Ольга насолоджувалася неповторною красою природи. Великий вплив на Ольгу мав старший брат Юліан, подарунок якого – книгу «Малый сборник песней для спиволюбивых русинов» – письменниця зберігала до кінця життя. Брати допомагали Ользі знайомитися зі слов'янською літературою і з творами митців із Наддніпрянської України. Твори Кобзаря Ольга Кобилянська навіть пробувала перекладати німецькою мовою.

Прозовим дебютом письменниці стала повість «Гортензія» (1880). Згодом з'явилися «Доля чи недоля», «Привид», «Вона вийшла заміж». Кожен наступний твір виявлявся художньо вартіснішим від попереднього. До речі, всі вони написані німецькою мовою, якою письменниця володіла досконало. Захоплювалася вона й філософією на той час надзвичайно популярного серед молоді Фрідріха Ніцше. Рідною мовою Кобилянська почала писати дещо пізніше і завдяки впливу Софії Окуневської, Наталі Кобринської та її брата Володимира Озаркевича.

1892 р. сім'я Кобилянських переїхала до Чернівців, де вже активно функціонували університет, народний дім, велика бібліотека. Нове середовище позитивно вплинуло на письменницю. Вона зацікавилася модною на той час темою емансипації жінки. У 1895 р. закінчила задуману ще в 1888 р. повість «Царівна». Власне, на 90-ті роки припадає письменницький розквіт О. Кобилянської. У творах «У св. Івана», «Банк рустикальний», «Битва», «Мужик», «Мати Божа», «Там зірки пробивались» письменниця порушувала проблему жінки в суспільному житті й власній сім'ї.

Але питання емансипації все-таки відходили на другий план перед жорстокою правдою селянського життя, до якого О. Кобилянська зверталася все частіше.

У 1887 р. вийшло друком оповідання «Вона вийшла заміж», в якому письменниця гостро поставила проблему жіночої долі, право жінки на створення сім'ї на власний розсуд, а не під тиском родини чи обставин.

«Музику люблю пристрасно, і вона має на мене дуже сильний, майже потрясаючий вплив».

Ольга Кобилянська

«Вона прийшла в українську літературу з Північної Буковини, з німецько-румунського середовища, а віддала свій яскравий талант рідному народові, служити якому вважала для себе найвищим обов'язком... Вона не навчалася в українській школі, не здобула вищої освіти, а стала високоосвіченою, висококультурною людиною і письменницею, новатором української прози, вчителем молодшого покоління прозаїків».

Федір Погребенник

«Одна праця, одне перо, а власне моє “я” зробило мене тим, чим я є – робітницею свого народу».

Ольга Кобилянська

▲ Василь Стефаник

1 Керничка (діалектне) – криничка.

▲ Осип Маковей

У той час О. Кобилянська здружилася з В. Стефаником, високо цінувала його творчість. Було між цими талановитими людьми й кохання. Гостюючи в родичів у Белелуї, Ольга подарувала Василеві білу лілію. Стефаник намагався якнайдовше зберегти її тендітний цвіт: «Ваша лілія тепер моя... Дорогою я боявся, аби не спеклася в моїх руках. У лісі я її купав у керничці¹, як малу дитину». Любов була взаємною і великою, адже на схилі віку в новелі «Спомин» Кобилянська писала: «Ти посивів, я подалася. І не дуже-то і так далеко від себе живемо. Ти писав, і я кожную твою стрічку перечитувала. Я буду писати, доки очі не затулю, але і ти читай. Здалека подаю і щиро стискаю твою працювиту руку. В моїм зільнику виростає і та біла цвітка, яку я тобі тоді передала. Вона мені всюди, де б я її не бачила, пригадує тебе...». Попри ніжні й щирі почуття, їм не судилося бути разом.

Були взаємні почуття між Ольгою Кобилянською та Осипом Маковеем. В одному з листів до нього Ольга писала: «Я Вас стільки років так страшно любила, я носила для Вас рай у душі – як сонце. Я хотіла такий рай Вам уладнати». Майже десять років О. Кобилянська романтично кохала цього чоловіка. Коли ж О. Маковей покинув посаду редактора газети «Буковина» в Чернівцях, прийняв пропозицію Івана Франка працювати в «Літературно-науковому віснику» і переїхав до Львова, мало не щоденне листування остаточно обірвалося. О. Маковей одружився з іншою, а О. Кобилянська до кінця своїх днів залишилася самотньою. Інша річ, що вона прекрасно розуміла: «Любов до Маковея поставить мені корону на голову, а не мої літературні твори». Проте в художніх текстах письменниці справжня любов завжди піднесена на п'єдестал.

Цікаво знати!

1901 р., поховавши у Мінську свого коханого Сергія Мержинського, підлікуватися й заспокоїтися на лоні гірської природи приїжджала Леся Українка, гостювала в Кобилянських, називала Ольгу «жрицею краси і чистоти», а її маму – «святою Анною». Ольга Кобилянська також гостювала в родині Косачів на хуторі Зелений Гай біля Гадяча на Полтавщині. Дві провідні українські письменниці з Галичини та Наддніпрянщини роками листувалися й підтримували одна одну в життєвих випробуваннях.

У 1899 р. у Львові вийшла перша збірка творів О. Кобилянської «Покора», яка засвідчила прихід в українську літературу чудового прозаїка-новатора. По гарячих слідах трагедії в сім'ї Жижіянів Ольга написала повість «Земля». Хоча твір має всі ознаки реалістичного, в ньому чи не вперше в українській літературі з'являються ознаки *сюрреалізму* – різновиду модерністських течій з обов'язковим оприявленням чогось містичного й недоброго, проявів надприродного. Страшні,

«Пишу до Вас під свіжим вражінням од Вашої повісті “Земля”. Я звичайно багато читаю, але признаюся, що давно читав щось таке гарне, таке захоплююче, як “Земля”. Я просто зачарований Вашою повістю — все: і природа, і люди, і психологія їх — все це робить таке сильне вражіння, все це виявляє таку свіжість і силу таланту, що, од серця дякуючи Вам за пережиті емоції, я радів за нашу літературу».

Михайло Коцюбинський

▲ Віра Барінова-Кулеба. Леся Українка і Ольга Кобилянська (1982)

жевріючі диявольським вогнем очі, які бачить Анна, коли зустрічається з Михайлом у полі, «летять» на закохану пару саме від того ліска, де значно пізніше Михайла вб'є рідний брат.

Повістю «Земля» (1902) Ольга Кобилянська започаткувала символістську течію в українській літературі.

Цей твір був присвячений батькові письменниці – Юліанові Кобилянському. За задумом, повість мала стати діалогією, але, на жаль, другу частину Ольга Кобилянська так і не написала, збереглося лише кілька чорнових уривків. Мотив кровопролиття у повісті «Земля» значно глибший, ніж право на спадщину в сім'ї Федорчуків, а ворожнечу між братами посіяли їхні ж батьки, які одного сина постійно вважали взірцем, а до іншого ставилися упереджено.

Тим часом Сава проявляв далеко не найгірші риси: відстоював право на власне кохання, а не таївся з ним, як Михайло; коли старший брат був у війську, працював на полі не гірше від нього. У творі показано, що земля може не тільки годувати, а й виховувати, гарантувати повагу людей, авторитет у громаді. Праця на ній навіть злодійкувату Рахіру робить поважною господинею. Повість

▲ Афіша фільму «Земля» за мотивами однойменного твору Ольги Кобилянської. Режисери: Амвросій Бучма, Олексій Швачко (1954)

«Кобилянська показала землю як загрозову силу, що закріпачує і бруталізує людину. На протилежному полюсі поставлено культуру. Тільки безземельна Анна має деякий шанс відірватися від землі, наблизитися до культури. В цьому сенсі вона є головною героїнею твору. Однак і її життя руйнує загальна вбивча залежність від землі, характерна для всіх інших героїв роману. Ольга Кобилянська показала життя на селі, позбавлене гармонії, руйнуючи цим патріархальний народницький міф цілої культури».

Соломія Павличко

▲ Сцена з вистави «В неділю рано зілля копала...» у Театрі драми і комедії (м. Київ). Постановник Дмитро Кирилюк

ла героїв, змалювала їх в екстремальних ситуаціях.

Леся Українка вважала «Землю» Ольги Кобилянської перлиною в скарбниці світової літератури й радила авторці перекласти цей твір німецькою мовою, а також просила дозволу перекласти російською.

1903 р. був дуже важкий для Ольги Кобилянської: її почав розбивати параліч. Але й хвора, вона не припиняла творити. В Одесі вийшла збірка «Мої лілії» – поезії в прозі, укладена М. Вороним; цього ж року журнал «Киевская старина» надрукував новелу «За готар¹». Таким чином письменниця стала відомою і в Наддніпрянській Україні. Через 2 роки у цьому ж часописі побачила світ повість «Ніоба», у Львові вийшла книга «До світла». У 1906 р. в Празі чеською мовою з'явилися «Малоруські новели» О. Кобилянської.

Успіх окрилював. Письменниця натхненно взялася до роботи над повістю «В неділю рано зілля копала». Писала її довго, відшліфовуючи кожне слово та опублікувала в «Літературно-науковому віснику» аж у 1909 р. Цей твір має виразні ознаки неоромантизму. Леся Українка планувала переробити повість у сценічний твір і зверталася до Миколи Лисенка, щоб написав музику, але задум так і не вдалося зреалізувати.

1 «За готар» (діалектно) – буквально: за межу.

Цікаво знати!

У наш час багаторазово, але завжди успішно йде у різних театрах опера «В неділю рано зілля копала» (1965) Віталія Корейка; лібрето до опери – Миколи Зоценка. У 1968 р. на екрани вийшов фільм-спектакль «В неділю рано зілля копала» за участю акторів Київського театру ім. Івана Франка.

Події Першої світової війни лягли в основу воєнної новелістики О. Кобилянської: «Юда», «Лист засудженого на смерть вояка до своєї жінки», «Зійшов з розуму».

Під час румунської окупації Буковини О. Кобилянська пережила нові удари долі. У 1922 р. румунська влада закрила кафедру української мови в Чернівецькому університеті, почалася румунізація шкіл, переслідування прогресивних українських діячів.

«Увібравши духовні надбання багатьох народів світу, чуйна до нових віянь у літературі, Ольга Кобилянська своєю новаторською творчістю сприяла виходові українського письменства на світові обшири, збагатила його неперехідними художніми цінностями».

Федір Погребенник

має три головні сюжетні лінії: життя старих Федорчуків; взаємини Сави й Рахіри; кохання Михайла та Анни. Письменниця не ідеалізувала

1923 р. письменниця почала працювати над романом «Апостол черні¹» (1926) – останнім великим своїм твором, який більшовики затаврували як «націоналістичний», тому вилучили його з бібліотек підрадянської України. У романі йдеться про роль інтелігенції у державотворенні України. Головний герой роману – Юліан Цезаревич – психотип українця нового часу.

Не секрет, що письменниця гаряче вітала возз'єднання Галичини і Наддніпрянщини в 1939 р. Хіба могла вона передбачити, які страждання принесе їй землякам більшовизм? Зрештою, від імені О. Кобилянської без її відома навіть друкували газетні агітки про переваги соціалістичного ладу на Буковині. У 1940 р. тяжкохвору і майже сліпу письменницю прийняли до Спілки радянських письменників. А ось про евакуацію О. Кобилянської в роки Другої світової війни ніхто з радянських чиновників і не подумав.

Протягом 1940–1944 рр. на Буковині тричі мінялася окупаційна влада. Варто згадати і слова самої письменниці, сказані нею одному з журналістів після приєднання Буковини до Радянської України: «Якось проживемо, тільки б більшовики не прийшли». Але на початку літа 1940 р. цю частину Західної України зайняли радянські війська. У липні 1941 р. місто захопили німецькі і румунські війська. Для них О. Кобилянська була на-самперед радянською письменницею, тобто ненависним ідеологічним ворогом. Її справу розглядав військовий трибунал, який ухвалив смертний вирок. Присуд не встигли виконати, бо 21 березня 1942 р. письменниця померла.

Маловідомою залишається О. Кобилянська як критик, а саме вона здійснила науковий аналіз повісті О. Маковея «Залісся». Була письменниця й чудовою перекладачкою: німецькою мовою переклала твори Марка Вовчка, Леся Мартовича, Наталії Кобринської; з данської на українську мову – «Тут мали б стояти рожі» Нікаеля Якобсена.

▲ Пам'ятник Ользі Кобилянській у м. Чернівці. Скульптори: Анатолій Скиба, Микола Мірошніченко, архітектор Олександр Таратута

¹ Апостолами черні в народі називали убогих сільських священиків. У О. Кобилянської ця метафора також стосується свідомих громадських українських діячів.

❓ Діалог із текстом

- 1 Чому в сім'ї Юліана Кобилянського дбали тільки про освіту синів? Як саме Ольга Кобилянська надолжувала недоотриману освіту?
- 2 На основі тексту доведіть, що О. Кобилянська мала дар музикантки й художниці. Із якої причини переїзд родини до Чернівців мав особливе значення для становлення літературного таланту О. Кобилянської?
- 3 Чому свої перші твори О. Кобилянська писала німецькою мовою? Як ставилася молода письменниця до свого літературного таланту?

- 4 Кого кохала О. Кобилянська? Як це вплинуло на її творчість?
- 5 Хто був найближчою подругою, однодумцем і порадицею письменниці?
- 6 Яким твором О. Кобилянська започаткувала символістську течію в українському модернізмі? Чому повість «Земля» О. Кобилянської вважають одним із вершинних творів письменниці?
- 7 Яка доля судилася повісті «В неділю рано зілля копала» О. Кобилянської? А останньому великому твору письменниці – «Апостол черні»?
- 8 Прокоментуйте одну з цитат (на ваш вибір) про місце і роль О. Кобилянської в українській та світовій літературі.
- 9 Розкажіть про життя письменниці в роки Другої світової війни. Що вас найбільше вразило?

Мистецькі діалоги

- 1 Розгляньте портрет О. Кобилянської і застосуйте до нього епіграф, яким стали слова М. Старицького.
- 2 Опишіть картину Віри Баринової-Кулеби «Леся Українка і Ольга Кобилянська». Чому письменниці на цьому художньому полотні в національному одязі? Яких саме регіонів України?

Неоромантичні твори Ольги Кобилянської-феміністки

«Impromptu phantasie»

Дитячі враження від мистецьки зіграної імпровізації майстром із налаштування фортеп'яно лягли в основу твору О. Кобилянської «Impromptu phantasie» (1894), жанр якого письменниця визначає як нарис і вже цим наголошує на реальності, автобіографічності події.

▲ Альберт Едельфельт.
За фортепіано (1884)

У досить широкому пролозі до основної події героїня твору постає надзвичайно вразливою і сміливою дівчинкою-підлітком, яка годинами може тихенько й непомітно спостерігати за найменшими змінами в природі, але водночас готова осідлати норовистого коня. Це можна вважати автобіографічним фактом, адже зі спогадів сучасників юна Ольга часто постає наїзницею у зеленій амазонці – жіночому одязі для верхової їзди. На чоловіків красива висока дівчина незалежного вигляду на норовистому коні справляла незабутнє враження.

Безіменна героїня нарису вперше в житті цілком випадково чує музичний твір такої сили, що довіку не може забути його. Зрозумівши її замилювання грою і побачивши сльози зворушення красою музики, юнак зізнається дівчині, що він виконав для неї твір польського композитора й піаніста Фрідеріка

Шопена «Impromptu phantasie», який вона колись обов'язково відтворить самостійно ще краще.

У нарисі дуже вдало передано відчуття, переживання і настрої дівчинки-підлітка від артистично виконаного музичного твору геніального композитора.

Новела «Valse melancolique»

Сучасна письменниця Валерія Врублевська написала біографічний роман про О. Кобилянську «Емансипантка». Для свого часу О. Кобилянська справді була людиною передових поглядів. На засіданні «Товариства руських жінок на Буковині» вона з успіхом виголосила промову «Дещо про ідею жіночого руху», в якій наголосила, що вже назріли зміни у ставленні суспільства до жінок, принаймні в тому ракурсі питання, щоб «незамужня жінка не була і далі тим “посміховиськом людським” і тягарем родинним».

Водночас О. Кобилянська не була войовничою феміністкою і не давала рецептів жіночого щастя. У романі «Апостол черні» на прикладі бабусі Єви та її онуки буковинська письменниця показала, що войовнича емансипація веде суспільство до сімейних трагедій і навіть карних злочинів.

Героїні у творах О. Кобилянської не заперечують ролі жінки як хранительки сімейного вогнища, не намагаються фізичною силою дорівнятися до чоловіків, вони просто прагнуть створювати сім'ї за покликом серця, а не з примусу родичів. Жінки нового часу хочуть здобувати освіту, розвивати власні таланти, мати можливість самостійно ухвалювати рішення і розпоряджатися своїм майном. На той час для більшої частини суспільства такі вимоги здавалися неймовірними. Навіть Осип Маковей не поділяв думок своєї приятельки і розхвилювався, коли Ольга фактично освідчилася йому: «Ми обоє письменники. Я б могла тобі допомагати. Корегувати твої праці. Ти пишеш, що утримуєш свою матір і тому не зможеш утримувати ще й мене. Я заробляю на життя своїм пером... Я заробляю на себе сама».

◀ Фріда Кало. Автопортрет з обрізаним волоссям (1940)

Моріс Дені. Жінка біля плити (1893) ▶

О. Кобилянська не ідеалізувала своїх героїнь. Навіть у неоромантичній повісті-новелі «Valse melancholique» (1894) три різні за характером подруги схильні помилятися, а Ганнуся – навіть на підсвідомому рівні заздрить таланту подруги. Саме це почуття і провокує фразу, яка для Софії виявилася фатальною. Адаже розірвану струну можна було поміняти, а поломка резонатора означала втрату музичного інструмента й, отже, крах мрій навчатися у віденській консерваторії. Слова Софії: «Чому Ганнуся казала, що резонатор¹ тріс? Чому?.. Чому, чому?.. Але чому казала?.. Чому казала, коли не спроневірявся²!» – у творі стають однозначним викриттям опосередкованої винуватиці Софіїної смерті.

Образ Ганнусі. Молода художниця вважає себе улюбленицею долі, пишається власним талантом, боляче переживає, коли не отримує першого місця на конкурсі. Родина матеріально підтримує її, але для Артистки, як іменує себе дівчина, маючи на увазі поняття «людина мистецтва», таке ставлення здається буденною річчю. Ганнуся примхлива, її поведінка залежить від настрою. Вона досить грубо підпорядковує собі Марту, весь час нагадуючи їй, що на відміну від неї самої, «Мартуха» – «від світу цього»,

тобто звичайна, пересічна людина. Марта ж для себе визнає, що Ганнуся «претензійна й розпещена», недбало розпоряджається фінансами, готова порякувати чужими долями на свій розсуд. Дівчина не вважає кохання чимось надзвичайним. Для неї найважливіше – її талант, а ймовірний коханий – лише «живий образ». Одруження для Ганнусі – вибір не серця, а розуму: «Я готова віддати руку першому-ліпшому заможному чоловікові, щоб тим щиріше віддатися штуці³». Навіть Софія, яку художниця змальовувала при житті в моменти її натхнення, – також для Ганни «живий» образ, адже коли музикантка повертається з похорону своєї матері, Артистка кинулася до неї з подвійною любов'ю, – здавалося, відкрила в ній знов якусь там «красу».

¹ **Резонатор** – корпус піаніно, фортепіано чи скрипки, які створюють відповідний резонанс. Саме резонатором, тобто корпусом, а не струнами, цінні скрипки Страдіварі. Софія називає свій музичний інструмент узагальненим словом – резонатор, наголошуючи на його унікальності. Найменша поломка в корпусі такого інструмента означає подальшу його непридатність.

² **Не спроневірявся** (діалектне) – не підвів, не поламався.

³ **Штука** – тут: мистецтво.

З Італії Ганнуся повернулася з дворічним сином, якого просто називає «хлопець», навіть не задумуючись, що дитина комплексує через відсутність імені. Ганнуся переконана, що її синові батько не потрібен, як і їй – законний чоловік. Таким чином художниця ще виразніше демонструє риси власниці й тирана: «Чоловік? Я не маю “чоловіка”... Але хлопець – мій. Я заробляю сама на нього, і він – мій. Ніхто не має права на нього, окрім мене... Але – ти того не розумієш!» Письменниця залишає відкритим питання не тільки

Августа Кохановська. Фото (1900). Художниця була близькою подругою О. Кобилянської, стала прототипом для образу Ганнусі у «Valse melancholique» та першою ілюстраторкою повісті-новели

Августа Кохановська. Фото (1900). Художниця була близькою подругою О. Кобилянської, стала прототипом для образу Ганнусі у «Valse melancholique» та першою ілюстраторкою повісті-новели

Софія Окуневська-Морачевська. Перший доктор медицини в колишній Австро-Угорщині. Близька подруга О. Кобилянської, яка спонукала її писати українською мовою. Вона стала прототипом для образу Софії у «Valse melancholique» ▶

її сімейного щастя, а й творчої долі. Ганнуса швидко забула Софію й знищила всі ескізи, на яких змалювала «музику», відчуваючи свою вину в смерті подруги. Образ Ганнусі яскравий, але дуже неоднозначний. Вона справді лідер і Артистка, адже постійно грає роль, яку сама собі придумала.

Образ Софії. Софія – найбільш любовно виписаний образ і глибоко трагічний психотип у творі. Її поява для Ганнусі й Марти бажана тільки як компаньйонки, яка сплачуватиме частину суми за оренду вишуканого помешкання і при цьому своєю присутністю не заважатиме Ганнусі реалізувати власний талант. Наймичка Катерина, якій довелося зустріти Софію, характеризує її невиразно. Причина – верхній одяг дівчини, про який Ганнуса згодом скаже, що він видає в їхній музиці людину «товпи», тобто нічим яскравим не наділену особистість. Погризені на пальцях рукавички і гудзик, який ледве тримається на пальті, напевно, тому що Софія його весь час крутить, засвідчують постійну знервованість дівчини, її загнаність життєвими випробуваннями в глухий кут. А втім, дівчина дбає про білизну та догляд за тілом: «Вважаєш, яке в неї білля? Гарне і тонке, мов у графині, а її постіль ще краща. Спить, мов царівна». Обличчя Софії має античні риси: «В неї чоло і ніс творять одну лінію». Якщо порівнювати Софію з Ганнусею, то відразу впадає у вічі, що художниця вдягається значно краще: «Мала на собі прегарний темносиній костюм, обшитий правдивими кримськими баранками, й таку саму шапочку й нарукавок¹». Вона наслідує близьку до чоловічого стилю моду, але не дотримується ритуалу вмивання з кількома краплями парфумів, як її подруга-музика, яка в усьому проявляє себе делікатною і жіночною.

Доля музикантки непростя: батько помер, мати хвора, безпомічна в інвалідному кріслі, її доглядає брат, який допомагає матеріально й Софії. У музикантки був наречений, який несподівано «утік», одружився з «донькою якогось багатого броварника²», щоб тільки забути Софію. У якийсь момент він усвідомив, що вона як людина мистецтва – лише для любові, але не для створення родини. Та йому не вдається забути музикантку, вони тричі випадково зустрічаються, але перед подругами дівчина називає його «мужиком»,

1 **Нарукавок** (діалектне) – муфточка, щоб можна було зігріти руки.

2 **Броварник** – пивовар.

▲ **Віктор Борисов-Мусатов.**
Самотність (1903)

▲ Роб Хефферан. Картина з серії «Елегантність»

¹ **Лоскіт** (діалектне) – лускіт, подібний до грому, дуже гучний звук.

та унікальний за силою почуттів меланхолійний вальс, слухаючи який, її подруги плачуть від зворушення. Новелістична розв'язка твору: «Саме в тій хвили розлягся з кімнати, в котрій стояв інструмент, страшений лоскіт¹, а відтак слабкий жалісний зойк струн». Втрата музичного інструменту – найбільша трагедія в житті дівчини, вона помирає від серцевого нападу.

Образ Марти. Григор Тютюнник писав, що проста людина далеко не проста, тож і Марта своєю душею зовсім не поступається делікатній і вразливій Софії. Вона усвідомлює, що природа не обдарувала її особливим талантом, проте прагне стати вчителькою – і досягає мети. Її кохання до викладача англійської мови закінчується одруженням, хоча дівчина переживає цілу гаму почуттів, дізнавшись, що наречений відвідує родину значно багатшої дівчини. Марта спостережлива, розумна, всепрощаюча. Вона розуміє цінність музичного інструмента для молодої музики і композиторки, його унікальність і красу: «Чорний, з дорогого дерева, прикрашений на краях арабесками з перлової матиці, лискучий, мов дзеркало». Смерть Софії для Марти – величезна втрата: «Музика позбавила її

а єдиним своїм коханим вважає лише фортепіано.

Саме до музичного інструмента звернені Софіїні слова, в яких звучить мета її життя: «Але воно добре, бо можу цілу душу віддати резонаторові, і я віддаю її йому! Коли сяду до нього, нахожжу рівновагу свого духу, вертає мені гордість і почуття, що стою високо, високо! Зате я граю йому звуками, яких не почує від нікого, і буду йому грати до останнього свого віддиху...».

Нещастя переслідують Софію: помирає її мати, а згодом дядько, байдужий до таланту племінниці, відмовляється допомагати їй матеріально. Від розпачу, із жалю за нездійсненими надіями Софія виконує власний твір – високохудожній

життя... Одною-однісінькою, тоненькою струною вбила її!» Інструмент подруги Марта забирає собі не як матеріально цінну річ, а як те, що довіку нагадуватиме їй про талановиту музикантку. Сімейне щастя Марти – чоловік і син – заслужене й тривке. Вона – коваль цього щастя і його берегиня.

Роль і місце твору в українському письменстві. «Valse melancholique» Ольги Кобилянської – твір особливий. Написаний у неоромантичному ключі. За словами

«“Valse melancholique” – епізод із життя майже ідеальної артистичної спільноти. “Неартистичні” подробиці побуту майже цілковито опущено. Показово, що природа в новелі “Valse melancholique” не відіграє практично жодної ролі. Дія відбувається здебільшого в замкненому просторі, пейзаж поступається затишному інтер'єру артистичного помешкання, де панує мистецтво в усіх його формах».

Віра Кандинська

Соломії Павличко, він став маніфестом українського модернізму, а Світлана Жила припускає, що три панночки в цьому творі символізують єдність трьох мистецтв: слова, музики й малярства.

Письменниці вдалося дуже тонко передати синтез мистецтв і певну співдружність носіїв талантів та їх пошановувачів.

«Valse melancholique» – твір європейського зразка. О. Кобилянська зуміла і розкрити проблему митця, його відповідальності за власний талант, і відтворити богемне середовище, дух часу настільки вдало й гостро, що повість-новела – досі актуальна.

Цікаво знати!

Львівський композитор Станіслав Людкевич дуже шанував свій музичний інструмент, старенький рояль. Перебуваючи в російському полоні під час Першої світової війни, композитор написав музику до твору «Valse melancholique» Ольги Кобилянської.

Існує кіноверсія (1990) повісті-новели «Valse melancholique» О. Кобилянської, щоправда, російськомовна (сценарист Василь Портяк, режисер Борис Савченко).

Діалог із текстом

- 1 Що вам найбільше запам'яталося з нарису «Impromptu phantasie»? Чому цей твір можна вважати автобіографічним?
- 2 Доведіть, що «Valse melancholique» – неоромантичний твір. Яку роль у цій повісті-новелі відіграє музика?
- 3 Розкрийте образ Ганнусі як людини і як митця.
- 4 Чому образ Софії – особливий, а її життєве фіаско – закономірне?
- 5 Що вас приваблює в образі Марти, а чим вона вам, можливо, не симпатична?
- 6 Як ви розумієте поняття «синтез мистецтв»?

Діалоги текстів

- Доведіть, що «Сойчине крило» Івана Франка й «Valse melancholique» Ольги Кобилянської – жанрово близькі твори.

Мистецькі діалоги

- 1 Розкрийте зміст картини фінського художника Альберта Едельфельта «За фортепіано» як ілюстрацію до нарису «Impromptu phantasie» О. Кобилянської.
- 2 Прослухайте музичний твір «Impromptu phantasie» Фрідеріка Шопена і поділіться зі своїми однокурсниками враженнями від нього.
- 3 Розгляньте ілюстрації, вміщені в цьому розділі підручника, порівняйте й належно проаналізуйте їх. На якій картині образ дівчини найбільше відповідає психотипу однієї з героїнь «Valse melancholique»?
- 4 Розгляньте картину мексиканської художниці Фріди Кало «Автопортрет з обрізаним волоссям» і подумайте, чи прагнули героїні творів Ольги Кобилянської такого рівня емансипації? Як ви вважаєте, чому?

ВАСИЛЬ СТЕФАНИК (1871–1936)

Життєвий і творчий шлях

Стефаник – це митець
з Божої ласки.

Іван Франко

Василь Стефаник народився 14 травня 1871 р. в с. Русові (нині – Івано-Франківська область) у родині заможних селян Семена та Оксани Стефаників. За родинними переказами, наприкінці XVIII ст. прадід письменника примандрував до Русова з Наддніпрянщини, де згодом одружився й оселився. Дитинство Василя минало в рідному селі, в атмосфері традицій і звичаїв Покуття, зігріте любов'ю й турботою матері та старшої сестри Марії. Мати була лагідною й доброю вдачею. Батько ж вирізнявся практичністю і досить суворим характером. Стосунки між Семеном Стефаником і сином завжди були складні. Натомість світлий образ мами впродовж усього життя письменник проніс у серці як найбільшу святиню. Журливу мелодію її співанок він чутиме завжди: «Мені привиджуються давні стежки по полях, давні співанки причуваються, чую, як колись мене мама в окрайку вперизувала, чую її віддих на моїм волоссю».

Грамоту Василь опанував у сільській школі, згодом продовжив навчання в містечку Снятині. Батько, побачивши, що син тягнеться до науки й має неабиякі здібності, вирішив (навчання тоді коштувало дуже дорого) віддати його до гімназії. Як згадував пізніше письменник, ця школа йому «строїла душу»: тут відчув «велику погорду до себе і до всього селянського від учителів, тут мене зачали бити, хоч дома мої батьки мене ніколи не били». Та бажання вчитися було таке велике, що у 1883 р. хлопець успішно склав іспити до Коломийської польської гімназії. Проте ставлення до учнів-українців і в цьому навчальному закладі було не краще: із них глузували, били. Один такий випадок назавжди залишив у душі В. Стефаника глибоку рану: «Професор натуральної історії Вайгель казав мені показувати на таблицях... Я був ще замалий і не годен рукою досягнути табличку, то за те тростиною так бив по руці, що вона зараз же спухла, а до того підкасував на мені сорочину і в той спосіб у поясі відкривав перед класом голе тіло. Цілий клас

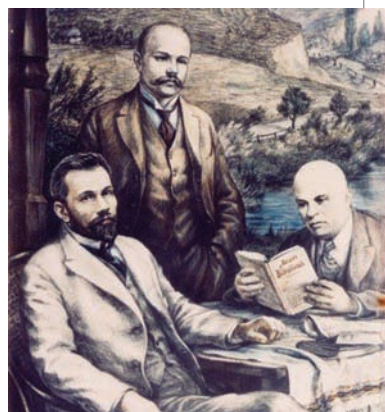
ревів з радості і сміху, а я стратив пам'ять і впав на підлогу». Після цього випадку батько купив Василеві «панське одіння», й коли він «появився переодітий», хлопчину зустрів ураган сміху: «До того часу і відтоді дотепер я не чув більшого встиду, і здається мені тепер, що я був би іншим чоловіком, якби той встид мене не отроїв».

У гімназії В. Стефаник познайомився з майбутніми письменниками Лесем Мартовичем і Марком Черемшиною. Друзі читали українські книжки: «Кобзаря» Тараса Шевченка, твори Панаса Мирного, Марка Вовчка. Біль дитячої кривди перейшов у фазу активного національного самоусвідомлення.

Улітку 1886 р. юнак із найближчими друзями організував у Русові читальню, а згодом гімназисти прийняли Василя до таємного гуртка. Перед портретом Шевченка молодий Стефаник дав присягу чесно жити і трудитися для народу. Творити він почав іще в гімназії, але справжнім утіленням письменника був для нього Лесь Мартович, тому Василь довго не зізнавався у власних літературних спробах. Натомість випросив у матері гроші, щоб видати Мартовичеве оповідання «Нечитальник». Саме Леся Мартовича він назвав у власних спогадах своїм «хлоп'ячим сміхом і смаком генія». «За політику» Леся Мартовича, а згодом і Василя Стефаника виключили з Коломийської гімназії. Друзі продовжили навчання у Дрогобицькій гімназії. Тут В. Стефаник познайомився з І. Франком, і дружба між ними утвердилася на довгі роки. Перед випускними іспитами Василь одержав звістку про смерть сестри Марії – його «першої вчительки, і няньки, і товаришки, і другої мами». Такою виявилася перша болісна втрата, за якою невдовзі смерть забрала у Василя найдорожче: неньку, згодом – кохану дівчину Євгенію Бачинську, а трохи пізніше – й дружину.

Після закінчення Дрогобицької гімназії В. Стефаник вчився на медичному факультеті Ягеллонського університету. Цей фах обрав батько, бо хотів, щоб син мав легший від селянського «шмат хліба». Василя зовсім не вабила медицина – значно більше захоплювала можливість опинитися в одному з європейських культурних центрів, у вирі мистецького життя, центрі польського модернізму, яким саме у ті роки був Краків. Водночас згода на «нелюбу медицину» могла бути викликана й бажанням допомогти матері, яка вже тяжко хворіла. Тут, у Кракові, Василь Семенович познайомився з високоосвіченою родиною Морачевських (дружина Вацлава Морачевського Софія щиро приятелювала з Ольгою Кобилянською). Для Стефаника як письменника важливим було знайомство з талановитим польським поетом Станіславом Пшибишевським.

Перебуваючи у Кракові (1892–1900), В. Стефаник усе більше захоплювався літературним і громадським життям. Під час канікул, а іноді й навчання, він покидав Краків і брав активну участь у селянському русі Східної Галичини. Особливо під час виборів він тижнями мандрував селами Прикарпаття, агітуючи за «мужицьких послів», зокрема І. Франка. Стефаника кілька разів заарештовували, однак це не зменшило бажання захищати інтереси співвітчизників. Зате стосунки

▲ Василь Касіян. «Покутська трійця» – Василь Стефаник, Лесь Мартович, Марко Черемшина (1949)

На жаль, В. Стефаник, маючи славу першорядного новеліста, замовк як письменник на довгі 15 років, хоча його новели передруковували в часописах Галичини й Наддніпрянської України. Також з'явилися переклади російською, чеською, польською, болгарською, німецькою, французькою мовами.

1910 р. письменник повернувся до рідного села, почав господарювати. Багато часу віддавав захистові інтересів селян в урядових установах і в суді, для чого й запросив

переїхати до Снятина на посаду адвоката свого приятеля Марка Черемшину. Лютий 1914 р. приніс велике горе в родину Стефаників: померла Ольга Гаморак, залишивши чоловіка з трьома малолітніми синами.

Улітку 1914 р. розпочалася Перша світова війна. На західноукраїнських землях лютували криваві бої. Територія переходила то під владу російського, то австро-німецького війська. Водночас західні українці всі свої надії покладали на січових стрільців, яких уважали національною українською армією. Тому новий період творчості письменника розпочався твором яскраво вираженого антивоєнного спрямування – «Діточа пригода». Незвичайний талант і безмежна любов до України дали змогу в короткій новелі відтворити весь розмах і всю глибину національної трагедії – абсурдність братовбивчої війни, пляндрування цілого народу, роздертого між двома ворожими імперіями, величезну жертвність січового стрілецтва («Марія», «Дід Гриць», «Сини»).

Стефаник гаряче вітав утворення УНР. У січні 1919 р. він очолив делегацію Західноукраїнської Народної Республіки до Києва на урочистосте проголошення Акту Злуки двох частин України в єдину соборну державу. Після поразки УНР митець пильно стежив за тим, що відбувалося у підрадянській Україні. Брехня пропагандистів не могла ретушувати страшною правди. Звістки про сталінські репресії та Голодомор, спланований і реалізований більшовицькою владою проти цілого народу, доходили до Галичини.

Цікаво знати!

Василь Стефаник, незважаючи на велику матеріальну нужду (в січні 1930 р. його розбив параліч), публічно відмовився від персональної пенсії, призначеної йому радянським урядом на вшанування 60-річного ювілею. Письменник навіть заявив радянському консулові у Львові: «Не давайте мені нічого, бо я бачу, що Україна московська. А з мене ви вже москаля не зробіте!» Митрополит Андрей Шептицький, довідавшись про Стефаників вчинок, забезпечив письменника довічною пенсією від Української греко-католицької церкви. Отримуючи її вперше, В. Стефаник попросив касира видати призначену суму дрібними монетами, а тоді з торбою мідяків вийшов на майдан і роздав милостиню жебракам, прохаючи помолитися за замордованих голодною смертю українців.

Помер Василь Стефаник 7 грудня 1936 р. Поховали його в рідному селі поряд із могилою матері.

«Я писав тому, щоби струни душі нашого селянина так кріпко настроїти і натягнути, щоби з того вийшла велика музика Бетховена. Це мені вдалося, а решта – це література».

Василь Стефаник

«Се правдивий артист із Божої ласки, яким уже нині можемо повеличатися перед світом».

Іван Франко

Художню біографію В. Стефаника в наш час надзвичайно вдало відтворив письменник Степан Процюк у романі «Троянда ритуального болю».

Діалог із текстом

- 1 Що ви дізналися про дитинство В. Стефаника? Яким було навчання майбутнього письменника? Чому в дорослому віці він написав, що школа йому «строїла душу»?
- 2 Чим приваблював В. Стефаника Краків? Чому митець не закінчив навчання на медичному факультеті Ягеллонського університету?
- 3 Через що В. Стефаник відмовився від пенсії, призначеної йому урядом Радянської України? Про що це свідчить?
- 4 Прокоментуйте епіграф або одну з цитат (на ваш вибір) про В. Стефаника, наведених у тексті біографії.

▲ Пам'ятник В. Стефанику у Дрогобичі Львівської обл. Скульптор Еммануїл Мисько

Діалоги текстів

- Самостійно прочитайте ліричну поезію у прозі «Мое слово». Яка роль порівняння «лягли ви на мене, як лягає чорне каміння зламаного хреста на могилу в чужині» в розкритті душевного стану ліричного героя? Які риси поезики експресіонізму ви зауважили в цьому творі?

Творча спадщина Василя Стефаника

Творчість В. Стефаника поділяють на два періоди: 1) 1897–1901 рр., у які були опубліковані три збірки новел: «Синя книжечка» (1899), «Камінний хрест» (1900), «Дорога» (1901). До виданої 1905 р. збірки «Мое слово» увійшли твори, написані раніше; 2) 1916–1933 рр., коли з'явилися друком збірка «Земля» (1926), а також ювілейне видання «Твори» (1933), до якого увійшла проза, раніше друкована на сторінках журналів.

Починав письменник із ліричної, настроєвої літератури, власне, поезії в прозі – жанру, що тоді був популярний серед модерністів. Проте ці ранні твори побачили

▲ Василь Касіян. Ілюстрація до книги Василя Стефаника «Твори» (1933)

світ значно пізніше, а деякі з них – аж після смерті письменника. Літературознавці зауважують у них виразні ознаки імпресіонізму (поезії в прозі «Раненько чесала волосся», «У воздухах плавають ліси», «Городчик до сонця ридав»). Однак уже мініатюри «Мое слово» й «Дорога» містять прикмети глибокого бетховенського симфонізму, що характеризує авторський стиль В. Стефаника.

Від жанру поезії в прозі В. Стефаник еволюціонував до соціально-психологічної новели, й уже перші його друковані твори представлені саме цим жанром. Новели «Виводили з села» та «Стратився» – ця справжня трагедія-диалогія у формі короткої прози – присвячені темі рекрутчини, загибелі селянського сина-одинака в

царській армії. Апокаліптичні мотиви, присутні в першій новелі в зловісно-трагічних символах, реалізуються в другій у глибокому розкритті горя старого батька, який їде підготувати до поховання тіло сина, що «стратився». Стефаник пише про селян, малює їхнє горе, однаково – бідних (як Антін із «Синьої книжечки») чи заможніших (як Басараби з однойменної новели), адже письменника не так цікавили питання економічної нужди, як проблема самотності людини, покинутості, сенсу страждання й смерті, втрати.

Творам Стефаника притаманна «сувора простота, ніби безсторонність викладу, за якою глибоко ховається лірична схвильованість автора» (Сергій Єфремов). Кожна новела – це людська трагедія: картина смерті або очікування її («Кленові листки», «Суд», «Скін», «Палій», «Басараби», «Злодій», «Катруся»), разючих злиднів, що виганяють із рідної хати («Синя книжечка», «Камінний хрест»), безпросвітного пияцтва («У корчмі», «Лесева фамілія»). Ті проблеми, що цікавили митця, спонукали й до деформації жанрової форми – іноді його новели, як наприклад, «Новина», мають особливе композиційне оформлення.

Новела В. Стефаника «**Новина**» є яскравим прикладом реалізації поетики **експресіонізму** в художньому творі. Гриць Летючий мучився з дрібними дітьми після смерті жінки два роки. Він бачив, як через голод діти перетворювалися на «живих мерців», і не знайшов іншого виходу зі скрутного становища, як втопити їх. Лише старша, яка стала свідком страшної події, випросилася. У новелі немає спроб виправдати чи засудити Летючого. Глибина переживання трагедії виявилася і в композиції твору – «Новина» починається не із зав'язки, а з кульмінації, що викликає заціпеніння у читача, шокує.

Чорно-біла, контрастна колористика твору, акцентування деталей, що промовисто передають психічний стан персонажа, принцип «деформації», застосований письменником, художнє дослідження проблеми вини й покарання – це риси поетики експресіонізму, стилю, що дозволив авторові умістити страшну трагедію в короткий, однак надзвичайної сили художній твір.

■ «Камінний хрест»

Кінець XIX ст. ознаменувався масовою еміграцією селян у далеку Америку й Канаду, у розхвалений підкупленими емісарами «обітований» край. На жаль, далеко не всім пощастило перебратися через океан: люди гинули і на залізничних вокзалах, і в тісних трюмах кораблів. Вириваючи себе і своїх дітей із корінням із рідної землі, ніхто з потенційних емігрантів не був певен, чи добереться живий до нового краю, а про повернення на батьківщину вже й мріяти було годі, тому з батьківською хатою, з рідним полем і земляками прощалися назавжди.

▲ Ярема Оленюк. Ілюстрація до новели Василя Стефаника «Кленові листки»

▲ Василь Касіян. Ілюстрація до новели В. Стефаника «Новина» (1972)

На честь 100-річчя В. Стефаніка в місті Едмонтоні (Канада) встановили пам'ятник. Він знаходиться в Селі українсько-канадської культурної спадщини – музеї просто неба. Цей пам'ятник був подарунком Україні від Товариства об'єднаних українських канадців.

До теми еміграції ще перед Василем Стефаніком зверталися Іван Франко (цикл «До Бразилії»), Тимофій Бордуляк («Іван Бразилієць»).

Історія написання «Камінного хреста». Новелу створено за реальним фактом із життя земляка письменника: русівчанин Штефан Дідух, емігруючи до Канади, поставив на своєму полі кам'яного хреста. Письменник згадував: *«Він дуже не хотів покидати свого камінистого ґрунту, та діти, невістки і доньки не давали йому жити. Він дійсно ще довго жив у Канаді, але писав мені, що все чуже довкола нього і що його ферма йому не мила, та його дітям добре поводитьсья».* Водночас збірними прототипами героя новели були тисячі емігрантів, яких бачив письменник на Краківському вокзалі.

Жанр і композиція. За жанровими ознаками «Камінний хрест» тяжіє до оповідання, адже в основі сюжету класичної новели має бути якась несподіванка, «новина». На рівні композиції вона завжди має раптову розв'язку. У «Камінному хресті» цієї, найважливішої жанрової риси новели, нема. Однак тут наявна властива новелі як жанру напруга викладу, що сягає максимальної межі. Завдяки цьому Стефаніків твір наближається навіть до драматичного.

«Камінний хрест» складається із семи розділів. Перший – експозиційний; із нього коротко довідуємося про долю головного героя. Тут подано його портрет, окреслено характер, вірність хліборобській долі, відданість землі, працьовитість і наполегливість. Такі риси автор підсилює скупим штриховим письмом в Іванових репліках, буденних вчинках. Письменник вводить у текст ще одного персонажа, який стає своєрідною тінню, другим «Я» Івана, його благословенням і прокляттям – пісний, тобто малородючий горб.

Наступні шість розділів – це прощання Дідуха із земляками, рідним селом, яке, виїжджаючи за океан, Іван запросив востаннє на гостину. У кожному із цих

розділів розкривається душевний стан героя, який сприймає розлуку з рідною землею як власну смерть. Хрест на горбі, що зробив Івана калікою, але таки роками годував усю його сім'ю і навіть збагачував їх, символізує і долю людини, і тяжку працю селянина, і трагедію розлуки з батьківщиною, і пам'ять. У другому розділі ці два наскрізні символи (горб і хрест) підсилюються символічним образом каменя, що його хвиля викотила на берег. Цей образ-символ не випадковий: тема масової еміграції західноукраїнських селян до Канади як руйнування моноліту нації реалізується значною мірою через приховану біблійну метафору «наріжного каменя», що не знайшов свого призначення. Наріжний камінь фундаменту нації, сіль землі – саме такі Дідухи, що їх, розгублених, вирваних зі звичного середовища, масово бачив Стефанік на

▲ Ярема Оленюк. Камінний хрест

Краківському вокзалі. Згодом якраз їхній піт і кров зродять міць чужих держав.

Шостий розділ – це кульмінаційна вершина твору: психологічне напруження вибухає у божевільному танці Івана, що контрастує із загальним заціпенінням, адже з несподіванки шоковані «люди задеревіли».

Земля для Стефаникових селян – не просто засіб до існування, а святиня. Одним із найважливіших прийомів індивідуалізації образу Івана Дідуха є його монологи. У них розкривається і глибина людяності, моральності селянина, і вулканом виринається тамований біль, а звичайний горб на околиці Русова набуває планетарних розмірів, адже Іван Дідух залишає тут свою душу.

Стиль новели – виразно **експресіоністичний**. Усе у творі (людина й земля, страждання і радість, гріх і покарання) становить нерозривну єдність, цілісність світу, що забезпечується духовним зв'язком людини з рідною землею, аж доки така споконвічна цілісність не руйнується (у творі це явище передано символічним танцем). Автор застосовує принцип деформації – скалічена постать Івана, набряклі на чолі жили.

«Через вужчу, конкретно-історичну проблему еміграції автор розкриває у творі й значно ширшу, вічну проблематику екології буття».

Василь Пахаренко

Цікаво знати!

За мотивами новели В. Стефаніка «Камінний хрест» режисер Леонід Осика 1968 р. на кіностудії імені О. Довженка зняв однойменний фільм. Ця кінокартина отримала кілька високих нагород: 1968 р. – диплом Валерію Квасу за найкращу операторську роботу; 1968 р. – диплом Бориславу Брондукову за найкращу чоловічу роль; 1995 р. – перша премія Леоніду Осіці за роботу над фільмом «Камінний хрест»; 1997 р. – Державна премія України імені Тараса Шевченка режисеру Леоніду Осіці (за фільми «Камінний хрест», «Захар Беркут», «Подарунок на іменини», «Гетьманські клейноди»).

▲ Кадр із фільму «Камінний хрест»

Діалог із текстом

- 1 Яку нову проблематику розкриває письменник у другий період своєї творчості?
- 2 Хто з письменників, крім В. Стефаніка, розробляв тему еміграції? Чи актуальна сьогодні ця проблема для українців?
- 3 Чому не можна стверджувати, що єдиним прототипом Івана Дідуха був русівчанин Штефан Дідух?
- 4 Знайдіть і зачитайте опис зовнішності Івана Дідуха. Чому автор подає його в зіставленні з конем?
- 5 Які образи-символи використовує В. Стефанік у новелі «Камінний хрест»? Яка роль кожного з них?
- 6 Як В. Стефанік використовує важливий для митця-експресіоніста прийом деформації дійсності? Проілюструйте свою думку цитатами з тексту.

Мистецькі діалоги

- Розгляньте кадр із фільму «Камінний хрест». Чи влучно передано змістово-сислово суть Стефанікової новели? Знайдіть у тексті твору відповідні рядки до цього епізоду фільму.

ВОЛОДИМИР ВИННИЧЕНКО (1880–1951)

Життєвий і творчий шлях

Російська демократія закінчується там,
де починається українське питання.

Володимир Винниченко

Володимир Винниченко народився 26 липня 1880 р. в місті Єлисаветграді. У дитинстві був упертим і дуже непосидючим, і батьки надовго запам'ятали його витівки: одного разу по річці Інгул на ковзанах приїхав до бабусі й дідуся, що жили за півсотні кілометрів. Зростав фізично розвиненим, як для свого віку, а найулюбленішою була гра у «слов'я-розбійника». Хлопець мав добру пам'ять, самостійно навчився читати («букварем» стали афіші, принесені братом із друкарні).

Перша вчителька ще в народній школі переконала батьків у тому, що їхня дитина дуже здібна. Незважаючи на тяжке матеріальне становище сім'ї, до думки цього педагога прислухалися і Володимира віддали до Єлисаветградської чоловічої класичної гімназії. Тут хлопчик відчував, що навколо панує зневага до селян, їхньої мови, одягу: «Мы тебя учим не на свинопаса, а на чиновника». Це було перше усвідомлення соціальної та національної нерівності, яке викликало в дитини палке бажання протистояти несправедливості: бійки з учнями, розбивання шибок у хатах учителів-кривдників, а далі – участь у революційній організації. В. Винниченко написав «революційну поему», за яку спочатку тиждень відсидів у карцері, а згодом його відрахували з гімназії. Проте юнак екстерном підготувався до іспиту на атестат зрілості в Златопільській гімназії. Усе життя митець працював над самоосвітою, досконало знав кілька мов: російську, латинську, грецьку, німецьку та французьку.

Володимир Винниченко як літератор-початківець намагався наслідувати художній стиль Івана Нечуя-Левицького та Панаса Мирного. Тож першим його «революційним» твором стала «Софія» (приблизно 1899 р.). Особливо цікавили цього митця «болота плодородні», магнітом притягували «випадки суспільності» (Іван Франко): соціальне дно, світ босяків, злодіїв.

Винниченкових п'єс вирізнялися тим, що прагнули незалежності від юрби. Письменник закликав читача і глядача: «Будь чесним із собою, тобто: не ховай від себе самого правди, не лукав сам із собою, не брешти сам собі; збрехавши собі, обдуривши себе, ти будеш здатний до злочину». Керуючись відомим принципом «чесності з собою» та ідеями Артура Шопенгауера, що «філософові, як і поетові, мораль не повинна закривати правди», В. Винниченко проникав у найпотаємніші закутки людської душі. Одні називали його «лікарем людських душ», інші гостро засуджували «колування» в темних її закутках.

1934 р. В. Винниченко разом із дружиною оселився у містечку Мужен, поблизу Канн (Франція), у невеликому будинку, який назвав «Закуток». Тут він займався літературною творчістю та живописом. Письменник був одним із засновників «Артистичної секції», створеної в квітні 1929 р. при Українській громаді в Парижі. Акварельні та олійні пейзажі, портрети, натюрморти й графічні композиції не раз експонувались у Франції та за її межами. На їхню художню вартість звернули увагу Поль Сін'як і Пабло Пікассо. Український діаспорний художник, поет і перекладач Святослав Гординський назвав Винниченка «маляром далеко не аматорської міри». Понад 20 живописних полотен В. Винниченка нині зберігаються в Інституті літератури ім. Т. Шевченка НАН України.

Марія Келлер стверджувала, що в його творчості насамперед вражає «надзвичайне багатство барв. Його пейзажі, квіти, "інтер'єри" просякнуті світлом і неначе прозорі». Багаторічний друг В. Винниченка, професійний художник Микола Глуценко зазначив, що, «не маючи високого професійного знання, Винниченко ще з перших своїх малярських кроків дивував своїми досягненнями».

1933 р. В. Винниченко написав відкритого листа до комуністичних вождів, у якому звинуватив їх в організації геноциду проти українського народу, «відновленні старої тюрми народів». За це сталінська влада назвала письменника «старим вовком

▲ Поліна Самійленко в ролі Чорної Пантери з Лесем Курбасом у виставі «Чорна Пантера і Білий Медвідь» за твором Володимира Винниченка (1917)

▲ Подружжя Винниченків. Фото 1940-х рр.

Будинок Винниченків у м. Мужен (Франція). Фото 1980-х рр. ►

Кропивницький було передано його книжкову шафу, два письмові столи, крісло, друкарську машинку «Мерседес», годинник і мішечок із грудкою української рідної землі.

В. Винниченко написав понад 100 оповідань, п'єс, сценаріїв, статей і памфлетів, тритомний історико-політичний трактат «Відродження нації», двотомну філософську працю «Конкордизм», 14 романів, 40 записних книжок «Щоденника» (1911–1951). Для дітей митець уклав збірку «Намисто», став автором першого українського фантастичного роману «Сонячна машина», його п'єси «Брехня», «Чорна Пантера і Білий Медвідь», «Закон», «Гріх» були перекладені багатьма мовами.

Український фонд культури 1990 р. заснував Міжнародну премію ім. Володимира Винниченка, яку присуджують за особливі досягнення в літературі, мистецтві та благодійній діяльності. Центрально-український державний педагогічний університет у м. Кропивницькому носить ім'я В. Винниченка.

1994 р. український режисер Юрій Ляшенко зняв фільм «Записки кирпатого Мефістофеля» за мотивами однойменного роману письменника.

▲ Пам'ятник Володимиру Винниченку в м. Кропивницькому (2010)

Діалог із текстом

- 1 Як ви розумієте епіграф до біографії письменника, яким стали слова самого В. Винниченка?
- 2 Що цікавого ви дізналися про життя і творчість В. Винниченка? Що найбільше вас вразило?
- 3 Skorystavshys'я матеріалами з уроків історії України та додатковою літературою, підготуйте стислу доповідь про громадсько-політичну діяльність В. Винниченка.
- 4 Чому письменникові довелося емігрувати з СРСР і він не мав змоги повернутися на Батьківщину?
- 5 Про що свідчить грудка рідної землі, яку В. Винниченко возив із собою до кінця своїх днів?
- 6 У яких літературних жанрах цей митець був новатором? Чому вважають, що саме В. Винниченко започаткував українську художню фантастику? Яким саме своїм твором?
- 7 Якими ще талантами, крім літературного, був обдарований В. Винниченко?
- 8 Прокоментуйте одну з цитат про В. Винниченка, наведених у біографії письменника.
- 9 Як увіковічено ім'я В. Винниченка в наш час?

Діалоги текстів

- Із наведених нижче афоризмів В. Винниченка виберіть один і спростуйте або належно доведіть його істинність, послугувавшись афоризмом іншого митця: а) «Поки робиш якусь роботу, вір у себе як у генія. Коли закінчив, стався до неї, як до витвору ворога, не прощаючи ні помилки, ні найменшого недогляду»; б) «Людство топчеться серед істин, як сліпець серед незнайомих вулиць. То знаходить їх і якийсь час іде ними, то губить і блудить, шукаючи знову, цюкаючи паличкою у різних "напрямах"; в) «Чудний наш народ – і сильний, і сумний... Мав героїв – і ніхто їх не знав... Усе життя любив волю – і все життя жив рабом».

- 1 Розгляньте портрет В. Винниченка пензля М. Глуценка й порівняйте з фото письменника. На якому зображенні внутрішній стан письменника виражено яскравіше і чому?
- 2 Що ви можете сказати про талант Винниченка-художника на основі репродукцій його картин, розміщених у підручнику?

Новела «Момент»

А колегам моїм, письменникам і митцям, перекажіть, що немає вищої, цікавішої теми для їхніх творів, як щастя.

Володимир Винниченко

Модерна новела В. Винниченка «Момент» (1910), написана в стилі імпресіонізму, має також виразні елементи неоромантизму й експресіонізму. Підзаголовок «(Із оповідань тюремної Шехерезади)» завжди породжує додаткові асоціації в читачів, а саме:

1. Султанова кохана Шехерезада зі збірки перських казок «Тисяча й одна ніч», щоб урятувати собі життя, розповідала жорстокому правителеві цікаві казки, не закінчуючи остаточно кожної з них до світанку наступного дня, а таким чином переплітаючи між собою ці твори, коли один уже нібито завершений сюжет служив лише своєрідною експозицією іншого.

2. У перській імперії слово «шахр» мало у своєму корені значення лексеми «держава», «місто», тим часом як корінь «азад» трактувався як «воля», «вільний».

3. У творі В. Винниченка головний герой – молодий освічений чоловік на прізвисько Шехерезада – це багатократний політичний в'язень, який любить розважати своїх співкамерників унікальними життєвими історіями, але він завжди вільний душею.

4. Сам автор новели «Момент» також неодноразово перебував у в'язниці за свою політичну діяльність, а в юності був і власним характером, і світоглядом, і навіть революційною діяльністю дуже подібний до свого літературного героя Шехерезади.

Розповідь у новелі ведеться від першої особи, що особливо впливає на активізацію довіри читачів. Шехерезада згадує незаконний перехід кордону з напарницею, власне, його ідеологічною партнеркою – панною Мусею. Слово «панна» однозначно вказує на те, що Муся – дівчина, юна незаміжня особа й водночас, незважаючи на свою політичну заангажованість¹ і остаточний вибір власної участі в революційній діяльності – інфантильна², зворушливо довірлива, емоційно багата особистість.

Події в новелі не випадково відбуваються навесні, коли природа тріумфує³ і спонукає все живе до продовження свого роду. Деталізовані пейзажні описи дали підстави критикам і літературознавцям розглядати цей твір В. Винниченка як

оповідання, адже тільки в цьому жанрі «малі» прози автор може дозволити собі розлогі картини природи та деталізацію обставин подій, натомість новеліст уникає зайвих описів, концентруючи увагу читачів насамперед на психологічних переживаннях. Інша річ, що конфлікт в оповіданні не настільки гострий,

¹ Заангажованість – тут: упередженість.

² Інфантильна – тут: наївна, із майже дитячим розумом.

³ Тріумфує – тут: торжествує, перебуває в кульмінаційній точці свого розвитку.

як у новелі, а натомість напруженість і калейдоскопічні зміни настроїв, почуттів, стосунків, подій і несподівана розв'язка (закохані на завжди уривають свої стосунки без жодних підстав для такого рішення) в новелі «Момент» однозначно свідчать про те, що цей художній текст доцільніше за жанром вважати модерною новелою. Також сучасні літературознавці наголошують, що новела «Момент» не обмежується тільки виразними образами персонажів, адже важливу роль виконують ще й не стільки реальні, скільки наділені глибоко символічним значенням образи природи – поля, лісу (символи ворожої стихії – у моменти небезпеки й свободи – у моменти щастя), комахок (абсолютна воля, відсутність обмежень і табу¹).

Новела «Момент» побудована таким чином, що на першому плані завжди перебуває лише одна пара персонажів. Спочатку це контрабандист Семен Пустун і Шехерезада, які їдуть на возі; далі – Муся й Шехерезада, які переховуються в повітці в той час, коли Семен Пустун і його сусід ведуть мову про ймовірний обшук; згодом – Муся й Шехерезада, які, перетинаючи кордон, опиняються в лісі. Перехід реального кордону Мусею і Шехерезадою трактується як виконання завдання партії своїми членами. Водночас у переносному значенні кордон – своєрідна межа між життям і смертю, а також грань між дозволеним і забороненим народною мораллю. Високі почуття, юний вік (дозволене) вступають у конфлікт із табуйованим (фактично, спонтанними² безвідповідальними плотськими стосунками, на грані максимального наближення до яких розгортається любовна інтрига). Письменник зумисно подає саме особу жіночої статі ініціаторкою розриву любовних стосунків назавжди. Емансипована Муся каже: «Наше кохання повинно вмерти зараз, щоб, як хтось сказав, ніколи не вмирати». Якби подібну думку було вкладено в уста чоловіка, в розумінні читачів довірлива Муся поповнила б собою незавидну когорту обдурених, зраджених, спустошених жінок.

Взаємини між Шехерезадою і Мусею, незважаючи на нібито простий і навіть типово-стандартний мандрівний сюжет стосунків закоханої з першого погляду пари, далеко не примітивні. Трактування любові як усього лише короткої миті щастя було притаманне багатьом західноєвропейським і американським письменникам, які вважали себе позбавленими ущербних комплексів, обстоювали вільні статеві зв'язки поза рамками сім'ї (у В. Винниченка, наприклад, це вилилося в теорію «склянки води», згідно з якою вступити в інтимне життя з особою протилежної статі кожній людині нібито так само легко, як напитися води, що, звісно, виявилось хибним, і тому сам письменник у власному подружньому житті сповідував діаметрально протилежні погляди) – іншими словами, вносили в модерну прозу досі неможливі, завжди українським народом табуйовані елементи міжстатевих стосунків.

Експресіонізм у новелі «Момент» В. Винниченка тісно переплітається з імпресіонізмом. Коли Шехерезада каже Семенові Пустуну, що їм із Мусею вдвох доведеться перетнути кордон, Семен чесно попереджає товариша, що це дуже небезпечно і їх можуть застрелити прикордонники. Молодому й впевненому у своєму

«Кохання – це зойк крові, це бездумний, непереможний голод тіла, це наказ вічності, яка не допускає опору собі. Кохання саме себе пожирає, як вогонь, і коли вже втамоване, залишає по собі тільки сірий попіл».

Володимир Винниченко

¹ Табу – дослівно: заборона.

² Спонтанний – тут: раптовий, необдуманий.

завтрашньому дні Шехерезаді стає смішно, коли він уявляє себе мертвим, лише допускаючи найстрашніше. Проте це тільки елемент награності й фальші чоловіка в присутності жінки. Від цілковитої ймовірності найстрашнішої розв'язки настрій у Шехерезади кардинально змінюється, особливо тоді, коли його випадкова супутниця просить у разі летального випадку з нею передати послання родичам: «Мусю вбито на кордоні. Вмерла так, як вмирають ті, що люблять життя».

Сильна духом жінка і чоловік, який не до кінця усвідомлює, на що зважився, – типова колізія модерної прози. Екстремальна ситуація породжує в серці Шехерезади двоїсті почуття: він дивується силі волі й відсутності страху перед власною смертю Мусі, але водночас йому як чоловікові, отже, апіорі мужнішому, сильнішому, хочеться уберегти дівчину від біди, пригорнути панну, захистити її. Юна революціонерка для Шехерезади – водночас і партійний товариш, партнерка в революційній діяльності, і дуже вродлива жінка, до якої в нього спонтанно виникає палкий любовний порив. Але насправді розмови між Шехерезадою і Мусею про природність стосунків між людськими «братами меншими» стосуються не стільки статевого зв'язку між пташками й комашками, скільки ідеї вітаїзму, гімну життю й красі в навколишній природі, на відміну від жорстоких і аж ніяк не естетичних суспільних відносин, навіть загрози людському життю в середовищі людей.

Не викликає жодних сумнівів те, що в новелі «Момент» імпресіонізм з елементами неоромантизму виразно домінує. Імпресіоністична техніка письма повсякчас допомагає В. Винниченкові відтворити миттєві враження і почуття героїв. Таким чином він виявляє не тільки талант письменника, а й художника, який надзвичайно тонко відчуває природу, вловлює її колористичні тони й напівтони: «Дорога наша стояла порожньою і далеко там вливалась, наче бура річечка, в зелене море хлібів. Тихо було... Тихо тишею поля, де йде великий, здоровий, вічний процес народження...». Інша річ, що на противагу такій райській красі Муся каже Шехерезаді про те, що існують метелики, які «вмирають серед кохання», отже, вкотре на рівні підтексту нагадує супутникові, що й вони обоє як революціонери також, найімовірніше, приречені загинути в юному віці.

Герої новели «Момент» інтуїтивно вловлюють суть конфлікту між Божими законами, закладеними в природі, і потворними людськими стосунками в суспільстві. Авторська позиція накладається на умовиводи героя: «Люблю цих кузьок, пташок,

▲ Акторка Національного академічного драматичного театру ім. Івана Франка Анжеліка Савченко. Художнє фото

▲ Елі Марінова. Любов (2009)

ОБРАЗНЕ СЛОВО ПОЕТИЧНОГО МОДЕРНІЗМУ

Поезії Миколи Вороного і Богдана Лепкого прийнято вважати першими ластівками українського модернізму. Дуже близько до них примикав Олександр Олесь-символіст. У його поезії «Айстри» суто «декадентська» тема передчасної загибелі надій і прагнень зреалізована через образ прекрасних осінніх айстр, яких убив приморозок, хоч наступного дня погода вже повернулася до тривалого тепла «бабиного літа». Проте це була лірика, що виростала з традицій, а не протистояла їм. Іншими словами, український поетичний модернізм, на відміну від модернізму в українській прозі, набагато більше тяжів до усталених віками норм, питома народних засобів милозвучності й образотворення, оперував сталими епітетами, традиційними порівняннями.

Літературно-художній альманах «З-над хмар і з долин», який упорядкував і видав М. Вороний 1903 р. в Одесі, залучивши до друку на його сторінках насамперед новаторських, модерних письменників, зокрема М. Коцюбинського, став ключовим пунктом в українському літературному процесі. Авторів, знаменитому своїм «Intermezzo», М. Вороний у листі виклав програму альманаху та власне бачення української літератури як європейської і новаторської, висловивши власні симпатії «до новіших течій в літературах європейських». Пізніше саме за ці погляди М. Вороний та його прихильники зазнали гострої критики з боку громадськості і письменників традиційного скерування літератури, які звинувачували «модерністів» у нібито абсолютному відході від дійсності у сферу «чистого мистецтва» на ті уявні манівці, на які вони кличуть обдаровану літературну молодь.

Упродовж 1906–1914 рр. у Львові існувало літературне угруповання українських модерністів «**Молода муза**». Походження назви цього західноукраїнського письменницького товариства пов'язують як з аналогією до літературної організації польських модерністів «Молода Польща», так і з новелою неофіційного лідера «Молодої музи» Михайла Яцкова – «Доля молоденької музи» (1907).

Українські модерністи-початківці мали свого мецената – священика М. Світенського, який фінансував видання книг, а також «молодомузівську» пресу – газету

«Будучність» і журнал «Світ». Коли ж Остап Луцький у газеті «Діло» та альманасі «За красою» опублікував своєрідний маніфест «молодомузівців», заявивши, що це модерністське угруповання в жодному разі не обслуговуватиме позахудожніх інтересів, у тому числі народницьких і просвітницьких, а реалізуватиме свої таланти тільки естетично, Іван Франко гостро розкритикував його.

«Молода Муза» не була ніяким ідеологічним, ні мистецьким об'єднанням – була товариством без статуту, ...програми і навіть ...списку своїх членів... У добі модернізму кав'ярня ставала кузницею творчості... Насправді молодомузівці боронили права письменника розвивати свій талант без огляду на те, як уявляє собі літературу широка маса, навіть та, що її зуть інтелігенцією чи елітою».

Михайло Рудницький

Однак не сприймаючи декларацій «Молодої музи», Іван Якович не вважав модернізм ворожим і чужим українській літературі й неодноразово давав високу оцінку віршам і прозі Богдана Лепкого, Михайла Яцкова, Василя Пачовського, Петра Карманського, заохочував їх до поетичної творчості. Це засвідчує глибоке розуміння І. Франком українського модернізму як однієї з органічних ланок модернізму європейського.

Інтелектуальний напрям українського літературного модернізму в ліриці й драматургії очолила Леся Українка, а у прозі – Ольга Кобилянська.

Драматичні твори Лесі Українки також не могли улягати в прокрустове ложе традиційного (як своїми сценічними ефектами, так і змістовно-смісловим наповненням, репертуаром), зосередженого на спрямування театру корифеїв.

Поетичні драми Дочки Прометея навіть режисерам того часу видавалися малозрозумілими. А під час рідкісних постановок на сцені драматичних творів Лесі Українки трупи акторів традиційного скерування настільки неправильно розігрували всі вузлові моменти, колізії та конфлікти, що глибоко філософські твори втрачали своє ядро. Саме так сталося з постановкою символістської за своєю суттю драми «Блакитна троянда» трупю Марка Кропивницького у 1899 р. Явний провал цього твору критика закидала не режисеру й акторам, які не зуміли передати на сцені глибинної суті твору, а саме авторці за те, що вона нібито опустила ся до рівня примітивних мелодрам.

У кінці XIX ст. Україну, як ми вже зазначали вище, масово охопив дух оновлення, прагнення змін, бажання естетично й духовно дорівнятися до Західної Європи. Покоління талановитих письменників, яких І. Франко називав «Молодою Україною», зуміло вивести красне письменство на посутньо інший естетичний та стильовий рівень і продемонструвати в художніх текстах цілісні характери своїх ліричних героїв – молодих українців, їхні свідомі самовіддані пориви до краси і справедливості, тонке розуміння суспільних змін, які стосувалися людської гідності, відповідальності перед іншими, понять честі чи безчестя, слави чи ганьби, питань особистого щастя, добробуту родини, виховання дітей свідомими громадянами, права на працю за покликанням і свідомої самопожертви заради національних інтересів.

У статті «Старе і нове в українській літературі» І. Франко чітко вказував на особливості творчого процесу молодих митців, які творили у стилі неоромантизму: «Для них головна річ – людська душа, її стан, її рухи в тих чи інших обставинах... Їх можна би назвати ліриками, хоча їх лірика зовсім не суб'єктивна; навпаки,

▲ Вінсент Ван Гог. Нічна тераса кафе (1888)

вони далеко об'єктивніші від давніх оповідачів, бо за своїми героями щезають зовсім, переносять себе в їх душу, заставляють нас бачити світ і людей їх очима...».

Із березня 1909 р. у Києві почав виходити журнал «Українська хата» – перший друкований орган українського модернізму, який став улюбленим часописом шанувальників молодих українських поетів, адже їхні твори на своїх сторінках публікував аж до 1914 р., поки вихід журналу не перервала Перша світова війна. «Хатяни» в основному пропагували неоромантизм та імпресіонізм як манеру творчості. І хоча найбільш впливовий тогочасний критик і літературознавець Сергій Єфремов естетичні погляди дописувачів журналу «Українська хата» розцінював як «декадентство» й «дитячі забавки рафінованого міщанства», що штучно продукує «мистецтво для мистецтва», саме тут уперше були надруковані поезії тоді ще початківців Максима Рильського, Павла Тичини, Михайля Семенка. Також у цьому часописі часто друкували переклади творів Шарля Бодлера.

Досить тривалий у часі вихід друком «Української хати» не був випадковий. Він став одним із найцікавіших явищ в українському літературному житті початку ХХ ст. Навколо цього часопису гуртувалися молоді літературні таланти, які своєю творчістю розбудили досі пасивну літературну критику. Та найголовніше, що українська поезія «нової школи» нічим не поступалася перед найкращими західноєвропейськими зразками і засвідчувала високий рівень національного красивого письменства, бажання талановитих українських митців долучитися до актуальних літературних віянь.

Діалог із текстом

- 1 Як письменники і громадськість зустріли появу альманаху «З-над хмар і з долин»?
- 2 Що саме ви дізналися про західноукраїнське літературне угруповання «Молода муза»? Як ставився І. Франко до модернізму і до молодих талантів?
- 3 Розкрийте роль і значення журналу «Українська хата» для розвитку поетичного модернізму в 10-ті рр. ХХ ст.
- 4 Об'єднавшись у «малу» групу, підготуйте творчий проект на тему: «Причини несприйняття новітніх віянь у літературі громадськістю і митцями традиційного спрямування».

Мистецькі діалоги

- Розгляньте картину В. Ван Гога «Нічна тераса кафе» і подумайте, в руслі якої модерної течії вона виконана. Поясніть яскраву колористику цього художнього полотна.

ЛЕСЯ УКРАЇНКА (1871–1913)

Життєвий і творчий шлях

Серед списку тих незлічимих каменярів, що лупали зруйновану тепер скелю національної неволі, ім'я Лесі Українки стоятиме на одному з перших місць.

Дмитро Донцов

Життєвий шлях

Лариса Петрівна Косач народилася 25 лютого 1871 р. в Новограді-Волинському. На формування світогляду майбутньої письменниці великий вплив мали родинне оточення й «спадок предків»: передані з покоління в покоління поняття честі, гідності, патріотизму, глибокої шляхетності. «Такий весь рід – незгідні, незалежні, рівноправці», – напише згодом в одному з листів Леся Українка. Лесин дід по матері – Яків Драгоманов – був декабристом, окрім того, мав мистецький хист, його твори друкували в тогочасній пресі. Дядько – Михайло Драгоманов – відомий публіцист, історик, активний громадський діяч, якого переслідував царський уряд. Батько – Петро Антонович Косач – юрист за освітою, обстоював інтереси простолюду. Не було в родині панської погорди до простих людей, адже тут поважали людську гідність.

Мати Лесі Українки – Ольга Косач – відома українська письменниця й перекладач Олена Пчілка, була активним громадським діячем, мала непохитну позицію у всьому, що стосувалося національного питання. Лесині батьки виховали своїх шістьох дітей патріотами, дали їм блискучу освіту.

▲ Олена Пчілка і Леся Українка. Ялта (1898)

«Се талант сильний, наскрізь мужній, хоч не позбавлений жіночої грації й ніжності».

Іван Франко

▲ Леся Українка з братом Михайлом.
Фото (поч. 1890-х рр.)

Леся також формувало найближче оточення Косачів, насамперед – родини Михайла Старицького та Миколи Лисенка. Старицькі, Лисенки й Косачі були, за спогадами письменника й науковця Агантигела Кримського, чи не єдиними людьми, які в часи наступу на все українське не приховували своїх поглядів, були вірні національним переконанням.

Першу поезію Леся Українка написала у дев'ять років, а в тринадцять, у 1884 р., львівський журнал «Зоря» надрукував вірші «Конвалія» і «Сафо».

Разом із братом Михайлом дівчина переклала оповідання «Запропаща грамота» та «Зачароване місце» М. Гоголя. Дівчина була всебічно обдарована від природи, а батьки зробили все від них залежне, щоб розвивалися її таланти. Леся Українка гарно малювала – батько запросив у Колодяжне художника з Ковеля, який навчав її рисунка з натури. Пізніше вона відвідувала рисувальну школу, засновану видатним українським художником Миколою Мурашком. Одна з її робіт, яка збереглася, – мати з дитиною біля пташиного гнізда – свідчить про небиякий малярський хист.

Через хворобу Леся Українка вчилася вдома. Однак її ерудиція, знання з різних галузей мистецтва й науки викликали подив. Юнка володіла майже всіма основними європейськими мовами, а також старогрецькою та латинською. Французькою, німецькою, італійською могла писати вірші, ґрунтовно знала вітчизняну й світову літературу.

Цікаво знати!

У 19 років написала для своєї молодшої сестри, яка навчалася в гімназії, книжку «Стародавня історія східних народів». Це був перший в Україні підручник про первісне суспільство й історію індусів, єгиптян, асирійців, вавилонян, фінікійців.

Ще одне джерело, яке потужно живило талант Лесі, – музика. Дівчина чудово грала на фортепіано (її вчителькою була Ольга Лисенко, дружина М. Лисенка), виконувала власні композиції. Можливо, вона стала б відомою композиторкою, якби не той «кепський жарт», який «утяла» їй «натура». Ідеться про туберкульоз кісток, тяжку хворобу, що почалася взимку 1881 р., коли десятилітня дівчинка промочила ноги в крижаній воді річки Стир.

Цікаво знати!

Подорожуючи світами, Леся Українка винаймала собі помешкання обов'язково з фортепіано, адже навіть хворою рукою намагалася грати бодай для себе, а музичний слух мала ідеальний.

Важливу роль у формуванні Лесиної поетичної натури відіграла й мальовнича природа Волині, легенди й казки Полісся, власне, та атмосфера краси, серед якої вона росла, а також народні звичаї, традиції.

Новоград-Волинський, Ковель, Колодяжне – казкові місця дитинства поетеси. У 1879 р. родина Косачів перебралася до Луцька. Тоді ж вони придбали в селі поблизу садибу, щоб дати можливість дітям бути на природі. Колодяжне назавжди зачарувало Лесю прекрасними краєвидами та розповідями місцевого селянина Лева Скулинського про «нечисту силу».

На Водохреще на річці Стир Леся Українка застудилася. Довга «тридцятилітня війна», як висловлювалася сама поетеса, змушувала її шукати рятунку то в місцях із теплим кліматом – у Ялті, Італії, Грузії, Єгипті, то в медичних світилах Польщі та Німеччини.

Із середини 1880-х рр. Леся Українка (на той час вона взимку жила переважно в Києві) входить до гуртка творчої молоді «Плеяда». Плеядівці ставили перед собою завдання розвивати українську культуру. Серед запланованого, наприклад, була робота над цілою серією перекладів найкращих зразків європейської літератури. Леся Українка із захопленням перекладає вірші одного зі своїх улюблених поетів – Генріха Гайне (92 її переклади з «Книги пісень» німецького поета побачили світ 1892 р. у Львові). Для збірань «Плеяди» поетеса й сама починає писати прозу.

У 1890 р. у львівських журналах друкуються поезії «Contra spem spero», «Мій шлях», «Сім струн». Навесні 1891 р. Леся Українка відвідала Львів, познайомилася з І. Франком, галицькими діячами літературно-мистецького та громадського життя, а 1893 р. у Львові за сприяння І. Франка вийшла перша поетична збірка Лесі Українки «На крилах пісень».

Важливою віхою в житті поетеси стала поїздка в Болгарію до рідного дядька – Михайла Драгоманова. Тут вона насолоджується інтелектуальною атмосферою, що панує в дядьковій родині, жадібно ковтає сторінки видань, яких не можна було роздобути в Україні. Зустрічі з емігрантами – політичними й громадськими діячами, розмови про волю, освіту рідного народу остаточно формують її суспільно-політичні переконання.

А тим часом в Україні запанувала реакція. Обшуки в Київському університеті,

▲ Василь Забашта. Микола Лисенко слухає гру Лесі Українки (1961)

▲ Віктор Зарецький. Леся Українка в гурті «Плеяда» (1961)

арешти студентів. Повернувшись із Болгарії, Леся Українка й сама опиняється під негласним наглядом поліції. Однак продовжує відвідувати таємні гуртки. Навіть надіслала Людмилі Драгомановій статтю «Голос однієї ув'язненої», у якій засудила французьких митців за їхнє схиляння перед російською імператорською сім'єю під час її перебування в Парижі.

Цілий рік, починаючи з червня 1897 р., Леся Українка лікувалася в Криму. Вілла «Іфігенія», де оселилася поетеса у своєму «добровільному вигнанні», самою назвою викликала асоціації з героїнею давньогрецької міфології. Так народилася драматична сцена «Іфігенія в Тавриді». На той час Леся Українка вже випробувала свій талант у ліро-епіці (поеми «Роберт Брюс, король шотландський», «Давня казка», «Поет під час облоги»).

Потужний Лесин талант вибухнув і в драмі: ще 1896 р. поетеса закінчила свій перший драматичний твір – «Блакитна троянда». Продовжує й перекладацьку роботу: береться за «Макбета» Вільяма Шекспіра, «Божественну комедію» Данте, пропонує друзям українською мовою уривки з «Каїна» Джорджа Байрона.

Однак у листі до родичів Олена Пчілка писала: «Така у нас біда з Лесею... Вона плаче нишком від мене, а я від неї». На початку 1899 р. Леся Українка поїхала в Берлін на операцію. Доля нарешті виявилася прихильною: після хірургічного втручання з'явилася навіть надія назавжди побороти багаторічну недугу. У той час починається листовне знайомство поетеси з Ольгою Кобилянською.

Ще влітку 1897 р. у Ялті Леся Українка познайомилася із Сергієм Мержинським, їхня дружба переросла в ніжне кохання. Були короткі зустрічі в Криму, Гадячі, Києві, нарешті – в Мінську, коли в Лесиній долі звершилася вища форма любові – служіння. Усупереч волі матері дівчина поїхала доглядати смертельно хворого друга, для якого вона «почала нову мрію життя», «вмерла і воскресла». Невеличка хатина на околиці Мінська, що вросла в землю, стала тим bastionом, де Леся Українка два місяці тримала останню битву й намагалася вирвати з лабет смерті свого друга. «Вже не може підвестися сам. Листи, замість нього, пишу я, навіть його найближчим приятелям...» – скаржилася вона О. Кобилянській. Глибину своїх почуттів Леся Українка виливає в поетичних рядках. Біля ліжка вмираючого хворого вона написала драматичну поему «Одержима». «Я її в таку ніч писала, після якої, певне, буду довго жити, коли вже тоді жива осталась», – зізналася Леся Українка в листі І. Франкові.

Невдовзі після смерті С. Мержинського змученій фізично й морально Лесі Українці лікарі поставили невтішний діагноз: легені уражені сухотами. Шукаючи бодай якоїсь розради, вона прагне зустрітися з О. Кобилянською і їде на Буковину, відвідує І. Франка у Львові.

До Лесі приходять натхнення. Вона пише легенду «Трагедія» та вірш «Якби вся кров моя уплинула отак...».

Зустрічі, щирі вітання, захоплення, з яким зустрічали поетесу студенти в Чернівцях, літературно-музичні вечори з декламуванням її поезій повертали до життя. Леся Українка відновлює листування з редакціями, надсилає у

▲ Сергій Мержинський

видавництва нові твори. 1902 р. в Чернівцях виходить третя поетична книжка Лесі Українки – «Відгуки».

Цікаво знати!

Коли в Ольги Кобилянської запитали дозволу на видання поштової марки з її фото, вона поставила умову: має бути лише парна світлина з Лесею Українкою, якщо та на це погодиться.

Однак невиліковна хвороба знову «гнала» Лесю Українку «світами». Дві зими – 1902 і 1903 рр. – вона прожила в Італії.

У Києві 1904 р. вдруге під назвою «На крилах пісень» виходить іще одне видання поетичних творів письменниці (вибране). Однак цензура покалічила збірку, а критики наче й «не помітили» її.

До початку 1907 р. письменниця живе в Києві і стає свідком наступу реакції, коли багато хто з представників інтелігенції різко змінив свої недавно прогресивні погляди. У цей непростий час Леся Українка успішно співпрацює із сатиричним журналом «Шершень», де публікує низку власних викривальних творів. Поетесі судилося пережити арешт: під час обшуку в її помешканні знайшли заборонену літературу. Однак завдяки популярності Лесею Українку сприймали як «пророка, що в найпідлішу добу національного занепаду проповідував про великий час світанку...», гаслом котрого навіть у найтемніші хвили життя нації було: «*Contra spem spero!*» (Дмитро Донцов).

Улітку 1907 р. Леся погодилася вийти заміж за музикознавця і фольклориста Климента Квітку, який з особливою турботою ставився до неї. Новостворена сім'я переїхала в Балаклаву, де Квітка одержав посаду в суді, а згодом – у Ялту. Здавалося, морський клімат мав би сприяти поліпшенню здоров'я, а хворій поетесі стало тільки гірше. Берлінський професор радив їхати до Єгипту, але зібрані на поїздку гроші подружжя віддало на організацію етнографічної експедиції, яка записувала мелодії українських народних дум. У 1911 р. Леся Українка та Квітка опинилися на Кавказі, в Кутаїсі. Уже звідти письменниці вдалося ще раз відвідати Єгипет. Вражена величиною пірамід, загадковістю сфінкса, вона написала ліричний цикл «Весна в Єгипті». Письменниця змушена була підпрацьовувати перекладами ділових паперів і давати приватні уроки німецької і французької мов. Вона мужньо зносила всі удари долі. Такими настроями пройнятий і останній її поетичний цикл «З подорожньої книжки» – п'ять поезій, написаних на кораблі в зимовому штормовому морі.

У травні 1913 р., повертаючись із Єгипту на Кавказ, Леся Українка востаннє відвідала Київ, де мала урочисту зустріч із шанувальниками її творчості. Людмила Старицька-Черняхівська згадувала: «Бліда, прозора постать Лесі з руками, повними енергії, любові й віри, зі смертю в очах».

У Кутаїсі Лесі Українці довелося вкотре пережити тяжке випробування матеріальними нестатками. Крайня грошова скрута призвела до того, що подружжя

▲ Іван Труш. Портрет Лесі Українки (1900)

◀ Пам'ятник Лесі Українці у м. Києві на площі, названій на її честь. Скульптор Галина Кальченко, архітектор Анатолій Ігнащенко

навіть спродувало хатні меблі. Однак і в цих умовах Леся Українка вважала неприпустимим просити громадської допомоги (таку допомогу, наприклад, отримували М. Коцюбинський, В. Винниченко). Із голосу дружини, яка помирала, К. Квітка встиг записати народні пісні, а матері й сестрі Ользі Леся Українка надиктувала зміст задуманої ліричної драми «На передмістю Александрії». Голосом своїх героїв вона звернулася у вічність, доручаючи власні «скарби» (творчість) прийдешнім поколінням.

Леся Українка померла 1 серпня 1913 р. в містечку Сурамі (Грузія). Тіло славної доньки України, «святої лицареси, що написала на власному щиті в часи похмурі й тяжкі для нашої Батьківщини гордо – Українка» (Оксана Забужко), перевезли до Києва. Поліція заборонила нести труну на руках, як того вимагала громадськість, заборонила промови, а щоб ніхто не посмів порушити заборони, дала в супровід похоронній процесії наряд кінноти. Та Україна провела в останню путь свою доньку багатотисячною ходою. Поховали Лесю Українку на Байковому цвинтарі.

Діалог із текстом

- 1 Як впливала родина на формування світогляду Лесі Українки? Прокоментуйте її слова: «Такий весь рід – незгідні, незалежні, рівноправці».
- 2 Який важливий духовний спадок узяла Леся Українка з рідного дому? Що ви дізналися про особливу роль матері у формуванні таланту Лесі? Хто ще, крім батьків, вплинув на виховання майбутньої письменниці?
- 3 Як ви розумієте лексичне значення псевдоніма Леся Українка?
- 4 Чому письменниця так багато подорожувала? Чи тільки любов'ю до мандрів були зумовлені її поїздки?
- 5 Як саме взаємини із С. Мержинським позначилися на творчості Лесі Українки?

Мистецькі діалоги

- 1 Розгляньте портрет Лесі Українки пензля галицького художника Івана Труша. Якою постає поетеса на ньому? Чи відображає портрет ставлення майстра до моделі?
- 2 Дізнайтесь, як перетнулися долі Лесі Українки та Івана Труша; підготуйте стислу розповідь про це.
- 3 Розгляньте репродукцію картини В. Зарецького «Леся Українка в гурті "Плеяда"». Як ви думаєте, чому присутні одягнені переважно в український одяг?

Основні мотиви поетичної творчості Лесі Українки

Уся творчість Лесі Українки наснажена потужною життєствердною силою – **неоромантичним** естетичним ідеалом, згідно з яким провідними мотивами є боротьба, воля, служіння високій меті. **Ліричний герой її поетичних творів – сильна духом особистість**, яка намагається знайти розв'язання актуальних суспільних і філософських проблем. Характерне для європейської неоромантики відчуття духовної втоми не властиве для поетичного доробку Лесі Українки. Світогляд поетеси визначив особливості її творчої манери.

Стиль Лесі Українки, як і кожного митця, пройшов певні етапи розвитку: від «дитинної імпресіоністики» ранніх творів – до «широкої ідейності і могутнього пристрасного огню» (Іван Франко), а творчість 1900-х рр. вирізняється поєднанням рис неоромантизму й неокласицизму.

Форму поезій Лесі Українки характеризує надзвичайна різноманітність строфики (сонети, октави, секстини, катрени, терцини) та наявність усіх віршових стоп. Використовувала поетеса і білий вірш.

Поетичні твори Лесі Українки ввійшли до збірок: «На крилах пісень» (1893), «Думи і мрії» (1899), «Відгуки» (1902), «На крилах пісень» (1904). Дослідники відзначають як новаторську рису її творчості «тяжіння до ліричного циклу як композиційного засобу лірики». Найпоширеніші принципи komponування циклу в Лесі Українки: ідейно-тематичний – цикли «Ритми», «Невільничі пісні», «Пісні про волю»; зоровий – «Подорож до моря»; музичний – «Сім струн».

Серед Лесиних ліричних творів домінує лірика громадянська, широко представлена філософська, рідше – пейзажна й інтимна, хоча громадянські мотиви часто переплітаються з інтимними й філософськими. Поезія Лесі Українки наповнена силою духовного пориву людської душі до високих ідеалів. Саме тому М. Рильський назвав Лесю «Жанною д'Арк нашої літератури».

У збірці «**На крилах пісень**» (1893), що значною мірою була ще позначена рисами учнівства, представлена й пейзажна, й інтимна лірика, у якій (особливо – в інтимній) є ноти жалю, зітхання, та провідний мотив усієї збірки – громадянський, а домінантний настрій – життєствердний. Оплакування знедоленої матері-України (цикл «Сім струн») переростає в усвідомлення боротьби («Всі наші

«Центральне зерно неоромантики Лесі Українки – сильна інтелектуально, волева, чуттєва особистість... Роль неоромантизму як літературної течії національно-революційна: висунення вселюдської проблематики можливе тільки на національному ґрунті. Ліризм панує в неї не тільки в його власній сфері, в ліричній поезії, але переноситься з виразною силою на поеми, на драматичні поеми й етюди; звернення до одуховленої історії, до міту, екзотики, до біблійної теми, Елади й Риму».

Юрій Бойко

«Інтелект, поетична інтуїція, глибока ніжність жіночої психіки, сильна творча воля, орлиний лет душі – оте все сплелось у творчості Лесі Українки в одну гармонійну цілість».

Микола Євшан

сльози туюго палкою...», цикл «Сльози-перли»). Своє кредо молода поетеса найчіткіше висловила у вірші «Contra spem spero!».

У збірці «Думи і мрії» (1899) знайшла продовження тема **митця й суспільства** (ліро-епічні поеми «Давня казка», «Поет під час облоги», вірш «Слово, чому ти не твердая криця...»). У поезії цього періоду розроблена тема героїзму, лицарської відваги, коли не здаються на милість переможця, приймають бій не на життя, а на смерть (поема «Роберт Брюс, король шотландський»).

Твори, що увійшли до циклу політичної лірики «Невільничі пісні» («І все-таки до тебе думка лине», «Fiat pox!» («Хай буде ніч!»), «Slavus-sclavus» («Слов'янин-раб»), «Товарищі на спомин», «Поет під час облоги»), картають сучасників за їхню рабську покору. Поетичною знахідкою стала назва вірша «Slavus-sclavus». Використовуючи співзвучність латинських слів «слов'янин» і «раб», Леся Українка намагається розбудити національну свідомість українців, які мовчки терплять рабське становище.

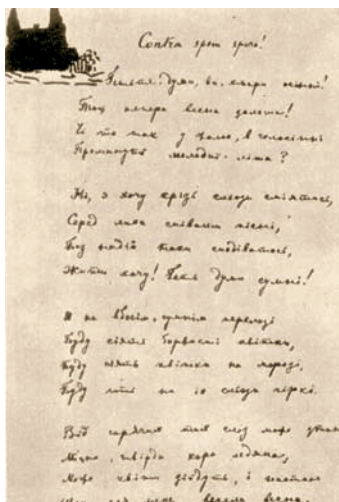
Наскрізний мотив циклу втілений у рядках поезії «І все-таки до тебе думка лине...»: «Що сльози там, де навіть крові мало!». А в поезії «Товарищі на спомин» авторка вибухає гнівними інвективами шевченківської сили: «Ми паралітики з блискучими очима, / Великі духом, силою малі»; «О, сором мовчки гинути й страждати, / Як маєм у руках хоч заржавілий меч».

Збірка «Відгуки» (1902) складається з циклів «Ритми», «З невольницьких пісень», «Хвилини», шести легенд і драматичної поеми «Одержима». З'являється ключовий для поетично-образного світу Лесі Українки образ – «одваги меч двосічний». У віршах циклу «Ритми» («Якби вся кров моя уплинула отак...») та легендах («Трагедія», «Королівна») домінують мотиви лицарського покликання. У цих творах відчуття власного обов'язку бути сильною, не скоритися долі ніби відлучене заповітами величних служителів ордену Меча Слова, посталих в уяві поетеси з героїчної доби Середньовіччя.

Антиімперським пафосом сповнений вірш «І ти колись боролась, мов Ізраїль» (1904), у якому крізь призму біблійних мотивів Леся Українка осмислила причини української неволі. Поетеса наголошує на трагічних наслідках Переяславської угоди: «Знову тьма, і жах, і розбрат. / І знов настав єгипетський полон, / та не в чужій землі, а в нашій власній». Риторичні запитання, використані авторкою у фіналі вірша, сповнені болю й гніву, протесту проти покори перед загарбниками: «Коли скінчиться той полон великий, / що нас зайняв в землі обітованій? / І доки рідний край Єгиптом буде? / Коли загине новий Вавилон?»

■ «Contra spem spero!»

Прикметно, що вірш «Contra spem spero!» (1890) написаний у тяжкий для Лесі Українки період наступу недуги. Обраний для заголовка твору латинський вислів – «без надії сподіваюсь» – викликає асоціацію зі зраненням, але нескореним воїном, на щиті якого написано цей девіз. Подібно до нього поетеса свідомо свого покликання й того шляху, яким доведеться йти: тут її чекають не розквітлі троянди, а немилосердні терни. Поезія, пронизана романтичним пафосом боротьби, утверджує незламність духу і віри людини у змаганні з долею. Вольові імпульси твору

◀ Перша сторінка автографа поезії Лесі Українки «Contra spem spero!» (1890)

Софія Караффа-Корбут.
«Contra spem spero!».
Кольорова ліногравюра
(1962) ▶

увиразнюють ораторські інтонації, стверджувальні оклики. У вірші органічно поєднані мотиви глибоко особистісні (боротьба з недугою) та суспільні (панування реакції).

Драматизм вірша значною мірою визначає контрастність образів, що набувають символічного значення: «вбогий, сумний переліг», «мороз», «гіркі сльози», «важкий камінь», «крем'яна гора», «темна нічка» – «барвисті квітки», «гарячі сльози», «весела весна», «весела пісня», «зірка провідна». Емоційну напруженість, драматичність вірша підкреслює і віршовий розмір – чіткий ритм тристопного анапеста.

■ «Мріє, не зрадь!»

Поезію «Мріє, не зрадь!» (1905) створено в період революційного піднесення. У листі до Агатангела Кримського Леся Українка так описувала свої тодішні настрої: «У поезії я тепер обдарована несподіваною гармонією настрою моєї музи з громадським настроєм...». Слово «мрія» в ті часи було авторським неологізмом Михайла Старицького і вживалося в різних значеннях. У цьому вірші Лесі Українки воно уособлює надію на волю, звільнення від царської тиранії, але водночас є синонімом до слів «талант», «муза».

Вірш характеризує філософська глибина тропів, афористичність висловів. Героїчне тут виражене і в структурній чіткості, і в енергійному ритмі. Сильна воля і беззастережна віра, самозречення в ім'я високої мети – запорука успіху: «Хто моря переплив і спалив кораблі за собою, / той не вмере, не здобувши нового добра».

■ «Слово, чому ти не твердая криця...»

Вірш «Слово, чому ти не твердая криця...» (1896) увійшов до збірки «Думи і мрії», у якій однією із центральних була тема митця й суспільства. Слово для Лесі Українки набуває сенсу дії, чину боротьби за звільнення людини від рабських пут.

«У ліриці вона немов би роздвоюється. З одного боку, вона – поет шаленого пориву, незламної волі, твердого заклику, вона може викликати цілу бурю металево-гострих тонів, що від екзальтації ведуть до натхненно-суворої логіки, до філософського напруження думки. З іншого – її поезія висловлює інтимні глибини жіночої психіки; делікатний малюнок відтінків душевних переживань нагадає складний, дрібно деталізований зразок мережива; жіноча ніжність висловлюється наче пошепки, вона м'яко звучить у невіддаваних перекладом сполюках українських приголосних. Дихання тихої мелодії чувається в цій поезії, яка раз у раз звертається до асоціації зі світу музики...».

Юрій Бойко

Риторичні запитання першої строфи трансформуються у стверджувальні інтонації в наступній строфі, де ритм увиразнений за допомогою алітерації (звукових повторів *p*). Поетеса переконана: слово має служити людям, давати їм насагу до боротьби, ставати «мечем на катів». Вірш «Слово, чому ти не твердая криця...» яскраво виявляє символізм авторського мислення. Центральним образом постає образ слова-зброї, що породжує цілу низку синонімічних образів: «твердая криця», «безжалісний меч», «гартована мова», «зброя іскриста», «меч на катів», «клинок». Вольової напруги вірша, сили поетичного переконання досягнуто також і завдяки віршовому розміру, яким написаний вірш.

Леся Українка – поетка високого пориву, незламної волі. Такими мотивами пройнята

й вершинна поезія з останнього поетичного циклу – «З подорожньої книжки»: «Хто не жив посеред бурі, / той ціни не знає силі, / той не знає, як людині / боротьба і праця милі», і поезія «Хто вам сказав, що я слабка»: «Хто вам сказав, що я слабка, / що я корюся долі? / Хіба тремтить моя рука / чи пісня й думка кволі?».

■ «Стояла я і слухала весну...»

Пейзажна й інтимна лірика Лесі Українки вирізняється глибокою ніжністю, мелодійністю, багатю палітрою барв. Її жіноче начало втілюється у м'якому звуковому інструментуванні, увазі до півтонів, закоханості у світлових спектрах. Саме тут з особливою майстерністю виявилось музичне й живописне обдарування поетеси, давши ту сполюку в художньому слові, яку називають «синтезом мистецтв».

Суто пейзажних творів у Лесі досить мало – життя природи й людини у її ліриці переплітаються. Тут поетеса передає свої настрої, виливає тугу й висловлює надію на одужання. Життєствердними мотивами сповнені поезії «Стояла я і слухала весну...», «Давня весна». Зміна, рух настрою ліричної героїні завжди виразно впливає на ритміко-інтонаційну структуру віршів. Віршовий розмір – п'ятистопний ямб, який створює ефект дзвінкості, римування – суміжне, рими – чоловічі.

Поезія «Стояла я і слухала весну» (1895) має всього дві строфи, проте навіть у такому короткому творі Леся Українка зуміла надзвичайно тонко передати схвилюваний настрій молодої людини від настання весни, реалізації найкращих сподівань, найпотаємніших мрій, передчуття кохання й щастя.

Діалог із текстом

- 1 Розкрийте особливості світогляду письменниці. Як саме в її творчості проявився неоромантичний ідеал? Проілюструйте прикладами з поезій.
- 2 Що ви можете сказати про особливості стилю Лесі Українки-поетки?
- 3 Поясніть, як ви розумієте слова І. Франка: «...Ся хвора, слабосильна дівчина – трохи чи не одинокий мужчина на всю новочасну соборну Україну».
- 4 Які мотиви переважають у поезії Лесі Українки? Чому М. Рильський назвав Лесю «Жанною д'Арк нашої літератури»? У чому полягало новаторство її поетичного доробку?
- 5 Як реалізувалася в поезії Лесі Українки тема митця й суспільства? Проілюструйте прикладами.
- 6 Що означає латинський вислів «Contra spem spero»? Чому Леся Українка дала своїй поезії таку назву? Визначте основний мотив цього вірша. Знайдіть у творі приклади оксиморона, епітетів, антитези.
- 7 Завдяки чому досягнуто драматизму в поезії «Мріє, не зрадь!»? Поясніть, як ви розумієте слова: «Я вже давно інших мрій відреклася для тебе. / Се ж я зрікаюся не мрій, а самого життя. / Вдарив час, я душею повстала сама проти себе, / і тепер вже немає мені вороття».
- 8 Проаналізуйте поезію «Стояла я і слухала весну...». За допомогою яких художніх засобів поетеси вдалося передати динаміку почуттів ліричної героїні?
- 9 Проілюструйте літературознавчі твердження Юрія Бойка прикладами з творчості Лесі Українки.

Мистецькі діалоги

- Прислухайте романс «Слово, чому ти не твердая криця» (музика Якова Степового). Як саме композитор передав основний настрій поезії?

Драматична спадщина Лесі Українки: жанрове й тематичне новаторство

Письменниця розширила можливості драми як літературного роду, поєднала родові ознаки лірики, епосу й драми, дала оригінальне трактування світових образів. До прикладу, легенду про Дон Жуана, яку по-своєму розробляли Тірсо де Моліна, Мольєр, Олександр Пушкін, Леся Українка оригінально використала в «Камінному господарі». «Лицар волі», традиційний спокусник жінок, у її творі постає жертвою кар'єри. Крім того, як зауважив Максим Рильський, «створила в цій поемі Леся Українка цілком новий і прекрасний образ Долорес, яка незмірно переважає своїми моральними якостями і Дон Жуана, і донну Анну».

Лесина драматургія посідає гідне місце поряд із творами Генріка Ібсена, Гергарта Гауптмана, Гуго фон Гофманстала, Станіслава Виспянського, Ріхарда Вагнера. Авторка осмислювала глибинні філософські проблеми, а також проблеми із життя українського суспільства на основі античної та біблійної історії. «Кассандра», «На руїнах», «У пущі», «Вавилонський полон», «На полі крові», «Камінний господар» – ці й інші драматичні твори

«Прикмети оновлення поетики драми Лесею Українкою виявлялись у багатьох чинниках. Серед них – багатомірність образу, перекцентровка на внутрішню дію, перевага слова над дією, лірико-філософського струменю над подійним, значення підтексту. Центром драматизму стає внутрішній світ персонажа».

Лариса Міщенко

▲ Олександр Іванов. Явлення Христа Марії Магдалині після Воскресіння (1835)

«Якби Леся була не українською, а російською письменницею, то, правдоподібно, її, а не Чехова, шанували б і цінували по всьому світу як творця модерної драми. Про це подбали б представники російської еліти».

Ігор Качуровський

написані на основі історії давніх часів. «Вічні» образи під пером Лесі Українки набували нового звучання, переконливо спростовували «теорію», що українська література призначена тільки «для хатнього вжитку».

1901 р. Леся Українка створила першу драматичну поему «**Одержима**». В основі твору – біблійна тема, яку авторка розгортає як протиставлення церковним догматам. Чи не вперше в історії світової літератури письменниця поставила під сумнів доцільність жертви Христа задля невдячного людства. Месія жертвує собою, Міріам готова смерті заради нього. Вона, «одержима духом», умирає з прокльонами й ненавистю на вустах, що суперечить біблійній настанові любити навіть ворогів своїх.

Драматична поема – невеликий за обсягом віршований твір, у якому поєднуються жанрові особливості драми та ліро-епічної поеми. Основу драматичної поеми становить внутрішній динамічний сюжет – конфлікт світоглядних і моральних принципів за відсутності широкого тла зовнішніх подій. Ліричні чинники у творах цього жанру переважають над епічними та драматичними.

Драматична поема «**Бояриня**» (1910) належить до традиційних просвітницько-народницьких п'єс. Національні проблеми розкриті безпосередньо.

Дія в «Боярині» відбувається в другій половині XVII ст., після смерті Б. Хмельницького, коли Московське царство почало порушувати статті Переяславської угоди. Звернення до цього трагічного періоду дало можливість письменниці актуалізувати проблему національної пасивності й зради.

Головна героїня твору – Оксана, донька заможного козака Перебийного, що належав до козацької старшини. Конфлікт між почуттям любові до Степана і неприйняття його пасивності, що рівноцінна зраді, бажання бути зі своїми співвітчизниками в тяжкий для України час – і катастрофічна неможливість вирватися з московських пазурів призводять до трагічної розв'язки: Оксана гине. Образ Степана наділено багатьма чеснотами: інтелігентний, високоосвічений, розсудливий. Іноді він навіть переконаний, що служить Україні, як і його батько, «з-під московської руки». Степан змушений постійно чинити над собою моральне насильство, адже він, з одного боку, дорожить своїм становищем боярина, а з іншого – боїться тортур, доносів. Інтелектуально й духовно вищому від московського оточення

Степанові важко бути «Стьопкою», блазнем царя, та страх за своє життя та життя рідних призводить його до остаточної деградації.

В особі Степана, наголошує Михайло Драй-Хмара, «...можна вбачати того українського інтелігента кінця ХІХ – початку ХХ ст., що втратив почуття національного й переймав чужу культуру, зрікшись своєї рідної. Оксана ж представляє тип того інтелігента, що довго борювався за національне самовизначення, але, попавши в пазури московського чиновництва, не мав уже сили вирватися на волю й конав на чужині».

■ Драма-феєрія «Лісова пісня»

А її, здається, признано
за мій шедевр.

Леся Українка

Драматичну феєрію «Лісова пісня» (1911) Лесі Українки вважають особливим твором не тільки в її творчій спадщині, а й у скарбниці світової літератури. За висловом Максима Рильського, це – «діамантовий вінець» письменниці.

Історія написання. Задум цього твору довго хвилював і вабив Лесю Українку, зрів, щоб вилитися на папір усього за десять днів: «Писала я її дуже недовго, 10–12 днів, і не писати ніяк не могла, бо такий уже був непереможний настрій, але після неї я була хвора і досить довго “приходила до пам’яті”...». А в листі до матері є згадки про те, що саме підштовхнуло до написання твору: «Мені здається, що я просто згадала наші ліси та затужила за ними... В Колодяжному в місячну ніч бігала самотою в ліс (ви того ніхто не знали) і там ждала, щоб мені привиділась Мавка... Зачарував мене сей образ на весь вік...».

«Можливо, це був перший екологічний зойк. Перша пересторога. Перше благання: “Не рубай!” Перше попередження, що зрада може перетворити на вовка, що все може піти прахом. І тоді по лісах блукатиме тільки наша загублена Доля».

Ліна Костенко

Софія Караффа-Корбут. Ілюстрації до видання «Лісова пісня». Київ, «Веселка» (2007)

Улітку 1911 р. Леся Українка жила в Кутаїсі. На Кавказі, в розлуці з Україною, з дорогою її серцю Волиню письменниця згадувала яскраві миті свого дитинства. У «Лісову пісню» письменниця справді «вклала цвіт душі».

Жанр твору. За жанром «Лісова пісня» – новаторський твір. Видавці назвали її «драмою-феєрією», хоча сама Леся Українка не схвалювала таке визначення. Традиційно західноєвропейські феєрії були цирковими чи театральними виставами – видовищем із безліччю трюків. Однак на початку ХХ ст. елементи феєричності проникають у літературу, зокрема в драматургію, покликану до життя неоромантизмом. Тож письменниця створила новий жанр – проблемну філософську драматичну поему.

Феєрія (з фр. *féerie*, від *fée* – фея, чарівниця) – театральна або циркова вистава з фантастично-казковим сюжетом, сценічними ефектами й трюками. На початку ХХ ст. в європейській драматургії виникає драма-феєрія (драма-казка), для якої характерне виразне ліричне начало, зіставлення природного й людського, широке використання міфічних і фольклорних образів, фантастичних елементів. До шедеврів цього жанру належать «Затоплений дзвін» Г. Гауптмана, «Лісова пісня» Лесі Українки, «Синій птах» М. Метерлінка.

Фольклорно-міфологічна й філософська основа твору. Персональний світ твору представлений людьми й казковими, міфічними істотами, якими, відповідно до народних вірувань, заселені ліси й луки, водойми й поля. І хоч у Звягелі (колишня назва м. Новоград-Волинський) письменниця жила тільки до семи років, однак почуті тут пісні, казки, перекази запам'яталися їй на все життя. Прикметно, що Лукаш у драмі грає на сопілці саме мелодію веснянки, популярної на Звягельщині. У Колодяжному, під Ковелем, до самісінького маєтку Косачів підступав ліс зі старими гіллястими дубами та густою ліщиною. А урочище Нечимне з великим таємничим озером біля села Скулин, на березі якого Косачі ночували в хижці дядька Лева, подарувало Лесі, за словами її сестри Ольги, «той краєвид із “Лісової пісні”, який був би найдокладнішою декорацією до неї». Із листа Лесі Українки до Михайла Драгоманова відомо, що розповідь про «Того, що в скалі сидить», вона почула від однієї селянки, як і про Злидні – образ, запозичений із волинського фольклору.

Авторка вклала в текст драми те, що називала «релігією своїх предків» – ще дохристиянський світогляд людини, яка зрослася з природою. Мавка, осяяна її духовним світлом, наснажена глибиною її переживань, її філософським розумінням життя, любові як найвищого благословення, дарує людям формулу безсмертя: «Я маю в серці те, що не вмирає».

Композиція драми. Твір складається з прологу й трьох дій, кожна з яких зіставляється з різними порами року. На фоні пробудження, квітучання, осіннього згасання і зимового завмирання природи розгортається історія кохання та зради,

▲ *Софія Караффа-Корбут.*
Ілюстрація до видання
«Лісова пісня». Київ,
«Веселка» (2007)

«Найхарактернішою композиційною особливістю “Лісової пісні” є органічне переплетення світу природи і світу людини».

Василь Пахаренко

прощення й переходу в інші, духовні, виміри головних героїв. Сама Леся Українка стверджувала, що «Лісова пісня» створена «на честь волинських лісів». Тож пролог лише вводить читача у світ природи й казки, у якій діють фантастичні істоти.

Перша дія – пробудження Мавки, народження кохання між лісовичкою й сільським парубком Лукашем. Це *зав'язка* твору. Друга дія, що розгортається у час «пізнього літа», становить *розвиток дії*. Кохання Лукаша в'яне, Мавка для нього стає чужою, він вибирає не мрію, не духовну красу, а плотську втіху. Мавка, яка знає його глибше, ніж він сам, із сумом каже: «Не можеш ти до себе дорівнятись...».

Наприкінці другої дії настає кульмінаційний момент: Лукаш зраджує Мавку й сватає Килину, його вибір «штовхає» Мавку в обійми «Того, що в скалі сидить». Однак добровільне рішення Мавки зникнути «у підземеллі темного Марища» – це *передкульмінація*, бо події тільки сьогатимуть емоційної напруги. Світло високої любові, присвяченості себе іншому не дають Мавці заснути в царстві Марища навічно. Вона виривається з підземелля, щоб урятувати Лукаша від страшного закляття, накладеного на нього Лісовиком за зраду. Мавка повертає Лукашеві людську подобу, однак її саму заклала Килина і Мавка перетворилася на вербу. Це сталося, бо Мавка більше не має сил протистояти злу, Лукашева зрада відняла в неї бажання жити. Розлючена Килина намагається зрубати вербу, але Перелесник запалює дерево, відтак згорає й хата. Ці події становлять *кульмінацію* твору.

Килина й Лукашева мати повертаються в село, незважаючи на те, що Лукаш залишається в зимовому лісі без даху над головою. Фатальний для героя епізод завершується розлогою ремаркою-епілогом: «Зимовий день змінюється в ясну, місячну весняну ніч. Мавка спалахує раптом давньою красою у зорянім вінці. Лукаш кидається до неї з покликком щастя». Це *розв'язка* твору, і вона оптимістична: монолог Мавки – про вічність краси, всепереможну силу Любові, незнищенність Духу. «О, не журися за тіло!» – запевняє коханого її голос. Адже для того, хто вірний любові, смерті нема. Є лише перехід, у якому душа оновлюється і народжується для вічного життя: «стане початком тоді мій кінець».

Важливу роль у композиції «Лісової пісні» відіграють ремарки. Вони сприймаються як поезія у прозі – «це найкращі

▲ Національна опера України. Балет на дві дії Михайла Скорульського. Мавка – Катерина Кухар; Лукаш – Олександр Стоянов

▲ Софія Караффа-Корбут. Мавка. Ілюстрація до видання «Лісова пісня». Київ, «Веселка» (2007)

◀ Лукаш, звільнений із подобу вовкулаки, з Килининим сином на руках (Волинський академічний обласний музично-драматичний театр ім. Тараса Шевченка; у ролі Лукаша – актор Сергій Єрмакович)

в українській літературі пейзажі. Новаторство Лесі Українки у змалюванні природи виявляється у синтезі різних мистецтв, своєрідному кінематографічному ефекті, що передбачає швидку зміну звуків, рухів і навіть часу» (Лариса Міщенко).

Образи-персонажі. У драмі діють представники світу людського, реалістичного й фантастичного. **Лукаш** – дитя свого середовища. Як і кожен селянин, він мріє про достаток і господарство. Під впливом владної матері в його характері з'являються користолюбство й підлість. Про свою майбутню дружину він судить як про невсипущу, але дармову наймичку: «Чужу все до роботи заставляти не випадає... Наймички – не дочки...». Яскравий спалах Лукашевого кохання – короткочасний. Лукаш робить своєрідні користолюбні підрахунки, побоюючись, що лісовичка захоче плати за роботу в його господарстві: «То й добре, коли ніхто не завинив нікому. / Ти се сама сказала – пам'ятай».

Тільки перетворений Лісовиком на вовкулаку Лукаш отримав можливість перестраждати й спокутувати провину, очиститися від усього дріб'язкового, прозріти. З'явилися невластиві його характеру риси: опір злу, почуття вдячності Мавці, іронія у ставленні до наживи й збагачення, до сварок між Килиною і матір'ю.

Залишившись на згарищі, Лукаш подумки перебирає своє життя й відчуває, що наробив багато помилок. Ось чому напівзамерзлому героєві сниться загублена Доля, без якої його життя перетворюється на існування. Драматизм образу Лукаша – в його роздвоєності, неусвідомленні свого покликання та мети життя. Він був духовно сліпий, хоча володів «духовним мечем» – музикою, що несла красу. Лукаша наділено високим талантом творця, однак духовна недосконалість не дозволяє йому «своїм життям до себе дорівнятися».

Образ **дядька Лева** уособлює зв'язок людини з природою. Дядько Лев – знавець народних звичаїв і вірувань, він знається на лікувальних травах і замовляннях. Лев –

щирий і безкорисливий, поважає Мавку, Лісовика, як, зрештою, всі добрі лісові сили. У його пам'яті ще живе відсвіт загубленої таємної мудрості – «слова», яким можна наділити душою і лісовичку: «Небіжчик дід / казали: треба тільки слово знати, / то й в лісовичку може уступити / душа така саміська, як і наша».

Мати Лукаша і Килина – споріднені образи. Постійні злидні, вдівство зробили Лукашеву матір сварливою, зажерливою, злою. Їй не подобається Мавка, бо та не є ідеалом сільської роботящої і здорової дівчини. І до брата Лева селянка ставилася зневажливо, грубо,

▲ *Олександр Николаєць.* Та там одна сирітка... Гравюра (1970)

фактично, змусила його піти з лісу. Лукашева мати лицемірна. З одного боку, вона примушує Мавку до роботи, переконуючи, що в разі її нестаранності знайде для сина іншу: «Коли ти, дівонько, не хочеш жати, то я ж тебе не силую. Вже якось сама управляюся, а там на вісень, дасть Біг, знайду собі невістку в поміч». З іншого – принадує Килину, вихвалює її перед сином, водночас знеславлює Мавку: «Та там одна сирітка... (Нишком) / Таке воно, простибіг, ні до чого». Лукашева мати солодко розмовляє з Килиною, але настане час, коли вона дорікатиме невістці шматком хліба для дітей, обзиватиме відьмою.

Килина – молода вдова. Щоб сподобатися Лукашеві, жінка вдає роботящу, старанну, турботливу. Проте вона не може приховати від Мавки своєї суті. «Лукава, як видра», «хижа, наче рись», – так попереджає Мавка Лукаша. Глибока ненависть до Мавки, задрість, що їй ніколи не буде дано – краси духовної, здатності любити безкорисно, віддано, – викликає з її вуст навіть щодо кволої, змученої, уже схожої на тінь Мавки страшні слова закляття.

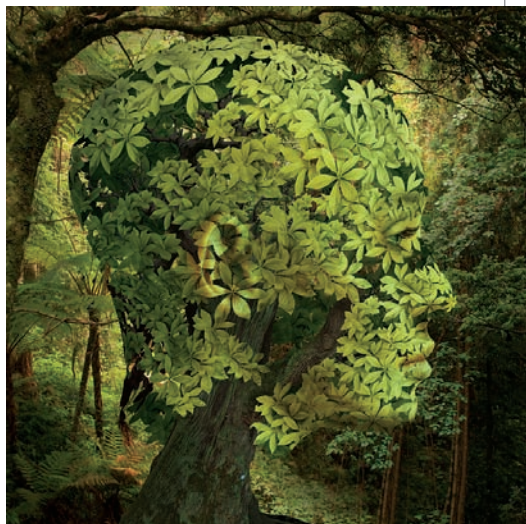
Найпоетичніший образ твору, образ, із яким пов'язані головні проблеми (мистецтва, краси, кохання), – це **Мавка**, юна вродливиця з розпущеними чорними косами із зеленим полиском, із неймовірно гарними, міналивими, наче самоцвіти, очима. Лукашева сопілка не просто пробуджує її від сну: «В ту хвилину огнисте диво сталось». Відбулося народження душі: «Ти душу дав мені, як гострий ніж / дає вербовій тихій гілці голос».

На своєму тяжкому шляху Мавка проходить цілу низку випробувань, демонструючи гідність («Ні! я жива! Я буду вічно жити! Я в серці маю те, що не вмирає»), шляхетність (прощення Лукашеві зради): «В серці знайшла я тее слово чарівне, / що й озвірілих в люди повертає». Після всіх страждань і образ, пройшовши пекло забуття, Мавка повертається у світ людей, тому що з перших хвилин пробудження на звук Лукашевої (Орфеевої) сопілки була вірна найвищій любові.

Цим образом авторка ствердила життєвий принцип: «Ніяка туга краси перемагати не повинна» (ці слова каже Мавці

«Мавці властивий справжній гуманізм – любов до людей, а не до одного тільки Лукаша».

Елизавета Савельєва

▲ *Ігор Мороскі*. Сюрреалістична картина без назви

«Чарівлива Мавка в “Лісовій пісні”, фантастична істота, що має в собі востократ більше людського, ніж червоношока Килина, м'якосердий і слабодухий Лукаш з його глибокою артистичною натурою, мудрий друг природи дядько Лев, та навіть такі міфічні персонажі, як “Той, що греблі рве”, “Той, що в скалі сидить”, Водяник, Русалка, Перелесник – усі вони живуть своїм повним життям, усі вони мають своє обличчя, свій голос, свою мову».

Максим Рильський

Діалог із текстом

- 1 У чому полягає новаторство Лесі Українки-драматурга?
- 2 Що нового ви дізналися про драматичні поеми Лесі Українки? До яких сюжетів зверталася письменниця? Які проблеми порушувала?
- 3 Що таке драма-феєрія? Назвіть її основні ознаки.
- 4 Чому, на вашу думку, Ліна Костенко називає «Лісову пісню» «першим екологічним зойком»? Чи було питання збереження довкілля в часи Лесі Українки таке актуальне, як сьогодні? Із чим це пов'язано?
- 5 Яким постає світ міфологічних персонажів «Лісової пісні»? Хто такі Потерчата, Куць, «Той, що греблі рве»?
- 6 У чому полягає композиційна особливість твору? Яка роль прологу?
- 7 Яку функцію виконують ремарки у драмі «Лісова пісня»? Доведіть, що це «справжня поезія в прозі». У чому полягає новаторство Лесі Українки у змалюванні природи?
- 8 Чи погоджуєтеся ви з думкою, що «мелодія сопілки і пісня лісу, виражена в барвах, звуках», виконують роль психологічного паралелізму у творі? Доведіть це на прикладах.
- 9 Якими засобами розкритий образ Мавки? Якою постає вона у першій дії? У другій? Яку роль відіграє її одяг, контраст кольорів? Знайдіть і зачитайте. У третій дії зверніть увагу на контраст чорного силуету Мавки на тлі білої стіни в поєднанні з пучечком калини на грудях дівчини. Як ця кольорова гама визначає психологічний стан Мавки?
- 10 Як характеризує Мавку її мова?
- 11 Доведіть, що в образі Мавки втілюється неоромантичний ідеал Лесі Українки.
- 12 У чому полягає драматизм образу Лукаша?
- 13 Чому дядько Лев іде зимувати в село, а не залишається коло родичів? Як ви можете обґрунтувати заповіт дядька Лева, у якому він просив, щоб поховали його не на сільському цвинтарі, а під дубом у лісі?
- 14 Що спільного між Лукашевою матір'ю і Килиною? Як ви розцінюєте прокляття Килиною Мавки? У якому епізоді драми Лукашева мати й Килина проявляють себе найогидніше?
- 15 Як стверджується у драматичній поемі ідея вічного життя?
- 16 Прокоментуйте одне з наведених у підручнику висловлювань про «Лісову пісню» або героїв цього твору (на ваш вибір).
- 17 Вивчіть напам'ять фінальний монолог Мавки.

Мистецькі діалоги

- 1 Розгляньте сюрреалістичну картину польського художника І. Морскі і проаналізуйте, чи може вона бути ілюстрацією до образу Мавки.
- 2 Порівняйте світліну з балетної постановки і кадр із фільму за драмою-феєрією «Лісова пісня», розміщені в підручнику. Визначте, які моменти твору вони відображають. На якому етапі стосунки Мавки та Лукаша? Проаналізуйте, якими засобами передано настрої, характер персонажів.
- 3 Розгляньте фото з тетральної вистави, на якому зображені Лукаш та син Килини. Подумайте, чи вдалося актору повною мірою відтворити прозріння Лукаша? Чому його монолог звернений до дитини? Знайдіть його у тексті і зачитайте.
- 4 Яке ваше враження від гравюри «Та там одна сирітка...»? Чому, за задумом автора, Килина й Лукашева мати на одному боці стежки, а Мавка – на іншому? Чи доцільна саме така композиція?
- 5 Розгляньте ілюстрації С. Караффи-Корбут до драми-феєрії «Лісова пісня». Яких героїв на них зображено та яким подіям у творі вони відповідають? Як художниці вдалося передати символіку і філософічність драми Лесі Українки?

МИКОЛА ВОРОНИЙ (1871–1938)

Життєвий і творчий шлях

Микола Вороний (псевдоніми – Арлекін, Віщий Олег, Микольчик, Sirius, Кіндратович, Номо та ін.) народився 24 листопада (6 грудня) 1871 р. на Катеринославщині, але батьки переїхали у передмістя Харкова, і саме тут на знаменитій іще з часів Григорія Квітки-Основ'яненка Гончарівці минули його дитячі роки. Батько, що походив із кріпаків, був ремісником і заробляв дрібною торгівлею. Мати вела свою лінію предків із шляхетного роду Колачинських, один із яких був ректором Києво-Могилянської академії в 1697–1702 рр.

Микола здобував освіту спочатку в Харківському реальному училищі, а після переїзду до Ростова-на-Дону продовжив навчання в гімназії. Юнак захоплювався творчістю Тараса Шевченка, а також творами зарубіжної літератури, які пропагу-

вали загальнолюдські ідеали. Національну свідомість Миколи Вороного пробудив театр Марка Кропивницького, постановки якого дали поштовх творчості. М. Вороний починає писати вірші, мріє зустрітися з Михайлом Драгомановим, щоб попросити його: «Будь ласка, батьку, зробіть з мене людину». У 7-му класі гімназії юнак поринає у революційну діяльність. Результат – кілька обшуків і заборона вступати до університетів, проживати в столиці та великих містах. Однак утиски не злякали письменника. Разом із друзями він організував «Українську громаду», долучився до «Братства тарасівців» у Харкові.

Молоді роки поета були періодом творчих шукань. М. Вороний мріяв поїхати до Болгарії, вступити до Софійського університету, стати соратником М. Драгоманова. Проте коли він прибув до Львова, сподіваючись на швидку зустріч із «власителем дум», то

▲ Михайло Жук. Портрет Миколи Вороного (1917)

довідався, що Михайло Драгоманов помер. Микола Вороний різко змінив свої плани і вступив до Віденського університету, а через якийсь час перевівся до Львівського. Тут він познайомився з Іваном Франком, став членом редколегії журналу «Житє і слово», працював режисером театру «Руська бесіда».

У Львові М. Вороний написав перші свої поетичні твори – «Не журись, дівчино», «Євшан-зілля», «Мандрівні елегії». Як режисер галицького театру листувався з Марком Кропивницьким, а згодом став членом його трупи, з якою гастролював протягом

1897–1901 рр. Третину свого життя митець віддав театрові. Особисто знав усіх тогочасних театральних зірок, намагався дати фахову оцінку українській драматургії, сценічному мистецтву. Як театральний критик відомий публікаціями: «Наші артисти в сценах», «Театральне мистецтво і український театр», «В путях брехні» (про п'єсу «Брехня» Володимира Винниченка), «Михайло Щепкін», «Режисер (Театральний підручник)», «Драматична примадонна (До характеристики сценічної творчості Любові Ліницької)». У статті «Марко Кропивницький» автор високо оцінив виховну роль сценічного мистецтва: «Скільки чесних думок, благородних почувань порушилось в душах глядачів під час українських вистав». М. Вороний дивувався великому особистому внеску Марка Лукича в театральну справу: «Не минуло ще й 15 літ, як М. Кропивницький уже успів на міцних, суто народних підвалинах збудувати український театр, утворити спеціально українську школу артистичну, виробити цілий ряд талановитих закінчених артистів!»

Як поет Микола Вороний дотримувався гасла «чистого мистецтва», чим здобув авторитет серед «молодомузівців». Проте заявлена позиція жодним чином не обмежувала його творчості. 1903 р. він видав альманах «З-над хмар і долин» – першу ластівку українського модернізму. До цього видання надіслали свої твори Іван Франко, Михайло Коцюбинський, Ольга Кобилянська, Михайло Старицький, Борис Грінченко.

Навесні 1903 р. на з'їзді «громадівців» у Києві М. Вороний познайомився з Вірою Вербицькою, донькою патріотично налаштованого поета, педагога та громадського діяча. Згодом одружився з нею; молоде подружжя мешкало в Одесі, потім – у Чернігові, у будинку Віриних батьків. М. Коцюбинський допоміг М. Вороному влаштуватися на роботу до Чернігівського статистичного бюро. Теплі стосунки між цими митцями засвідчують дарчі написи на їхніх книгах.

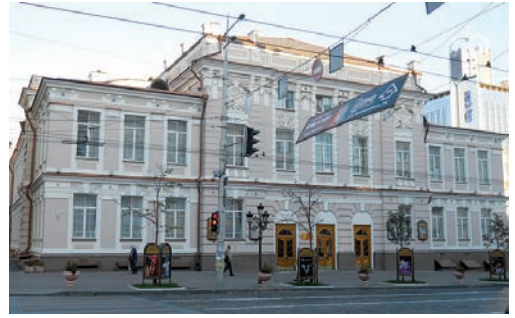
На жаль, після народження сина подружжя розлучилося, проте вони періодично бачилися. М. Вороний був однолюбом і більше сім'ї не створив. У вірші «Палімпсест» митець писав, що як на старих пергаментях крізь новий текст завжди проступає колись написане, так давнє кохання завжди цвіте в душі.

«Перший правдивий модерніст української поезії. Увірвався до літературного буття з лагідними інтенціями реформувати поетичну мову. Майстер гармонійних дисонансів, піонер формальних пошуків, мрійливий лицар захмарного князівства. Мав сміливість понад усе цінувати красу. Прагнув облагороджувати марудну дійсність».

Іван Лучук

▲ Михайло Коцюбинський і Микола Вороний

Будівля Троїцького народного дому, в якому діяв театр Миколи Садовського (нині Київський національний академічний театр оперети)

▲ Збірка Миколи Вороного з дарчим написом Михайлові Коцюбинському

У 1910 р. Микола Вороной переїхав до Києва, працював у театрі Миколи Садовського, викладав у театральній школі. М. Вороной рано почав друкуватися, проте його поетичні збірки «Ліричні поезії» (1911) та «В сяйві мрій» (1913) вийшли у київський період його життя і творчості. У 1913 р. побачила світ його книга науково-критичних статей «Театр і драма».

М. Вороной заявив себе як вдумливий літературознавець, що яскраво засвідчують такі його статті, як «Не щечечи, соловейку!.. (Голос українця з приводу статті в «Правді»)», «Згадка про Т. Шевченка», «На могилі генія», «Твори Павла Граба (Грабовського)», «Пантелеймон Куліш», «Перші зустрічі з Іваном Франком». Микола Вороной допоміг повірити у власні творчі сили таким молодим талантам, як Богдан Лепкий, Христина Алчевська-дочка. Не боявся висловлювати своїх думок навіть тоді, коли вони

не збігалися із загальноприйнятими. Наприклад, став на захист покійного Пантелеймона Куліша: «З таким чоловіком треба було поводитись обережно, вирозуміло і, оминаючи його особисті вади, шанувати його за ті заслуги, що зробив він для України... Все ж до останнього передсмертного віддиху він зостався вірним національній ідеї, жив і вмер українцем». Також М. Вороной високо оцінив наукові здобутки Михайла Грушевського, а про його «Історію України-Руси» писав: «Цю висококоштовну працю, що дає громадянству наш шановний учений як свій ювілейний подарунок, ми повинні прийняти з великою подякою і зі свого боку подбати про якнайширше її розповсюдження».

Як палкий прихильник європейської літератури, Микола Вороной активно перекладав її зразки українською мовою. Найчисленнішими є його переклади з французької (поезії Поля Верлена, Моріса Метерлінка), німецької (вірші Генріха Гайне, «Ткачі» Гергарта Гауптмана), польської («Мазепа» Юліуша Словацького), російської («Скупий рицар», «Кам'яний гість», «Моцарт і Сальєрі» Олександра Пушкіна) літератур. У перекладацькому доробку митця – староіндійська, перська та японська поезії. Надзвичайно вдало він переклав пролог до «Ромео і Джульєтти» Вільяма Шекспіра, драми «Моцарт і Сальєрі» та «Кам'яний гість» О. Пушкіна.

Микола Вороний є одним із засновників Української Центральної Ради. Про цей період свого життя він згадував: «Були перспективи вступити до уряду, я подержався, захоплений театральним хаосом. Далі: голод, морози, пайки і ускладнення моєї хвороби кишок».

Усі свої надії на незалежність України поет виклав у вірші «За Україну» (1917), який став піснею (музика Ярослава Ярославенка):

За Україну	Ну ж бо враз
З огнем завзяття	Сповнять святий наказ!
Рушаймо, браття,	За Україну,
Всі вперед!	За її долю,
Слушний час	За честь і волю,
Кличе нас –	За народ!

Восени 1917 р. Микола Вороний став директором і режисером Національного театру, першою постановкою якого були «Пригвожені» Володимира Винниченка. Категорично не сприйнявши більшовицької наруги над Україною, у 1920 р. митець, за його ж висловом, «з неохотою, з мусу» емігрував до Варшави, де працював «старшим аташе з правами радника» при уряді УНР, налагоджував зв'язки з культурними діячами Польщі, видав поетичну збірку «За Україну» (1921). Згодом М. Вороний переїхав до Львова, викладав у драматичній школі при Музичному інституті ім. Миколи Лисенка, видав свої вагомні праці: «Режисер», «Драматична примадонна», «Пензлем і пером».

Цікаво знати!

Коли Микола Вороний працював викладачем риторики на юридичному факультеті Українського університету у Львові, то вимагав від студентів абсолютної грамотності. Коли ж хтось зауважив, що ці студенти навряд чи зможуть знайти посади адвокатів, відповів: «Це не моє діло. Навіть коли ніде не будуть працювати – повинні вміти висловити свої думки грамотно!»

Митець прагнув реалізувати себе на рідній землі, а не за кордоном. Свідченням цього є слова з його «Євшан-зілля»: «Краще в ріднім краї милім / Полягти кистьми, сконати, / Ніж в землі чужій, ворожій / В славі й шані пробувати!» Тож 1926 р. М. Вороний радо відгукнувся на пропозицію радянського уряду й повернувся до України. Із великими творчими планами він прибув до Харкова, де керував літчастиною оперного театру.

Громадськість гучно святкувала 35-річний ювілей творчої діяльності митця: з'явилися вірші-привітання від найвідоміших поетів, стотисячним накладом вийшла книга вибраних творів «Поезія» (1929). М. Вороний працював у Всеукраїнському фотокіноуправлінні (ВУФКУ), в Укртеатрокіновидаві, писав кіносценарії, перекладав.

Хоча М. Вороний не був політиком, вже у 1934 р. проти нього порушили справу за «контрреволюційну діяльність». 31 березня 1934 р. письменникові винесли вирок – заслання у Казахстан. Дізнавшись про долю батька, син Марко, який у той час працював у московському журналі «Наши достижения», приїхав до Києва, оббивав пороги впливових інстанцій у Києві та Харкові, вимагав перегляду

Літературна творчість Миколи Вороного. Новаторство в ліриці

■ Мистецькі гасла Миколи Вороного

Микола Вороний – оригінальний поет-лірик, що сповідував культ краси. Ідеологом модернізму в українському письменстві він став у 30-літньому віці, на той час не видавши жодної поетичної збірки. 1901 р. у «Літературно-науковому віснику» з'явилася його «Відозва» до митців, в якій йшлося про необхідність оновлення української літератури, потребу «творів з незалежною свобідною ідеєю, з сучасним змістом».

«Відозву» Миколи Вороного вважають «маніфестом українського модернізму» (Сергій Єфремов), вона викликала літературну дискусію. 1900 р. Іван Франко позитивно прокоментував позицію М. Вороного у вступі до поеми «Лісова ідилія», зауваживши, що письменники є борцями у важкі для народу часи, тому обмеження творчості тільки якимось одним принципом заводить митця у глухий кут. М. Вороний продовжив діалог посланням «Іванові Франкові», сформулювавши ідею цілісності особистості: «Моя девіза – йти за віком / І бути цілим чоловіком!». Взнявши епіграфом слова Шарля Бодлера «Предметом поезії є тільки вона сама, а не дійсність», Микола Вороний озвучив актуальну проблему, якими мають бути поезія й завдання митця. Насамперед він заперечував, що закликав до втечі від реального життя і відмовлявся від боротьби, але вважав, що ідею не можна примусово нав'язувати, інакше поезія «охляти може, зачерствіти». Соломія Павличко зазначила, що в цьому вірші «віддзеркалилася... двоїстість Вороного (не заперечуючи старе, запровадити нове)». У цьому й полягала специфіка українського символізму.

Микола Вороний почав експериментувати з поетичною формою насамперед як знавець європейських літератур і перекладач. Його називають речником українського символізму. Олександр Білецький наголошував на спорідненості поезії митця з творами Стефана Малларме, вказував на близькість художніх світів Миколи Вороного і Поля Верлена – визначальними рисами обох стали музичність, ритмічність, психологізм, роздвоєність світосприймання.

■ Поезія «Блакитна Панна»

Для символістів, як і для представників інших модерністських напрямів, форма вірша, художні засоби мали велике значення: важливо не про що писати, а як писати. «Блакитна Панна» (1912) М. Вороного відкриває цикл його поезій «Гротески».

Гротеск – тип художньої образності, який ґрунтується на химерному поєднанні фантастичного і реального, прекрасного й потворного, трагічного й комічного.

▲ Віктор Зарецький. Дама в блакитному (1980-ті рр.)

1 **Блават** – волошка; шовкова тканина блакитного кольору.

Назва вірша – символічна, образ Весни – персоналізований. Письменник використовує «холодну» колористику, щоб створити незвичний образ Весни-Блакитної-Панни. Вона «у серпанках і блаватах¹», «довгожданна, нездоланна», «запашна». У колористиці вірша трапляються різні відтінки блакитного – прозорі шати, блавати, блакить, промениста роса. Однак Вороной не обмежується зоровими образами, а творить звукові ефекти. Він намагається передати те, як «гомонять-бринять пісні голосні», як вся земля «виспіває: “Осанна!”» Митець досягає особливої ритмічності повторами слів зі смисловим наголосом на кореновому голосному та постійними закінченнями «-на»: «Довгожданна, нездоланна... / Ось вона – Блакитна Панна!.. Осанна!». Вірш набуває урочистого настрою завдяки хвалебному вигуку «Осанна!», який створює молитовну атмосферу.

Вороной став новатором у розширенні музичних можливостей українського вірша. Музичність поезії «Блакитна Панна» досягається багатством внутрішніх рим, алітерацій, асонансів: [i], [a], [o], [н], [с]. Зорові образи поєднуються зі слуховими, створюючи ефект танцю: «В сьайві мрій / В'ються хмелем арабески, / Миготять камеї, фрески, / Гомонять-бринять пісні / Голосні / І сплітаються в гротески». Лірик поєднує засоби різних видів мистецтва, а вживши метафору «миготять», створює ефект калейдоскопічності: арабески (види орнаменту з геометричних фігур, стилізованого листа, квітів, що поширилися в Європі під впливом арабського мистецтва); камеї (прикраси з каменю, що мають рельєфне різьблення); фрески (картини, які створені водяними фарбами по свіжій вогкій штукатурці). Таким чином проявився характерний для символістів синтез мистецтв.

Так, за принципом арабески на картині Ван Гога створюється ефект руху неба, зір і місячного серпа в єдиному хвилеподібному ритмі.

Форма для поетів-символістів також мала важливе значення, оскільки впливала на зорове сприйняття твору та його ритм. Розміщення рядків у строфах «Блакитної Панни» специфічне: це своєрідні сходинки, з яких скрапує талий сніг під

дією сонячного проміння.

Дослідники стверджують, що музичність поезій Миколи Вороного стала першоосновою музики, яка залунала в «Сонячних кларнетах» молодого Павла Тичини: «Йде весна / Запашна, / Квітами-перлами / Закосичена».

▲ Вінсент Ван Гог. Зоряна ніч (1889)

«Инфанта¹»

В образотворчому мистецтві найвідомішими є кілька зображень інфанти Маргарити-Терези з вінценосного роду Габсбургів, що належать пензлю іспанського художника Дієго Веласкеса. Цю саму історичну особу на своїх художніх полотнах увіковічив французький художник Герард дю Шато. Її образ представив у стилі кубізму іспансько-французький художник Пабло Пікассо. Проте у вірші Миколи Вороного йдеться не про конкретну принцесу, уявою поета витворюється символічний образ дівочо-підліткової краси, дівчини-весни, дівчини-першої-любові, навіть дещо стилізований образ жіночої вроди. Вірш «Инфанта» засвідчує вплив на М. Вороного тенденцій французького та російського символізму (вірші про Прекрасну Даму Олександра Блока).

Назва вірша викликає казкові асоціації. В уяві читачів зринають розкішні образи королівен, казкові сюжети. Форма сну-спогаду вказує на авторський задум відійти від конкретики: «Ви йшли, як сон, як міф укоханий, / Що виринає з тьми століть». Силует інфанти породжує в серці ліричного героя «чуття побожної хвали», упокорення, що проявляється в поклоні.

Голуба барва (синя далечінь, обрій туманний, блакить, холодний полиск очей) у вірші домінує. Вона – символ безмежності, простору. Зорові образи поєднуються зі звуковими: «Акордами промінно-струнними / День хвилював і тихо гас. / Над килимами вогнелунними / Венера кинула алмаз». Навіть рухома тінь коханої опоектизується поєднанням засобів різних мистецтв: «Дзвінкою чорною сільветою / Вона упала на емаль, / А поза нею вуалетою / Стелився попелястий жаль». Поезія містить цілу низку індивідуально-авторських неологізмів: «промінно-струнний», «мрійнотканий», «вогнелунний», «яснозоряно».

Одним із художніх засобів у вірші є інверсія – порушення звичного порядку слів, переставляння частин фрази: «Освячений, в солодкій муці я / Був по той бік добра і зла...». У поезії «Инфанта» трапляються несподівані

¹ **Инфанта** – титул неповнолітньої королівни, дочки короля Іспанії і Португалії.

▲ Дієго Веласкес. Інфанта Маргарита в синьому (1659)

▲ Герард дю Шато. Інфанта Маргарита (1665)

▲ Пабло Пікассо. Меніні (Інфанта Маргарита Марія). Інтерпретація № 18 (1957)

епітети – «попелястий жаль», «дзвінкою сильветою», порівняння – «вуалетою стелився», які витворюють взірць модерністської поезії. Твір засвідчує версифікаційну майстерність поета, який випишує чотирирядкові строфи з перехресним римуванням, вдається до чергування дактилічної і чоловічої рим, поєднуючи чотиристоронній ямб із прихієм.

Під віршем М. Вороний поставив дві дати: «Накидано 1907 р. Викінчено 1922 р.» Це пояснює специфіку останнього катрена, у якому поєдналися бодлерівська символіка «добра і зла» та образ революції, що пливе в червоній заграві, а сучасного читача таке зближення насторожує і навіть зловісно жахає.

Діалог із текстом

- 1 Які погляди на мистецтво сповідував М. Вороний? Чому саме його називають «речником українського модернізму»?
- 2 Що таке символізм? Назвіть основні риси символізму. Яким чином у символізмі проявляється синтез мистецтв?
- 3 Як виявилися риси символізму в поезіях «Блакитна Панна» та «Інфанта»? Складіть таблицю художніх засобів, проілюстрованих прикладами, для обох віршів.
- 4 Доведіть, що згадка про революцію у поезії «Інфанта» – данина революційній естетичній й пророчої попередження про страшні наслідки цього явища для суспільства.

Мистецькі діалоги

- 1 Якими засобами нідерландський художник Вінсент Ван Гог створив гармонію своєї картини «Зоряна ніч»? Уявіть полотно «Блакитна Панна», намальоване Ван Гогом: що і як, на вашу думку, на ньому було б зображено?
- 2 Доведіть, що в поезіях «Блакитна Панна», «Інфанта» М. Вороного та на картині В. Зарецького «Дама в блакитному» жіночий образ поданий як ідеал краси.
- 3 За твердженнями мистецтвознавців, Пабло Пікассо на своїх картинах використовував мову «пластичних символів» для показу «театру життя». Чим відрізняється образ інфанти на його полотні від образів неповнолітніх принцес, створених іншими художниками?

ОЛЕКСАНДР ОЛЕСЬ (1878–1944)

Життєвий і творчий шлях

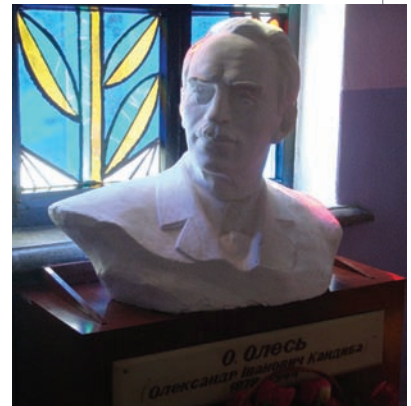
Майстер віршової форми
і легких граціозних пісень.

Дмитро Донцов

Олександр Кандиба (псевдонім – Олександр Олесь) народився 5 грудня 1878 р. на хуторі Кандиби недалеко від Білопілья на Сумщині. Є припущення, що його родовід сягає корсунського, а згодом ніжинського полкового обозного Федора Кандиби. Батько Іван займався рибним промислом в Астрахані, де й потонув у річці Волзі, коли синові виповнилось 11 років. Мати згадувала, що після смерті чоловіка залишилася з трьома дітьми й трьома червінцями. Сиротам розповідали легенду, що батько випадково впав у крижану воду з пароплава і загинув, проте побутує версія, що, збанкрутувавши, Іван Кандиба вчинив самогубство. Про батькову пристрасть і своє захоплення риболовлю Олександр писав: «Рибальство – це гірше пиятики, гірше від куріння, бо від пиятики і від куріння можна відучитися, а рибальство як візьме тебе у свої обійми, пиши пропало! Рибальство – це вже в нас родинне».

Із юних літ Олександр Олесь любив природу й подорожі. У чотирирічному віці навчився читати, адже саме для цього дядько Василь і давав йому книги Тараса Шевченка, Пантелеймона Куліша та Марка Вовчка. Із дитячих років знав напам'ять майже весь «Кобзар». Початкову освіту хлопчик здобув у сільській школі.

Улітку вдова з трьома маленькими дітьми приїжджала до свого батька у Верхосулля, в орендований маєток, що належав родині відомої художниці Марії Башкирцевої. Тут Олександр пережив перше кохання:

▲ Бюст Олександра Олеса в його музеї, м. Білопілья Сумської обл. (скульптор Яків Красножон)

«Дитинство мені уявляється одним золотим днем. І все, що я бачив там, у степу, в саду, на річці, здається іноді мені суцільною казкою природи».

Олександр Олесь

дев'ятирічний хлопчик освідчився одинадцятирічній двоюрідній сестричці Тетяні, для якої написав вірш, і, соромлячись, сховав його під стріхою. Вдова інтуїтивно відчула великий талант сина і, щоб пересвідчитись у цьому, повела його до отця Йоана Кронштадського, якого в

народі мали за пророка. Пильно глянувши дитині в очі, священник сказав: «Большой будешь человек». Мати поставила собі за мету вивчити дітей, тому брала квартирантів, готувала домашні обіди, проте не виходила з боргів і навіть продала будинок, у якому мешкала із сиротами.

Не маючи в Білопідлі засобів до існування, сім'я переїхала до Сум. Невдовзі мати померла, а дочки, закінчивши Бестужевські курси, пішли працювати народними вчительками. 15-літній Сашко вступив до хліборобської школи в Деркачах і жив надголодь. Не завжди вдавалося навіть своєчасно заплатити за навчання, тому він підпрацьовував приватними уроками. Водночас самостійно вчив іноземні мови: індійську, болгарську, сербську, польську та ін.

Великий вплив на Олеся мав двоюрідний брат Петро Радченко, який, як зазначав поет, кинув у його душу «перші промені національної свідомості». У школі виходили рукописні журнали «Комета», «Первоцвіт», на сторінках яких уперше й з'явилися вірші Олександра Кандиби.

Незабутні спогади в душі майбутнього поета залишило відкриття пам'ятника Іванові Котляревському в Полтаві: «Що я пережив – важко сказати! Знаю лиш одне: сидів я, говорив, слухав, сміявся з тими, творчість яких так само дорога і рідна мені, як колискова пісня матері». Тоді юнак зустрівся із Володимиром Самійленком, Михайлом Коцюбинським, Лесею Українкою. Він прочитав свої поезії, відомі літератори порадили готувати рукопис. Першою публікацією молодого поета став диптих «З пісень молодості», який з'явився в альманасі «Багаття», що виходив в Одесі.

Пізніше Олександр Кандиба став вільним слухачем агрономічного відділення Київського політехнічного інституту, але через матеріальні проблеми був змушений покинути навчання. У 1903 р. юнак, склавши іспит із латини, вступив до Харківського ветеринарного інституту. На канікулах працював, роблячи заміри будівель. У Харкові Олександр Олесь познайомився з Вірою Свадковською, яка разом із його сестрою Марусею навчалася на історико-філологічному відділенні Бестужевських курсів у Петербурзі, а він мешкав в одній кімнаті з Віриним братом Миколою. Кохання надихнуло Олександра Олеся на написання романсу, який і досі дуже популярний: «Сміються, плачуть солов'ї»: «Сміються, плачуть солов'ї і б'ють піснями в груди. / Цілуй її, цілуй її, знов молодість не буде!». Через фінансові проблеми О. Кандиби дівчина упродовж п'яти років не наважувалася вийти за нього заміж і тільки у 1907 р. погодилася. Віра ніжно називала Олександра Олесем, таким чином і виник псевдонім – Олександр Олесь.

Поки Віра навчалася в Петербурзі, Олександр Олесь відвідував кохану, ходив до театру, захоплювався грою Федора Шаляпіна. У цей час за підтримки першої в Російській імперії жінки – доктора історії Олександри Єфименко на кошти громадського діяча Петра Стебницького готували першу збірку поета «З журбою радість обнялась». На початку 1907 р. Олесь писав дружині: «Чи ти думала, що наша

книжка буде мати такий успіх, а ім'я, дане тобою, зробиться символом кохання?» Критики схвально сприйняли збірку. У ялтинській газеті з'явилася позитивна рецензія із символічною назвою «Український Боян». Михайло Грушевський вважав, що це видання розірвало піввікове коло наслідування Тараса Шевченка, оживило українську поезію.

На першу книжку із захопленням відгукнувся Іван Франко: «Весною дише від сих віршів... Майже кожний віршик так і проситься під ноти, має в собі мелодію». Минуло кілька років, і Микола Лисенко створив музику на тексти віршів «Айстри», «Сміються, плачуть солов'ї», «Гроза пройшла, зітхнули трави», Кирило Стеценко – на поезію «Сосна», Станіслав Людкевич – «Тайна», Яків Степовий – «Не беріть із зеленого луку верби».

Друга збірка «Поезії. Книга II» (1909) Олександра Олесь, як і перша, вийшла в Петербурзі. Цензура, налякана тогочасними подіями, заборонила первісну назву «Будь мечем моїм!». У 1909 р. письменник написав драму «По дорозі в Казку», дуже близьку за звучанням до творів Моріса Метерлінка. Згодом з'явилися такі драматичні твори, як «Трагедія серця», «Тихого вечора», «Осінь», «Танець життя», «На свій шлях». У Києві побачила світ «Книжка третя» віршів Олександра Олесь. До цього видання увійшла драматична поема «Весняна казка» («Над Дніпром»), що всіма своїми рисами нагадує драму-феєрію.

Із жовтня 1909 р. Олесь стає ветеринарним лікарем у Києві. Із 1911 р. співпрацював з редакцією «Літературно-наукового вісника» та видавництвом «Лан». Талант митця розквітав: у 1907–1918 рр. написав і видав шість книг.

1912 р. Олександр Олесь побував на Гуцульщині: «Я стояв, дивився і не міг надивитися на сей прекрасний народ, що не зазнав панщини, що зберіг вільну душу, мову і старосвітські звичаї, повні краси». Свої незабутні враження поет втілює у поемі на «На зелених горах» (1915). У Карпатах Олесь познайомився з Іваном Франком, Володимиром Гнатюком, Ольгою Кобилянською, Михайлом Коцюбинським. 1913 р., побувавши в Австрії та Італії, він написав вірші «Мов келих срібного вина», «Італійська ніч підкралась», «В долині тихий сон летить», які вважають неперевершеними зразками мариністики¹.

Олександр Олесь був талановитим музикантом: грав на арфі, лірі, кобзі, «які були у великій злагоді з його музою» (Ростислав Радишевський).

▲ Обкладинка першого видання збірки «З журбою радість обнялась» (1907)

«Україна отримала лірика, якого очікувала ще з часів Тараса Шевченка».

Михайло Грушевський

«Обурення проти насильства, гніву за скривджених повно в поезіях Олесь 1905–1907 рр., і в них він дає такі гарні зразки громадянської, справді високої поезії, до якої після Шевченка ніхто ще так високо не підіймався на Україні».

Сергій Єфремов

▲ Олег Блажків. Айстри (2005)

¹ **Мариністика** – твори про море. Один із найвідоміших художників-мариністів – Іван Айвазовський.

«Був огрядний, фізично міцно збудований, вище середнього зросту, обличчя досить гарне і дуже інтелігентне. Високе чоло, сині очі, довгасте обличчя, шатен. Писав на клаптиках паперу, часто їх губив, забував ...Не зносив банкети і свої власні ювілеї... Був м'який у дрібницях, але в речах головних був дуже твердий. Патріот і державник... Щось королівське було в ньому».

*Зі спогадів доброї приятельки поета
Галини Лащенко*

▲ Малий Олег Кандиба (у центрі), його батько Олександр Оесь (Кандиба) (ліворуч, притуляється до сина) і друзі родини (1910-ті рр.)

«З Олесем, попри наші інтимні стосунки, ми завжди були на "Ви". Спілкувалися тільки чеською мовою, якою поет володів блискуче. Віра Антонівна зверталася до мене теж тільки по-чеськи. Щоправда, він дуже хотів, аби я вивчила українську, навіть подарував мені задала цього основні довідники й підручники, а також кишенькове видання словника...».

Марія Фабіанова

кордон. Сім'я Кандиб возз'єдналася. Олег у Карловому університеті вивчав слов'янську археологію і восени 1930 р. навіть захистив дисертацію, працював у Чеському національному музеї, викладав у Гарварді, мав активну громадянську позицію. Батько пишався сином. Олег успадкував від батька поетичний дар, згодом став відомий як поет Олег Ольжич.

Із 1924 р. Олександр Оесь жив у Празі, брав безпосередню участь у заснуванні Українського вільного університету. Митець заявив про себе і як дитячий автор:

Хоч поет не був політичним діячем, але його чутлива душа не могла залишатися байдужою до тогочасних подій. З огляду на ймовірні переслідування більшовицьким урядом у 1919 р. Олександр Оесь залишив Україну. Спочатку він виїхав до Будапешта як аташе з питань культури посольства Української Народної Республіки в Угорщині, з 1920 р. проживав у Відні, де очолював Союз українських журналістів і редагував журнал «На переломі». Під псевдонімом В. Валентин друкував свої публікації, а 1912 р. під цим самим псевдонімом вийшла його нова книга «Перезва» – збірка гостросатиричних віршових творів, що викривали побут і політичні принципи емігрантської громади: «Вони зійшлися, небораки, в ім'я найвищої мети, // І перегризлились, як собаки, пересварились, як коти».

У 1921 р. до Олександра Олеся почали надходити страшні звістки про голод в Україні, і він організував збір коштів для голодуючих. Письменник дуже переживав за дружину й сина Олега: «Дуже засмучений, що ви не одержали грошей, посланих мною... на Академію наук. ...Чи дістали ви вже дозвіл на виїзд? ...Ждатиму вас у Берліні. Я вже зневірююсь... гублю останнє здоров'я. Без вас мені нічого не треба, Рутонько!» (саме так письменник ніжно називав дружину). Олександр Оесь намагався підтримувати літературний талант сина, яким дуже пишався: «Твої оповідання нові прочитав. Мабуть, і я, старий, так не втну! Не кидай писати! З тебе вийдуть люди. Знаю, що ти мене заткнеш за пояс!.. Жду тебе!» У 1923 р. Червоний Хрест допоміг дружині та синові письменника виїхати за

інсценізував народні казки «Івасик-Телесик», «Лісовий цар Ох», «Солом'яний бичок», «Злидні», «Микита Кожум'яка».

У Празі поет познайомився зі співачкою Марією Фабіановою, яка народила від нього сина (згодом став відомий як чеський поет Олександр Кандиба). Дружина зуміла пробачити чоловікові зраду. Любовний трикутник послужив сюжетом драми «Ніч на полонині» (1941), яку 1968 р. вперше поставив Львівський драматичний театр ім. Марії Заньковецької.

Письменник дуже тужив за Батьківщиною: «Україна не те, що тут. Там інакше й дихалося». Спочатку в Україні ще виходили твори Олеся, якого знали як перекладача і драматурга. Після написання драми «Земля обітована» про сім'ю репресованих західноукраїнських митців Крушельницьких, яких замучили у сталінських катівнях, Олеся почали називати «ворогом народу». Митець прагнув повернутися на Батьківщину, стежив за мистецьким і політичним життям, відгукувався на нерадісні звістки з України. Боєм і жалем сповнений його вірш «І ти продався їм, Тичино...». До речі, Павло Тичина визнавав Олександра Олеся своїм учителем і наставником, присвятивши йому свою першу збірку.

У вересні 1939 р. розпочалася Друга світова війна. Поета не покидали тривожні думи про сина, активного члена Організації українських націоналістів, заступника її керівника.

У 1943 р. в Олександра Олеся виявили ознаки непомірного розширення серця, почалася водянка легень. Наступного року лікарі поставили невтішний діагноз-вирок. У червні 1944 р. нацисти закатували в концтаборі Заксенгаузен його сина Олега, це прискорило батькову смерть.

Перед смертю Олександр Олесь сказав своїй дружині: «Довго не будеш сама. Без мене не проживеш, бо ти непрактична. Скоро підеш за мною». Він пережив свого сина лише на 42 дні і не дожив до народження онука, також Олега, 9 днів. Помираючи, митець просив принести на його могилу хоч пригорщу землі з Байкового кладовища, щоб йому легше лежалося під чужим дерном. Помер письменник 22 липня 1944 р., похований на Ольшанському кладовищі в Празі.

Вірші поета прозвучали дуже актуально через 70 років після його смерті, коли у 2014 р. Росія анексувала¹ український півострів Крим і розв'язала гібридну війну на Донбасі:

Коли Україна за право життя
З катами боролась, жила і вмирала,
І ждала, хотіла лише співчуття,
Європа мовчала.

Коли Україна в нерівній боротьбі
Вся сходила кров'ю і слізьми стікала
І дружної помочі ждала собі,
Європа мовчала.

Та навіть після смерті поет не мав спокою. За чеськими законами, родичі або друзі померлих повинні платити щорічний податок за місце на кладовищі. За могилу

▲ Олег Ольжич

«Уявіть собі, він казав, що є моїм учнем... Геніальний поет, і Бог його знає, чи Україна ще скоро такого матиме! Шкода, що розмінюється на п'ятаки такий дужий талант... Але це вже не його вина, а обставини життя і творчості...».

Олександр Олесь

«О принесьте як не надію,
То крихту рідної землі:
Я притулю до уст її
І так застигну, так зомлію».

Олександр Олесь

Олександра Олеся ці гроші вносив В. Михайлишин, виходець з України. Після його смерті син вирішив поховати батька в могилі Олександра Олеся. 3 січня 2017 р. останки письменника та його дружини Віри було ексгумовано¹. 29 січня 2017 р. їхній прах після панахиди у Володимирському соборі перепоховано на Лук'янівському кладовищі у Києві. В останню путь подружжю привезли грудочку землі з рід-

¹ **Ексгумація** (від латин. ex – з і humus – земля, ґрунт) – вилучення останків з місця поховання.

ного Білопілья. Пророчими виявилися слова поета: «Не вірив я в життя по смерті, / Тепер я вірю в диво з див. // Було для мене страшно вмерти, / Умер і нагло знов ожив».

Цікаво знати!

Понад 80 відомих композиторів у різні періоди зверталися до творчості Олександра Олеся. Пісні на слова його віршів виконують М. Бурмака («Хтось близький приснився», «Колискова (Спала природа під ковдрою білою...)»), «Сніг в гаю», «Ой не квітни, весно», «Коли б ми плакати могли...», «Вітер»), О. Король («Перезва»), гурти «Кому вниз» («Ворони», «І ви покинули...», «Вийди, змучена людьми...»), «Королівські зайці» («Залишила гори», «Іскра», «Мої очі», «Прости, лечу...», «Слова»).

Діалог із текстом

- 1 Що ви дізналися про сім'ю поета і його дитинство? Яке захоплення мали батько й син Кандиби? На яких музичних інструментах грав Олександр Олесь?
- 2 Де навчався юний О. Кандиба? Який вплив на формування світогляду майбутнього письменника мали твори Т. Шевченка? Як з'явився псевдонім Олександр Олесь?
- 3 Прокоментуйте епіграф до біографії або одну з цитат про особливості раннього періоду творчості Олександра Олеся (на ваш вибір).
- 4 Чому Олександр Олесь емігрував і домігся переїзду до нього дружини й сина?
- 5 Що ви можете сказати про стосунки між Олександром Олесем й Олегом Ольжичем?
- 6 Чому Олександр Олесь розчарувався в поетові Павлі Тичині?
- 7 Де спочатку був похований Олександр Олесь? Розкажіть про його перепоховання в Україні.
- 8 Які вірші поета стали піснями? Хто їх виконує?
- 9 Чи вірші поета актуальні в наш час? Аргументовано доведіть свою думку.

Мистецькі діалоги

- Уважно прочитайте спогади сучасників Олександра Олеся і порівняйте описи його зовнішності з портретом, уміщеним у підручнику.

Чи на засланні, / Серед неораних степів, / Чи разом з нами на вигнанні / Ділив би сльози і терпів?». Поет використовує романтичний символ орла, який неодноразово зустрічався в доробку Т. Шевченка в різних конотаціях.

■ «З журбою радість обнялась»

Поезія «З журбою радість обнялась» (1906) побудована на контрастах (журба/радість, ніч/ранок, летить/спиня, спів/мовчання, мить/вічність) і передає почуття кохання й захоплення. Принцип паралелізму допомагає передати опоетизований образ коханої: «Коли цвіте весь Божий світ, / Зацвів небесною красою / Очей твоїх небесний цвіт». Уста коханої порівнюються з «першим цвітом кохання», «хмаркою ніжнозолотою», а її сльози – це перли.

Почуття ліричного героя розквітають так швидко, як природа навесні. У вірші зображено героя-мрійника, у якого душа співає. Милозвучність поезії твориться

за допомогою анафор, алітерацій та асонансів ([y], [o], [a], [i], [c], [н]), недомовленості через схвильованість, що передають три крапки, риторичні запитання, вигуки: «В обіймах з радістю журба. / Одна летить, друга спиня... // І йде між ними боротьба, / І дужчий хто – не знаю я...». На щирість почуттів указує епітет «лебединий спів». Він символізує вірність і справжність почуттів, які непідвладні часові. Оксиморонне поєднання «З журбою радість обнялась» дало назву першій збірці митця.

▲ Михайло Жук. Біле і Чорне

Оксиморон – літературно-поетичний прийом, що полягає в поєднанні протилежних за змістом, контрастних понять, які спільно дають нове уявлення.

■ «Чари ночі»

Вершиною інтимної лірики поета став його вірш «Чари ночі» (1904), відомий як романс (автор музики – Василь Безкоровайний). «Сміються, плачуть солов'ї / І б'ють піснями в груди: / «Цілуй, цілуй, цілуй її – / Знов молодість не буде!». Ці рядки, повторюючись на початку та наприкінці твору, творять кільцеву композицію вірша.

Поезія закликає цінувати кожну мить життя, берегти почуття. Вона сповнена вітаїстичними (*vita* – життя) нотами, хоча душу поета охоплює жаль за невпинним і завжди безповоротним летом часу. Невипадково з'являється образ Фауста, як у Гете: «І схочеш ти вернуть собі, / Як Фауст, дні минулі... / Та знай: над нас – боги скупі, / Над нас – глухі й нечулі».

У вірші домінує філософія гедонізму¹, для якої задоволення є найвищим благом і умовою щастя. Поцілунок символізує поєднання двох закоханих сердець, які творять гармонійну єдність. Перехресне римування,

1 Гедонізм – за визначенням античного філософа Епікура, вміння отримувати радість від фізичного життя.

неграматичні рими, що утворюються співзвучністю слів, які належали до різних частин мови: солов'ї/її; груди/буде, а також чотири-стопний ямб із пірихієм створюють особливу ритміку вірша.

У поезії «Чари ночі» особи автора та ліричного героя – нерозривні. Із цієї причини у вірші вжито наказові форми дієслів: «Гори!», «Лови летючу мить життя, / Чаруйсь, хмелій, впивайся...», «Налагодь струни золоті».

Образ весни персоніфікований: «весна іде назустріч нам», «весна бенкет справляє». На це також вказують метафори: «аллються пахощі», «сміються, плачуть солов'ї і б'ють піснями в груди», «земля тремтить».

Важливу роль у переданні почуттів відіграє принцип паралелізму: змальовується буяння природи і сплески почуттів героя: «Поглянь, уся земля тремтить / В палких обіймах ночі, / Лист квітці рвійно шелестить, / Траві струмок воркоче». Опис гармонії у природі надихає до ідеалу в особистому житті.

У ХХ ст. вірш «Чари ночі» став дуже популярним у виконанні народної артистки України Ніни Матвієнко.

Олександр Олесь майстерно використовував фольклорну символіку, міфологічні образи. Визначальною ознакою символістської лірики поета є її сугестивність, звернення до екзотичних і заборонених тем, посиленна увага до підсвідомого, створення особливої метамови символів.

▲ Михайло Яремків. Музика душі (2014)

▲ Катерина Білокур. Квіти в тумані (1940)

«О слово рідне! Орле скутий!»

Поезія «О слово рідне! Орле скутий!» (1909) належить до громадянської лірики. Олександр Олесь як патріот власною діяльністю долучився до національного відродження, продовжуючи традиції Тараса Шевченка і Лесі Українки. Поет був переконаний, що слово може пробудити історичну пам'ять нації.

Вірш складається з трьох частин, які поєднуються між собою як теза, антитеза і синтез. Монолог-звертання передає біль

▲ Микола Періх. Ангел останній (1912)

і образу національно свідомого ліричного героя через зневажливе ставлення до української мови та байдужість співвітчизників, які рідне слово «чужинцям кинули на сміх». Поет використовує символічні образи, поєднуючи їх із промовистими епітетами: «скутий орел», «співочий грім». Особливо вдалими є поєднання зорових і слухових образів: шум дерев, ревіння Дніпра, музика зір, спів степів.

Заклик «О слово! Будь мечем моїм! / Ні, сонцем стань!» вказує на готовність до самопожертви. Образ меча доволі часто зустрічається як у літературі (у Євгена Маланюка «Стилет чи стилос»¹), так і в образотворчому мистецтві, наприклад, на іконах архангела Михаїла, як херувимів, зображують із полум'яними мечами в

руках; меч є емблемою апостола Павла. Саме це слово-зброя стало символом змагання за правду, добро, поєднало в собі як матеріальну, так і духовну сфери буття.

¹ Стилет – це зброя (різновид кинджала), стилос – це перо (загострена паличка для писання на вкритій воском дощечці). Стилет – символ боротьби за волю, стилос – символ мистецтва.

Діалог із текстом

- 1 На які періоди поділяють творчість митця?
- 2 Коли саме вийшла перша збірка поета? Як вона називалася? Поясніть поетику назви.
- 3 Які поезії Олександра Олеся належать до інтимної лірики?
- 4 Який художній прийом передає настрої вірша «З журбою радість обнялась»?
- 5 Визначте основну ідею поезії «Чари ночі»? За допомогою яких художніх засобів поет її виражає?
- 6 Чому багато віршів із доробку митця стали піснями? Хто написав музику до цих віршів? Хто їх виконує в наш час?
- 7 Назвіть відомі вам вірші Олександра Олеся, які належать до громадянської лірики. Які проблеми вони порушують? Використовуючи метод «вільного мікрофона», висловіться про вірші цього поета про мову.
- 8 Які художні засоби найчастіше використовував Олександр Олесь і чому?
- 9 Що таке символізм? Яким чином він проявився у творчості Олександра Олеся?
- 10 Доведіть, що у творчості цього поета-символіста очевидним є синтез мистецтв.
- 11 Об'єднавшись у «малі» творчі групи (3–5 осіб), підготуйте лаконічний проект «Проблема національної самосвідомості в громадянській ліриці Олександра Олеся».

Діалоги текстів

- 1 Пригадайте, які символічні втілення здобуло поняття «слово» у творах відомих вам письменників. Чому Олександр Олесь порівнює слово зі скутим орлом? Чи близька поетові аналогія Лесі Українки: «слово – зброя»?
- 2 Як ви розумієте вислів «пейзаж душі»? Що спільного в «пейзажі душі» ліричного героя Олександра Олеся і французького поета Поля Верлена?

Мистецькі діалоги

- 1 Проаналізуйте репродукції картин, розміщені в цьому розділі підручника. Доведіть, що вони можуть бути ілюстраціями до інтимної та громадянської лірики Олександра Олеся.
- 2 Які з цих картин мають риси імпресіонізму? А символізму? Аргументуйте свою думку.
- 3 Доберіть до поезій Олександра Олеся живописні ілюстрації. Поясніть свій вибір.

Драматичний етюд «По дорозі в Казку»

Новаторство Олександра Олеся проявилось й у драматичних творах. Митець поєднав символістську поетику з неоромантичним змалюванням героя, що засвідчують його «Драматичні етюди» (1914).

Драматичний етюд (фр. *etude* – вивчення, нарис) – невеликий, як правило, одноактний віршовий або прозовий драматичний твір, в якому представлено епізод чи фрагменти життя, а дійові особи зображуються лаконічно, пунктирно, стаючи образами-символами.

Драматична мініатюра «По дорозі в Казку» звучить як палкий заклик до народу не зневірюватися навіть у найтяжчі моменти своєї історії, а твердо обстоювати ідеали волі та свободи. Митець актуалізував проблеми поводиря і юрби, пошуку ідеалу в символічному шуканні стежки в глухому лісі, передавши таким чином протистояння між мрією і дійсністю, сильною особистістю і натовпом. Науковці проводять паралелі між драматичним етюдом «По дорозі в Казку» та поемою «Мойсей» Івана Франка, у якій ізраїльський народ, долаючи шлях до Землі Обітваної, зневірюється у своєму поводири й бунтує. Ні біблійний пророк, ні Франків, ні Олесів герой, на жаль, не потрапляють до омріяного краю.

Твір Олександра Олеся «По дорозі в Казку» містить багато перегуків із творами європейських літератур, наприклад, із п'єсою «Бранд» Генріка Ібсена, в якій змальовано образ безкомпромісного державця. Ці твори об'єднує ідея, що лише віра в торжество духу і добра, стійкість очільника є запорукою поступу. Драматичний етюд Олеся своїм символізмом споріднений із драмою «Затоплений дзвін» Гергарта Гауптмана, у якій показано взаємини героїчної особистості з юрбою. Проблема «сліпоти» об'єднує драматичний етюд «По дорозі в Казку» з драмами «Сліпці», «Синій птах» Моріса Метерлінка.

Проблематика твору. У драматичному етюді поет порушив проблему лідера і мас, які не здатні збагнути високих ідей. Водночас автор уводить філософські мотиви, змальовуючи складний шлях людства до Казки, яку кожен уявляє по-своєму. Герої етюду Він, Дівчина, Юрба, Хлопчик – це символічні носії певних рис.

Часопросторові виміри твору доволі умовні. На це вказують і ремарки: «Убрання не має ознак нації й часу». За допомогою прийомів художньої дифузності драматург досяг широких узагальнень, філософського трактування ролі та місця людини у світі.

▲ Михайло Жук. Казка

Своєрідність побудови. Композиція драматичного етюду фрагментарна: представлено три символічні картини. У першій змальовано убоге та жалюгідне життя людей, які заблукали у лісі й живуть без сонця. Серед Юрби знайшовся Юнак, який мріє знайти дорогу до світла, тому асоціативно поєднується з образом орла: «Орли з-під хмар клекочуть і, наче дзвоном, клекотом до себе кличуть. Одних з землі здіймають, другим запалюють серця, на третіх жах наводять».

У другій частині твору Юнак намагається знайти дорогу до Казки – символічної країни краси, братерства і свободи. Йому вдається зацікавити юрбу своєю ідеєю. Так починається важкий шлях народу до мрії, на підтекстовому рівні – до державності.

Третя картина показує безсилля, втому і розчарування хисткого у своїх настроях натовпу, втрату віри і надії. Юрба відчуває ненависть до поводиря, озвіріння, що призводить до розправи над ним. Розгнівані люди залишають напризволяще побитого і знесиленого Юнака і повертаються до свого колишнього існування. Діалоги і полілоги персонажів передають змінність настроїв, адже герої уособлюють певні почуття і переживання – страх, зневіру, мрію, надію.

Цьому етюдіві притаманна надзвичайна ритмічність, що передає той чи той перепад почуттів, створює потрібну тональність: крику, плачу, горя. Емоційне напруження передають і явища природи: звуки лісу, тварини.

Образ Юрби в драматичному етюдіві Олесь змальовано як гурт безсловесних істот, це – пасивна маса без обличчя: «Їм очі зав'язи на цілий рік, вони мовчати-муть, аби їм хліб дістати можна вільною рукою. Удар їх батоном, – вони не закричать від гніву. У очі плюнь і дай їм шеляг – вони тобі устами припадуть до рук».

Аморфний – тут: нестійкий у своїх бажаннях, легкодухий.

Аморфна¹ юрба не вірить у майбутнє, у Казку, бо цікавиться тільки матеріальними речами, живе корисливими інтересами: «Ти сам йди, а ми і тут свій вік як-небудь доживем». Натовп лише існує, а не реалізує себе як люди по-справжньому.

Образ Юнака. У центрі драматичного етюду – Юнак-ідеаліст, який сповідує гуманістичний ідеал, сподівається здолати зло, розбивши закостенілість душ людей довкола і знищивши неволю. Герой має відповідне походження: син кобзаря, наділений здатністю сіяти духовність і добро, захоплювати маси натхненним словом, віщувати майбутнє. В уявленні примітивної Юрби такий психотип неспроможний принести жодної користі громаді, проте герой реалізує своє покликання, старається духовно підносити загаль, вселяти в інших віру в ясний день, що настане у Казці, до якої потрібно прямувати.

Олександр Олесь подає головного героя у різних ситуаціях: у стосунках із Дівчиною, яка першою повірила в Його визвольну місію; у взаєминах із Юрбою, з боку якої Він відчуває недовіру до себе, отримуючи лише насмішки і кпини. Драматург показує героя не тільки емоційним, а й іронічним, що проявилось у суперечці про шевця – коханого дівчини. Дівчина – це образ-символ людських вагань між «синицею у жмені» і «журавлем у небі».

Головний герой готовий пройти найважчі випробування на шляху до Казки: «Я поведу вас, я йтиму перший. Ви візьміть кілки, а я розкрию груди і вільними руками терени колючі буду розгортать. Там день, блискучий день, я бачу, і ви, ви всі мене не зможете спинить». Такою самопожертвою герой нагадує образ

легендарного Данка з твору російського письменника-неоромантика і символіста Максима Горького «Стара Ізергіль». Данко вирвав своє серце з грудей, і воно засяяло як факел, освітлюючи народу шлях. В образі головного героя етюду зримо втілена символістська та неоромантична естетика.

Неоромантичний герой – це непересічна сильна особистість, яка може бути наділена рисами «надлюдини», вигнанець, що протистоїть суспільній більшості, шукач романтики та пригод. Неоромантики оспівували мужність, подвиг, обираючи тлом для своїх сюжетів екзотичні країни.

Ідеал Юнака передають слова: «Згоріть у житті – єдине щастя!». Юрба кепкує з головного героя і цим породжує його зневіру: «Так ви не люде, а страховища якись?! Я вас... боюсь», хоча не лякався «ні грому, ні вітрів».

Моделюючи образ лідера, Олесь використав біблійну символіку: побиття камінням, вінок із червоного маку і терену, пролита кров. Спрямованість погляду пророка вгору, до неба, символізує духовний вимір, вимріяний ідеал Казки.

Образ Хлопчика. Хлопчик, який сходить у білому вбранні з небес, – це символ Божого провидіння, духовної чистоти, здійснення мрії Юнака. Почувши стогін людини, Хлопчик поспішає їй на допомогу. Він повідомляє пораненому, що прийшов з узлісся, з Казки і має намір зірвати квітку розквітлої папороті. В українській міфології папороть символізує щастя, навіть безсмертя. Головний герой, прийшовши до тям після розправи над ним Юрби, вражений звісткою, що Казка таки існує, тому намагається докричатися до натовпу: «Люде! Брати мої! Я вас довів! Ще два-три кроки!» На жаль, його голосу ніхто не чує, проте залишається віра, що Хлопчик донесе цю вістку до людей.

Твір Олександра Олесь став символічним втіленням національних і загальнолюдських ідеалів.

Діалог із текстом

- 1 Що таке драматичний етюд? Назвіть його основні ознаки.
- 2 Схарактеризуйте дійових осіб драматичного етюду «По дорозі в Казку». У чому їхній символізм?
- 3 Як у драматичному етюді проявилися неоромантичні тенденції?
- 4 Чи актуальний цей твір сьогодні? Чому ви так вважаєте?

УЗАГАЛЬНЕННЯ І СИСТЕМАТИЗАЦІЯ ВИВЧЕНОГО ЗА РІК

Друга половина XIX – початок XX ст. в українському письменстві ознаменувалися успішним освоєнням письменниками вищих орбіт обсервації життя і ширших горизонтів насамперед авторської позиції у творах. Навіть сільська тематика поступово вивільнялася з традиційних просвітницько-народницьких рамок, виходила за межі суто любовної і сімейної проблематики.

Хоча проблема землі й господаря-хлібороба залишалася актуальною, такі літературні тексти, як «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» Панаса Мирного й Івана Білика, «Сто тисяч» і «Хазяїн» Івана Карпенка-Карого та «Земля» Ольги Кобилянської ішли в ногу з часом, виразно демонстрували зміни у світогляді й обставинах життя.

Зацікавленість історичною тематикою не вгасала, але читацькі вимоги до таких творів зросли. Читачів усе більше цікавили не історичні трагедії, а способи подолання помилок, далекоглядні, сильні духом герої, які відмовлялися бути жертвами, не капітулювали навіть у найскладніших обставинах, чинили за велінням совісті й розуму навіть тоді, коли оточення їх не розуміло й фізично знищувало. Історичні романи «Князь Єремія Вишневецький» і «Гетьман Іван Виговський» Івана Нечуя-Левицького, пенталогія про гетьмана Івана Мазепу Богдана Лепкого суттєво відрізнялися від «Чорної ради» Пантелеймона Куліша. Письменники задавали позитивну програму впливу героїв на читачів, сповідували принцип національної самоідентифікації в дії.

В українській літературі дедалі частіше почали з'являтися художні твори, події в яких відбуваються в місті («Хмари», «Над Чорним морем» Івана Нечуя-Левицького, «Сойчине крило» Івана Франка, «Людина», «Impromptu phantasie», «Valse melancolique» Ольги Кобилянської), а головними персонажами були представники інтелігенції або богеми («Суєта» Івана Карпенка-Карого). Особливу увагу приділяли молоді, на неї покладалися всі надії у справі побудови Української держави («Мойсей» Івана Франка, «Апостол черні» Ольги Кобилянської).

Європейські модерністські тенденції успішно розвивалися й домінували в українській літературі. Водночас література колонізованої нації не давала змоги митцям безвідповідально вправлятися в «мистецтві для мистецтва». Українські письменники мусили пам'ятати ту аксіому, яку дещо пізніше дуже влучно сформулював Євген Маланюк: «Як в нації вождя нема, тоді вожді її – поети».

Прихід у літературу Лесі Українки й В. Винниченка продемонстрував висхідний напрям становлення нашого письменства як частини європейської літератури. Про високий художній рівень української літератури на початку XX ст. свідчить і той факт, що європейська громадськість саме в той час номінувала на здобуття Нобелівської премії аж двох кандидатів – Івана Франка й Павла Тичину (двічі).

Громадянську свідомість нації, турботливе ставлення до талановитих митців засвідчує поява таких меценатів, як Г. Трамбицький, який за власні кошти купив у міського управління ділянку землі й збудував Зимовий театр (1867), який став

постійним приміщенням трупи Марка Кропивницького. Життєвим девізом Євгена Чикаленка була любов до свого народу до глибини власної кишені, він постійно матеріально допомагав М. Коцюбинському та В. Винниченкові. У Західній Україні сільська громада своїм коштом збудувала будинок («Богданівку») для Богдана Лепкого в курортному селі Черче.

Діалог із текстом

- 1 Чим прикметна друга половина XIX – початок XX ст. для українського письменства?
- 2 Якими знаковими творами можна спростувати думки недоброзичливців про нашу національну літературу як суто «селянську»?
- 3 Чи змінилася проблемно-тематична складова української літератури зазначеного періоду?
- 4 Чому історичні твори не втратили своєї актуальності, але читацькі вимоги до них суттєво зросли?
- 5 Що ви можете сказати про урбаністичну (міську) проблематику в тогочасному українському письменстві? Назвіть твори українських письменників про інтелігенцію і людей мистецтва.
- 6 Які нові європейські мистецькі тенденції успішно прижилися в тогочасній українській літературі?
- 7 Що ви можете сказати про особливості творчого внеску Лесі Українки й В. Винниченка в розвиток української культури?
- 8 Про що свідчить номінування І. Франка й П. Тичини на здобуття Нобелівської премії?
- 9 Як ви ставитесь до тогочасних українських меценатів? Чия діяльність вас найбільше захоплює?
- 10 Об'єднайтеся в «малі» групи (3–5 осіб) і підготуйте короткий виступ про того письменника (на ваш вибір), творчість якого ви аналізували цього навчального року та який вам найбільше імпонує.
- 11 Заповніть таблицю, використовуючи набуті знання про кілька ваших найулюбленіших творів, які ви студіювали в десятому класі.

Назва літературного твору, автор	Жанр, історія написання, місце у творчості письменника і літературному процесі в цілому	Ваша особиста оцінка літературного твору (3–5 речень)
Назва фільму, режисер, країна, де він вийшов у прокат, рік створення фільму; назва картини (музичного твору)	На основі якого художнього твору української літератури відзнято цей кінофільм, жанр фільму, актори (намальована картина; створена опера чи оперета)	Ваша думка про фільм, картину художника чи музичний твір (3–5 речень)

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

***I рівень.** Виберіть правильні варіанти відповідей із п'яти запропонованих*

- 1** Які з творів відносять до жанру новели?
А «Кайдашева сім'я» І. Нечуя-Левицького
Б «Чари ночі» Олександра Олеся
В «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» Панаса Мирного
Г «Камінний хрест» В. Стефаніка
Д «Intermezzo» М. Коцюбинського
- 2** Які з творів написав І. Франко?
А «Сойчине крило»
Б «Камінний хрест»
В «Момент»
Г «Мойсей»
Д «Чого являєшся мені...»
- 3** Хто з письменників має стосунок до театрального мистецтва (драматичних творів)?
А Леся Українка
Б Іван Франко
В Володимир Винниченко
Г Михайло Коцюбинський
Д Іван Карпенко-Карий
- 4** Який із зазначених творів належить до жанру повісті?
А «Кайдашева сім'я» І. Нечуя-Левицького
Б «Чари ночі» Олександра Олеся
В «Дорогою ціною» М. Коцюбинського
Г «Захар Беркут» І. Франка
Д «Інфанта» М. Вороного
- 5** Який вірш відносять до громадянської лірики?
А «Чого являєшся мені...» І. Франка
Б «Блакитна Панна» М. Вороного
В «Сікстинська Мадонна» І. Франка
Г «Слово, чому ти не твердая криця...» Лесі Українки
Д «О слово рідне! Орле скутий!» Олександра Олеся

***II рівень.** Виберіть один правильний варіант відповіді з трьох запропонованих*

- 1** Основною рисою реалізму є
А правдивий показ дійсності
Б сарказм
В пейзажні замальовки
- 2** Народницько-просвітницький напрям у літературі передбачав
А таврування виразок суспільного ладу
Б використання мандрівних сюжетів
В осуд несправедливості й повчальність
- 3** Події в повісті «Кайдашева сім'я» І. Нечуя-Левицького в основному відбуваються у
А Києві
Б Бієвцях
В Семигорах

- 4** Батьками Мотрі, Карпової дружини, були
- A** багаті Довбиші
 - Б** убогі Балаші
 - В** сварливі Кайдаші
- 5** Співавтором роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» Панаса Мирного був
- A** Іван Нечуй-Левицький
 - Б** Іван Франко
 - В** Іван Білик
- 6** Не мав кровних зв'язків із родиною Тобілевичів
- A** Микола Лисенко
 - Б** Микола Садовський
 - В** Панас Саксаганський
- 7** Має певні риси модернізму такий твір І. Франка
- A** «Сойчине крило»
 - Б** «Захар Беркут»
 - В** «Украдене щастя»
- 8** Ліричною драмою І. Франко назвав свою збірку
- A** «З вершин і низин»
 - Б** «Мій Ізмарагд»
 - В** «Зів'яле листя»
- 9** У повісті «Тіні забутих предків» М. Коцюбинського немає
- A** фантастичних істот
 - Б** списку дійових осіб
 - В** мандрівного сюжету
- 10** «Intermezzo» М. Коцюбинського – це
- A** етюд
 - Б** новела
 - В** нарис
- 11** «Українським Мойсеєм» називають
- A** Михайла Коцюбинського
 - Б** Івана Франка
 - В** Олександра Олеся
- 12** На Нобелівську премію номінували
- A** Михайла Коцюбинського
 - Б** Івана Франка
 - В** Миколу Вороного

III рівень. *Із чотирьох варіантів відповідей виберіть довільну кількість тих, які вважаєте правильними*

- 1** Писали прозу, лірику і драматичні твори
- A** Панас Мирний
 - Б** Іван Франко
 - В** Леся Українка
 - Г** Володимир Винниченко
- 2** Поетами-модерністами були
- A** Іван Франко
 - Б** Микола Вороний
 - В** Олександр Олесь
 - Г** Леся Українка

- 3** Героями повісті «Кайдашева сім'я» І. Нечуя-Левицького є
- А** Лаврін
 - Б** Карпо
 - В** Галя
 - Г** Омелько
- 4** У романі «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» Панаса Мирного та І. Білика є такі персонажі
- А** пани Польські
 - Б** баба Оришка
 - В** дід Улас
 - Г** Мотря Жуківна
- 5** До «театру корифеїв» належали
- А** Марія Заньковецька
 - Б** Михайло Старицький
 - В** Микола Вороний
 - Г** Іван Карпенко-Карий
- 6** Ознаками драми-феєрії є
- А** казковість
 - Б** тема кохання
 - В** єдність людини і природи
 - Г** міфологічні істоти
- 7** Риси драматичного твору
- А** сценічність
 - Б** список дійових осіб
 - В** єдність місця, часу і дії
 - Г** поділ тексту на розділи
- 8** Новела «Intermezzo» М. Коцюбинського має такі ознаки лірики й драми
- А** список дійових осіб
 - Б** наявність ліричного героя
 - В** єдність місця, часу і дії
 - Г** поділ на частини й розділи
-

У створенні підручника взяв участь творчий колектив кафедри української літератури факультету філології ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»:

СЛОНЬОВСЬКА Ольга Володимирівна, кандидат педагогічних наук, професор – «Вступ», «Повторення вивченого», «Суспільно-історичний, культурний контекст в Україні другої половини XIX ст.», «Реалізм в українській літературі другої половини XIX ст.», «Реалізм в інших видах мистецтва», «Особливості української прози другої половини XIX ст.», «Українська поезія другої половини XIX ст.», «Українська драматургія другої половини XIX ст.», «Іван Нечуй-Левицький», «Панас Мирний», «Іван Франко», «Модерна українська проза», «Ольга Кобилянська», «Узагальнення і систематизація вивченого за рік», «Тестові завдання».

МАФТИН Наталія Василівна, доктор філологічних наук, професор – «Михайло Коцюбинський», «Василь Стефаник», «Леся Українка».

ВІВЧАРИК Наталія Михайлівна, кандидат філологічних наук, доцент – «Театр корифеїв», «Іван Карпенко-Карий», «Володимир Винниченко», «Образне слово поетичного модернізму», «Микола Вороний», «Олександр Олесь».

Навчальне видання

Ольга Володимирівна СЛОНЬОВСЬКА
Наталія Василівна МАФТИН
Наталія Михайлівна ВІВЧАРИК

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА
(рівень стандарту)
Підручник для 10 класу
закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено.

Відповідальна за випуск О. О. Бородіна
Редактор О. О. Кішко

У підручнику використано ілюстративний матеріал з Української Вікіпедії
(https://uk.wikipedia.org/wiki/Українська_Вікіпедія)

Підп. до друку 21.06.2018. Формат 70x100/16. Папір офсетний. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 18,2. Обл.-вид. арк. 23,48. Наклад 17 246 пр. Зам.

Видавництво «Літера ЛТД».
Україна, 03057, м. Київ, вул. Нестерова, 3, оф. 508.
Тел. для довідок: (044) 456-40-21.
Свідоцтво про реєстрацію № 923 від 22.05.2002 р.

Віддруковано у ТОВ «НВП Поліграфсервіс».
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК за № 3751 від 01.04.2010 р.
04053, м. Київ, вул. Юрія Коцюбинського, буд. 4, к. 25,
тел. (+38 044) 234-78-54.